

Харківська академія неперервної освіти

Харківщинознавство

Методичний посібник для вчителів

**Харків
2013**

УДК 908 (2УкрХар)
ББК 63.3 (2Укр52)
Х 21

*Рекомендовано методичною радою
Харківської академії неперервної освіти
(протокол № 1 від 14.02.2013 р.)*

Рецензенти:

О. Г. Стадник, доцент кафедри географії ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, кандидат педагогічних наук;

Л. П. Одинцова, учитель історії Харківського НВК «Академічна гімназія» № 45, учитель-методист, керівник РМО вчителів історії Дзержинського району

Над змістом та доббором матеріалів працювали:

Л. Д. Покроєва, ректор Харківської академії неперервної освіти, канд. пед. наук, доцент – загальне редагування;

Т. В. Дрожжина, проректор з навчальної роботи Харківської академії неперервної освіти, канд. пед. наук – загальне редагування, уроки 1-10;

О. І. Грінченко, старший викладач кафедри методики суспільно-гуманітарних дисциплін Харківської академії неперервної освіти – передмова, уроки 11, 12, 15, 52-63, 66, 70;

С. Л. Губіна, старший викладач кафедри методики суспільно-гуманітарних дисциплін Харківської академії неперервної освіти – уроки 27, 28, 31, 36-42, 49-52;

Л. І. Дух, старший викладач кафедри методики суспільно-гуманітарних дисциплін Харківської академії неперервної освіти – уроки 17-26, 32, 33, 35;

С. О. Китиченко, викладач кафедри методики суспільно-гуманітарних дисциплін Харківської академії неперервної освіти – уроки 13, 14, 64, 65, 67-69;

К. М. Слесик, завідувач кафедри методики суспільно-гуманітарних дисциплін Харківської академії неперервної освіти, канд. пед. наук – уроки 29, 30, 34, 43-48.

**Харківщинознавство: методичний посібник для вчителів /
О. І. Грінченко, С. Л. Губіна, Т. В. Дрожжина та ін.; за ред.
Л. Д. Покроєвої, Т. В. Дрожжиної; Харківська академія неперервної
освіти. – Х. : Харківська академія неперервної освіти, 2013. - 340 с.**

ISBN 978-966-474-__-__.

Методичний посібник укладено відповідно до програми, схваленої методичною радою ХОНМІБО (протокол № 2 від 27.05.2010 р.) та є складовою навчально-методичного комплексу спецкурсу «Харківщинознавство». Він містить поурочні плани та додаткові матеріали до уроків.

Видання адресоване учителям, які викладають «Харківщинознавство», а також учителям історії, географії, керівникам краєзнавчих гуртків.

© Харківська академія неперервної освіти, 2013

Зміст

Передмова	7
Урок № 1 Тема. Навчальний курс «Харківщинознавство»	9
Урок № 2 Тема. Фізико-географічне положення Харківської області	12
Урок № 3 Тема. Рельєф і геоморфологічна будова	16
Урок № 4 Тема. Тектонічна та геологічна будова	20
Урок № 5 Тема. Мінерально-сировинні ресурси	26
Урок № 6 Тема. Кліматичні умови та ресурси	31
Урок № 7 Тема. Внутрішні води та водні ресурси	35
Урок № 8 Тема. Ґрунти і земельні ресурси Харківської області	39
Урок № 9 Тема. Рослинний покрив Харківської області	43
Урок № 10 Тема. Тваринний світ	46
Урок № 11 Тема. Природно-територіальні комплекси	50
Урок № 12 Тема. Фізико-географічне районування	56
Урок № 13 Тема. Геоекологічна ситуація	62
Урок № 14 Тема. Охорона природи	69
Урок № 15 Тема. Фізична географія свого району (міста)	74
Урок № 16 Тема. Практична робота (на місцевості). Ознайомлення з компонентами природи й природними комплексами своєї місцевості та складання їх характеристик	78
Урок № 17 Тема. Наш край у найдавніші часи	81
Урок № 18 Тема: Наш край у період Середньовіччя	86

Урок № 19 Тема. Духовна культура населення нашого краю з давніх часів	92
Урок № 20 Екскурсія до краєзнавчого музею та виконання творчої роботи: «Мій край у далекому минулому»	98
Урок № 21 Тема. Заселення території Дикого поля. Заснування міст і слобод	100
Урок № 22 Тема: Заснування міста Харкова	105
Урок № 23 Тема: Адміністративно-територіальний устрій і військово-політичне значення Слобідської України	110
Урок № 24 Тема: Економічний розвиток Харківщини	115
Урок № 25 Тема. Культурний розвиток Слобожанщини у XVII-XIX ст.	125
Урок № 26 Тема: Екскурсія історичним центром міста Харкова (історичними місцями населеного пункту)	128
Урок № 27. Тема. Адміністративно-територіальний устрій Слобідської України наприкінці XVII – початку XX ст.	130
Урок № 28 Тема. Соціально-економічний розвиток Харківщини	136
Урок № 29 Тема: Архітектура та містобудування	143
Урок № 30 Тема: Розвиток освіти та науки нашого краю у XVII-XIX ст.	145
Урок № 31 Тема. Харківщина у політичних подіях першої половини XX ст.	149
Урок № 32 Тема. Економічний розвиток Харківщини у I половині XX ст.	154
Урок № 33 Тема: Здійснення колективізації на Харківщині	160
Урок № 34 Тема: Культура Харківщини першої половини XX ст.	166
Урок № 35 Тема: Узагальнення тем «Мій край від давніх часів до 40-х років XX ст.»	169
Урок № 36 Тема. Харківщина на початку Великої Вітчизняної війни	173
Урок № 37 Тема. «Новий порядок» на Харківщині	180

Урок № 38 Тема. Боротьба за визволення Харківщини	185
Урок № 39 Тема. Екскурсія до місць, пов'язаних з подіями Великої Вітчизняної війни	192
Урок № 40 Тема. Харківщина в післявоєнні роки	194
Урок № 41 Тема. Політичний та економічний розвиток Харківщини в 60-80-ті рр. XX ст.	199
Урок № 42 Тема. Харківщина на зламі епох	206
Урок № 43 Тема: Особливості розвитку культури на Харківщині	214
Урок № 44 Тема. Літературне життя Харківщини другої половини XX ст.	217
Урок № 45 Екскурсія до Літературного музею Харкова	222
Урок № 46 Тема. Архітектура нашого краю XX ст.	223
Урок № 47 Тема. Особливості розвитку науки й освіти в другій половині XX ст.	226
Урок № 48 Тема. Релігійне життя на Харківщині у XX-XX ст.	228
Урок № 49 Тема. Моя мала батьківщина у XX – на початку XXI століття	231
Урок № 50 Тема. Харківщина від воєнних часів до сьогодення	233
Урок № 51 Тема. Узагальнення з блоку «Історія рідного краю»	234
Урок № 52 Тема. Сучасна Харківщина на карті України	236
Урок № 53 Тема. Демографічна характеристика і національний склад	241
Урок № 54 Тема. Система розселення. Трудові ресурси і зайнятість населення	247
Урок № 55 Тема. Загальна характеристика господарства	251
Урок № 56 Тема. Загальна характеристика промисловості	255

Урок № 57 Тема. Машинобудування і металообробка	261
Урок № 58 Тема. Паливно-енергетичний комплекс	269
Урок № 59 Тема. Характеристика галузей промисловості	275
Урок № 60 Тема. Сільське господарство	283
Урок № 61 Тема. Харчова промисловість	292
Урок № 62 Тема. Соціальна інфраструктура	298
Урок № 63 Тема. Транспорт і зв'язок	302
Урок № 64 Тема. Зовнішні економічні зв'язки області	308
Урок № 65 Тема. Господарська діяльність та екологічні умови життя	311
Урок № 66 Тема. Економіко-географічна характеристика свого району (міста)	314
Урок № 67 Тема. Практична робота (на місцевості). Екскурсія на місцеве підприємство і складання його комплексної характеристики	319
Урок № 68 Тема. Програма розвитку рідного краю. Складання проекту «Мій край в XXI столітті»	323
Урок № 69 Тема. Мій рідний край – перлина Харківщини. Складання проекту туристсько-краєзнавчого проспекту.	326
Урок № 70 Тема. Підведення підсумків вивчення спецкурсу «Харківщинознавство»	328
Література	330
Internet-ресурси	336

Передмова

Методичний посібник для вчителя завершує навчально-методичний комплекс інтегрованого краєзнавчого спецкурсу «Харківщинознавство», до якого також входять навчальний посібник, рекомендований Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах (лист від 21.12.11 № 1/9-901), а також робочий зошит.

Метою даного методичного посібника є оптимальний добір, систематизація, структурування матеріалу з різних галузей краєзнавства, надання допомоги учителям при підготовці та проведенні уроків із використанням інтерактивних технологій. Завданням посібника є методична допомога вчителям у виборі підходів до викладання різноманітного за характером і значного за обсягами краєзнавчого матеріалу в умовах обмеженого навчального часу.

Методичний посібник містить поурочні плани з рекомендаціями щодо організації навчальної діяльності учнів з використанням інтерактивних технологій.

У методичному посібнику для вчителів «Харківщинознавства» зроблена спроба перенесення акцентів із запам'ятовування фактів на застосування знань та навичок, що більше відповідає потребам інформаційного суспільства. Посібник орієнтований не на зміст навчання, а на набуття досвіду добувати, переробляти інформацію, одержану з різних джерел. Це зумовлює зменшення питомої ваги готової інформації, зміну співвідношення між структурними елементами змісту на користь засвоєння учнями способів пізнання, набуття особистого досвіду творчої діяльності, посилення світоглядного компонента змісту. Тому завдання і вправи, запропоновані авторами посібника, спрямовані на формування умінь виконувати творчі завдання різного рівня – теоретичні, практичні, проблемні, навчальні та дослідницькі, і застосовування набутих знань у практичному житті і в нестандартних ситуаціях.

Ми впевнені, що ефективність і міцність засвоєння знань безпосередньо залежить від ступеня активізації навчальної діяльності учнів і залучення їх у процес навчання. Тому, використовуючи матеріали посібника, пропонуємо учителям застосовувати інтерактивні, проблемні, проектні методи навчання та технології розвитку критичного мислення.

Учитель має ставити перед школярами проблемні запитання, які потребують від них виконання розумових операцій: порівняння, застосування надбаних знань, формування нових. Такі запитання мають окреслювати план дій учнів, спрямовувати їх на виконання самостійної творчої роботи: спостережень, досліджень, тощо, створювати умови для роботи дослідницького характеру, сприяти розвитку творчої ініціативи й цілеспрямованому використанню здобутих учнями знань. У процесі вивчення курсу «Харківщинознавство» учні самостійно засвоюють навчальний матеріал, розширяють загальноосвітні знання і, разом з тим, готуються до практичної діяльності та здобувають навички, необхідні в житті.

Додаткові матеріали до уроків доповнюють інформацію навчального посібника і дають змогу вчителю урізноманітнити навчальну діяльність учнів, зробити процес навчання змістовно більш насиченим.

Викладання курсу «Харківщинознавство» передбачає використання різноманітних форм роботи як класної (уроки всіх типів, лекції), так і позакласної (екскурсії, самостійна робота, колективні проекти тощо). Передбачені програмою екскурсії проводяться як у навчальний час, так і під час літньої навчально-виробничої практики або замінюються захистами навчальних проектів на відповідну тему.

Автори посібника в поурочних планах пропонують методично виважені формулювання мети та очікуваних результатів уроку, які відповідають вимогам програми.

Визначений у планах перелік обладнання уроку є орієнтовним і може бути змінений з урахуванням наявного навчально-методичного забезпечення спецкурсу. Таким чином, зміст методичного посібника визначає простір для експериментування та позапрограмної діяльності вчителів та учнів.

Урок № 1

Тема. Навчальний курс «Харківщинознавство»

Мета:

- визначити зміст і спрямованість шкільного предмета «Харківщинознавство»;
- визначити географічну й історичну складові курсу «Харківщинознавство»;
- схарактеризувати основні джерела знань про рідний край, методи краєзнавчих досліджень;
- познайомити з відомими вченими-краєзнавцями.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- назвати основні джерела вивчення курсу «Харківщинознавство», видатних дослідників історії та географії Харківщини;
- пояснити і застосувати поняття «харківщинознавство», «Слобожанщина», «краєзнавчі дослідження»;
- розпізнавати та описувати методи краєзнавчих досліджень;
- висловлювати судження про необхідність вивчення курсу «Харківщинознавство».

Обладнання: адміністративні карти України та Харківської області, контурні карти, підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Мотивація навчальної діяльності

Слово вчителя. Важливо знати історію й географію рідного краю. Це все те, з чим ми стикаємось кожного дня: вулиці, якими ми ходимо, вода і продукти, які ми вживаємо, сусіди, з якими ми мешкаємо поряд. Ми користуємося всім тим, що було побудовано багатьма поколіннями наших предків. Як це утворилося? Як це дослідити? На ці запитання ми спробуємо відповісти на уроці.

III. Актуалізація опорних знань

На першому етапі уроку варто запитати, що учні знають про рідне місто чи село, яких відомих людей-земляків можуть назвати, чи знають джерела наших відомостей про минуле.

IV. Вивчення нового матеріалу

План

1. Навчальний курс «Харківщинознавство».
2. Складові навчального курсу: історія та географія рідного краю.
3. Джерела знань про рідний край, краєзнавчі дослідження.

Методичні поради вчителю

Короткий вступ учителя про важливість і значення знань про рідний край.

Далі – групова робота учнів: вони працюють із підручником, робочим зошитом, мультимедійною презентацією за темою. Кожна група отримує завдання з переліку наведених запитань (з одного чи з декількох):

1. Що вивчає предмет «Харківщинознавство»?
 2. З яких знань складається краєзнавча наука?
 3. Речові історичні джерела.
 4. Писемні історичні джерела.
 5. Усні історичні джерела.
 6. Які науки допомагають у вивченні краєзнавства? Що саме вони вивчають?
 7. Які відомі вчені вивчали Слобожанщину?
- (можна додати інші запитання)

Заслухати короткі повідомлення груп. Висновки роблять учні.

Додаткові матеріали для вчителя

Опис житла на Слобожанщині за описом етнографів виглядає таким чином

У хатах Слобожанщини, як і по всій Україні, було багато рушників, килимарських виробів, розписних меблів: стільців, ліжок, різних шафочок тощо. Тут, як і на Полтавщині, побутували скрині, полиці для посуду. Рублені дерев'яні хати з коморою через сіни – один із найстаровинніших типів житла, що побутувало ще в Київській Русі. У східних районах Слобожанщини дубові зруби встановлені на дубових стояках, які утворюють своєрідні галереї. Великий винос даху, що спирався на такі колони-стояки, захищав хату від дощу, вітру, а в спеку створював затінок.

Одяг відзначається жіночими сорочками, вишитими гладдю, переважно білими, коричневими та синіми нитками. Орнаменти, характерні для Слобожанщини, – це «ламана гілка». Тут також носили ткані плахти. Рушники вишивалися так званим тамбурним швом червоними й синіми нитками. Чоловічий одяг мав свої особливості: верхній суконний одяг для негоди називався лигою, носили взимку смушеві шапки, а влітку солом'яні брилі.

Культура Слобожанщини перехідна від Лівобережжя до степової південної культури, а також (особливо на сході) позначена російськими впливами: наприклад, російський сарафан, чоловічий кафтан тощо. Під впливом крою сарафана поширилася жіноча сорочка з чотирикутним вирізом.

Найбільш відомі археологічні пам'ятки Харківщини

Археологічний комплекс у с. Верхній Салтів (кінець VIII – початок XVIII ст.) – городище, селище (посад і поділ) та 4 могильники салтівської археологічної культури, а також археологія козацьких часів.

Цей ранньосередньовічний археологічний комплекс, що складається з городища із цитаделлю, великого селища й чотирьох катакомбних могильників, був відкритий у 1900 р. Він дав назву салтівській археологічній культурі середини VIII – середини X ст. н.е. (Хозарський каганат)

Археологічний комплекс у с. Мохначі (I тис. до н.е. – XIX ст. н.е.) – городище залізної доби, розгалужена система селищ – з епохи бронзи до часів заселення Слобожанщини.

Протягом багаторічних досліджень городища та його околиці виявлено близько 20 поселень різних епох. Центральним об'єктом дослідження є городище зі складною системою оборонних споруд, які зводилися в кілька етапів. Найбільш ранні оборонні лінії були створені наприкінці скіфського часу – на межі V-IV ст. до н.е. У хозарський час (наприкінці VIII – у IX ст. н.е.) були побудовані потужні дерев'яні стіни на складному кам'яно-грунтовому фундаменті (рис. 8). Три південних поперечних лінії оборони були зведені племенем сіверян напередодні утворення Київської Русі (у другій половині X – на початку XI ст. н.е.

Археологічний комплекс Коробові Хутори (I тис. до н.е. – X ст. н.е.) – городище і велике селище з культурними нашаруваннями скіфського часу та раннього середньовіччя (північнокавказькі алани та слов'яни-сіверяни). Цей комплекс (близько 50 га) складається з городища та значного за площею селища. Городище виникло в скіфський час наприкінці V ст. до н.е., в хозарські часи (кінець I тис. н.е.) воно отримало потрібну лінію кам'яно-грунтових фортифікацій. На самому городищі досліджена будівля раннього залізного віку з матеріалами IV ст. до н.е. та слов'янська садиба,

що складалася із заглибленого житла, літньої кухні, льоха, господарчої будівлі та кількох господарських ям.

Городище залізної доби біля с. Водяне (Харківська обл., V ст. до н.е. – поч. X ст. н.е.) – городище-сховище скіфоїдного осілого населення ранньої залізної доби та центр сіверянської родової общини. Городище виникло тут наприкінці скіфського періоду раннього залізного віку (IV в. до н.е.). Але найбільший інтерес викликає північна частина городища, відгороджена валом на межі VIII-IX ст. н.е. У цей період сюди приходить група східнослов'янського племені сіверяни. На сьогодні досліджено 2500 м², загальної площі, виявлено 11 заглиблених жител різної конструкції, кілька господарських будівель та дві відкритих печі.

V. Закріплення вивченого матеріалу

Завдання 2 на стор.3 робочого зошита

VI. Підсумок уроку

Заключне слово вчителя.

Таким чином, ви дізналися більше про науку «краєзнавство» й ті джерела, які використовують учені та всі бажаючі при вивченні цієї науки.

VII. Домашнє завдання

1. Опрацювати конспект уроку, текст підручника на стор.5-8.
2. Стор.8 підручника «Набуваємо практичних навичок»- виконати завдання письмово в зошиті.
3. Завдання 4,5 на стор.3 робочого зошита (за бажанням).

Урок № 2

Тема. Фізико-географічне положення Харківської області

Мета:

- визначити та проаналізувати географічне положення Харківської області;
- закріпити навички визначення географічного положення, географічних координат, відстаней за допомогою географічних карт.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- показати на карті кордони області, сусідні регіони;

- *визначити* координати крайніх точок та географічного центра області, поясний і місцевий час;
- *зробити* висновки про вплив фізико-географічного положення на умови життя та господарське освоєння краю.

Обладнання: фізичні карти України та Харківської області, контурні карти, підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

III. Мотивація навчальної діяльності

Важливо знати і розуміти особливості фізико-географічного положення нашої області, її розміри у порівнянні з іншими областями України, розташування території області на карті України та його наслідки для нашого життя.

IV. Актуалізація опорних знань

На першому етапі варто запитати, що учні знають про рідний край і чому важливо знати рідний край, а також з'ясувати, з чого необхідно почати вивчення. Актуалізуючи знання, запропонувати пригадати, як визначати особливості географічного положення.

План визначення фізико-географічного положення території:

1. Широтне положення.
2. Довготне положення.
3. Відношення до літосферних плит, тектонічних структур.
4. Відношення до великих форм рельєфу.
5. Положення відносно морів та океанів.
6. Положення стосовно годинних поясів.
7. Кордон та прикордонні області.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Характеристика ФГП Харківської області.*
2. *Визначення особливостей ФГП.*
3. *Висновки про ФГП Харківської області.*

Коротке вступне слово вчителя про важливість і значення ФГП географічного об'єкта

Методичні поради вчителю

I. Проводиться групова робота учнів: вони працюють із підручником, атласами, мультимедійною презентацією за темою. Кожна група отримує завдання з переліку наведених запитань (з одного чи з декількох):

1. Визначте широтне та довготне положення області.
2. Знайдіть та назвіть крайні точки території області.
3. Визначте області, з якими межує Харківська область.
4. За таблицею атласу України визначте площу території Харківської області, порівняйте із площею інших областей України.
5. Які тектонічні структури виділяють на території області?
6. Частиною якої великої форми рельєфу є область.
7. У яких годинних поясах розташована область?
8. Відстань, на якій знаходиться область від найближчих морів та океанів.
9. Що можна сказати про ресурси Харківської області: кліматичні, водні, земельні, мінеральні, лісові?
10. Як у цілому можна оцінити географічне положення Харківської області?

Заслухати короткі повідомлення груп. Висновки роблять учні.

II. Перед поясненням нового матеріалу учитель знайомить з планом характеристики ФГП і дає за допомогою учнів коротку характеристику ФГП. Увага зосереджується на зручності ФГП, сприятливому рівнинному рельєфі, кліматі, хороших земельних ресурсах, а також вдалій формі території області. Варто дати учням можливість знайти негативні складові ФГП області (нестача водних і лісових ресурсів). Організацію групової роботи доречно здійснити таким чином, щоб учні і надалі працювали в цих групах, знали свою групу і швидко в подальшому організовувалися для групової роботи. Працездатним групам можна дати більше запитань для самостійної роботи. Важливо зразу задіяти місцевий компонент – в якій природній зоні знаходиться рідний район (село, селище), у межах якої структури рельєфу і т.п.

Додаткові матеріали для вчителя

«Якщо б мені запропонували виділити в географічній науці одне фундаментальне поняття, без якого географія втратила б своє обличчя, зникла як індивідуальність у системі наук, а при збереженні якого – навіть при зникненні всіх інших – регенерувалася та знову обросла б понятійним шлейфом, то я вимовив би два слова: **«Географічне положення»**. С.В. Рогачов, декан географічного факультету МДУ.

Можна сказати, що поняття «положення» займає серед інших географічних понять виключно важливе місце, оскільки воно уособлює не якийсь об'єкт або явище, а **просторові відношення** між різними об'єктами. Як бачимо, «положення» не є чимось матеріальним, це – абстрактна категорія, що характеризує об'єкт через сукупність його відношень з іншими об'єктами або явищами. Абстрактність поняття ускладнює його сприйняття. Географічне положення – це «адресність» географічного об'єкта, така його характеристика, що показує зв'язки з оточенням.

Наводимо картку вивчення суспільно-географічного положення об'єкту, якою можна користуватися протягом вивчення всього курсу.

Складові частини	Елементи характеристики
1. Геодезичне (географічне, математичне) положення	Розташування на материку та в частині світу; координати крайніх точок; протяжність з півночі на південь та із заходу на схід; наявність виходу до або відстані до океанів і морів, та ін.
2. Політико-географічне положення	Історія формування території; області або держави-сусіди, їх кількість, відстань від столиці та ін.
3. Транспортно-географічне положення	Близькість чи віддаленість від міжнародних та внутрішніх сухопутних, морських та інших шляхів; їх кількість; оцінка компактності території самої області та ін.
4. Сусідське (власне економіко-географічне , у вузькому розумінні) положення	Оцінка положення області по відношенню до сировинних баз та ринків збуту товарів і послуг за межами області; рівень економічного розвитку областей-сусідів; наявність транзитних магістралей, що перетинають кордони області та ін.
5. Еколого-географічне положення	Оцінка положення області в системі екологічно активно діючих компонентів довкілля (як природних, наприклад, напрямом пануючих вітрів, так і антропогенних), близькість чи віддаленість від зон екологічного лиха.

6. <i>Зміна ЕГП у часі</i>	Зміна кількості сусідів, довжини кордонів з ними; поява нових економічних та інших об'єктів у прикордонних зонах; побудова транзитних транспортних об'єктів та ін.
7. <i>Загальний висновок</i>	Наскільки позитивно або негативно ЕГП впливає на розвиток окремих галузей та економіки в цілому; встановлення узагальненого композиційного типу ЕГП, прогноз стосовно можливих змін у майбутньому.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Практична робота № 1

На контурній карті позначте межі Харківської області та її крайні точки, підпишіть назви областей, з якими межує Харківщина. Визначте положення крайніх точок у годинних поясах.

Задача. Яка різниця в часі між Харковом і містами а) Лондоном б) Каїром?

VII. Підсумок уроку

Заключне слово вчителя:

Таким чином, фізико-географічне положення Харківської області вигідне для ведення успішної господарської діяльності, сприятливе для мешкання людей.

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати тему уроку, §1.
2. Стор.11 підручника «Перевіряємо свої знання»(завдання 1) – виконати письмово в зошиті.
3. Творчі завдання стор.6 робочого зошита (за бажанням).

Урок № 3

Тема. Рельєф і геоморфологічна будова

Мета:

- систематизувати знання про генетичні типи і форми рельєфу Харківщини;
- сформувати навички роботи з геоморфологічною картою;
- закріпити вміння виявляти закономірності в розміщенні форм і типів рельєфу;

- уміти показувати і характеризувати основні орографічні одиниці області.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *назвати* і показати на карті основні одиниці рельєфу області: низовини, височини, головні річкові долини, основні тектонічні структури, найвищу та найнижчу точки земної поверхні;
- *визначити* найпоширеніші типи та форми рельєфу, різні за походженням;
- *зробити* висновки про закономірності поширення типів і форм рельєфу на Харківщині.

Обладнання: геоморфологічна та фізична карти Харківської області, атласи, підручники, муляжі форм рельєфу, контурні карти, мультимедійна презентація до уроку.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Письмова самотійна робота – (запитання із короткою відповіддю, за кожну правильну відповідь – 1 бал).

1. Півкуля, в якій розташована Харківська область відносно екватора (*північна*).
2. Довгота всіх крайніх точок області (*східна*).
3. Найближчим морем до Харківщини є (*Азовське*).
4. Область розташована у басейнах таких річок (*Дону та Дніпра*).
5. У якій частині України розташована Харківська область (*у північно-східній*).
6. Місце області за площею в Україні (*четверте*).
7. Крайня північна точка області (*с. Дегтярне*).
8. Область, з якою межує Харківщина на заході (*Полтавська*).
9. За формою Харківська область нагадує (*багатокутник*).
10. Відстань між Харковом та північним полюсом складає $((90-50) \cdot 111 \text{ км} = 4440 \text{ км})$.

Взаємоперевірка робіт учнями

III. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя. Особливості рельєфу будь-якої країни чи окремого регіону має вирішальне значення на організацію життя і спосіб ведення господарства. Спробуйте навести приклади, які підтверджують цю думку. (Порівняти: Тибет і Голландію, або Болівію і Велику Британію). Учитель демонструє фотознімки різноманітних форм поверхні, звертається до життєвого досвіду учнів.

IV. Актуалізація опорних знань і умінь учнів

Бесіда за запитаннями.

1. Які форми рельєфу формуються під дією внутрішніх і зовнішніх сил Землі?
2. Якими способами позначаються на фізичній карті форми рельєфу?
3. Які приклади зміни рельєфу людиною ви можете навести?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Визначення за картою основних форм рельєфу області.*
2. *Характеристика основних форм рельєфу.*
3. *Визначення чинників формування рельєфу.*
4. *Господарська оцінка рельєфу.*

Методичні поради вчителю

Робота з навчальним матеріалом відбувається в процесі фронтальної бесіди з учнями, роботою з підручником, атласами, мультимедійною презентацією за визначеним планом:

1. Фізична карта області; визначення особливостей рельєфу області як рівнинного з переважанням низовин і хвилясто-горбистої поверхні.
2. Загальний план будови поверхні території області; загальний нахил поверхні, визначення головного вододілу (Муравський шлях), абсолютні і відносні висоти.
3. Коротка характеристика найбільших форм рельєфу області; чинники формування рельєфу, основні чинники, які сьогодні формують рельєф області – постійні водотоки (річки) і тимчасові водотоки, антропогенні форми рельєфу (кар'єри, насипи, греблі).

4. Господарська оцінка рельєфу в цілому позитивна, рельєф сприяє вирощуванню сільськогосподарських культур, будівництву міст, доріг і т.п.

Робота із фізичною картою області: учні називають і показують основні форми рельєфу (складові Східно-Європейської рівнини) – Середньоруську височину, Донецький кряж, Полтавську рівнину.

Додаткові матеріали для вчителя

Тривалий час – майже протягом 100 років – харківські геоморфологи здійснювали прискіпливе вивчення рельєфу за історико-генетичною парадигмою, згідно з якою кінцевим пунктом вивчення рельєфу має бути встановлення часу, геолого-географічних умов виникнення його форм та їх походження. На цьому шляху досліджень було досягнуто переконливих результатів. Д.М.Соболеву належить оригінальна інтерпретація відомостей про рельєф Європи і складання скульптурно-структурної карти Європи, що досі залишається неперевершеним шедевром наукової думки щодо пояснення будови й походження рельєфу значної частини субконтиненту. М.І. Дмитрієв узагальнив відомості про рельєф України у книзі «Рельєф УРСР», що тривалий час слугувала першим підручником з регіональної геоморфології

Кожна з форм рельєфу області має характерні особливості, бо формувалася вона протягом багатьох геологічних епох під впливом могутніх внутрішніх і зовнішніх сил Землі, що взаємодіяли між собою. Останніми «скульпторами», які вирізьбили сучасний рельєф, були неотектонічні рухи, ерозійна робота вітру та води і, нарешті, діяльність людини.

Антропогенний рельєф – це рельєф, змінений або створений діяльністю людини. Антропогенні форми рельєфу вперше виникли в той час, коли мисливські племена почали рити ями для лову звірів, печери і т.п. При господарстві скотарства з'явилися вогнища ерозії і розвіювання пісків унаслідок скотозабою. Найбільшого поширення Антропогенний рельєф набув з розвитком землеробства. Розрізняють рельєф, що виникає стихійно, і свідомо створюваний антропогенний рельєф. Елементи першого – переважно «бур'яни рельєфу», що утворюються в результаті неправильного ведення сільського і лісового господарства, гірських вироблень, будівництва, прокладки доріг: яри, конуси винесення, просідання, рухомі піски.

Свідоме перетворення рельєфу проводиться при меліорації (терасування і обвалування схилів, побудова дренажної і зрошувальної мережі, планування полів), будівництві (насипи, виїмки, канали, греблі) і т.п. До антропогенних рельєфів відносяться також неминучі, хоч і

шкідливі форми: кар'єри, відвали і т.п. Антропогенний рельєф – компонент антропогенного ландшафту.

VI. Закріплення нових знань та умінь учнів

1. Заповніть таблицю за наведеним зразком: завд.4 на стор.7 робочого зошита

Форми рельєфу	Походження форм рельєфу
Зсуви	
Степові блюдця-поди	
Яри і балки	Водно-ерозійне
Карстові лійки, улоговини, провалля	
Гори-останці	

2. На контурну карту Харківської області нанесіть основні форми рельєфу.

VII. Підсумок уроку:

Заключне слово вчителя.

Таким чином, рівнинний рельєф території нашого краю надає населенню суттєві переваги для створення ефективної системи господарювання, не заважає розселенню, побудові шляхів.

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати тему уроку, зміст §2 підручника.
2. Завдання 1-3, 5,6 робочого зошита (письмово) на стор. 7-8 робочого зошита.
3. Творчі завдання на стор.8 робочого зошита (за бажанням).

Урок № 4

Тема. Тектонічна та геологічна будова

Мета:

- поглибити й систематизувати знання про внутрішню будову земної кори; поширення гірських порід різних періодів на території області;
- сформулювати знання про тектонічну та геологічну будову Харківщини; удосконалити навички роботи із геологічною і

тектонічною картами, стратиграфічною колонкою й розрізом.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *назвати* і показати на карті основні тектонічні структури області;
- *навести* приклади поширення гірських порід різного віку;
- *аналізувати* взаємозв'язок основних форм рельєфу та тектонічних структур, геологічну й тектонічну карти області;
- *визначити* найпоширеніші гірські породи та мінерали.

Обладнання: геологічна та тектонічна карти, стратиграфічні колонки й розрізи, колекція мінералів та гірських порід, підручники, робочі зошити, контурні карти, мультимедійна презентація до уроку.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Географічна розминка: учні показують на карті основні форми рельєфу області, найвищу та найнижчу точки, райони розповсюдження дрібних форм рельєфу – карстових ліжок, улоговин, яружно-балкового рельєфу, зсувів, блюдець-подів, гір-останців.

1. Гра «Географічний ланцюжок» – три учні біля дошки витягають картки із термінами, які треба пояснити. Якщо у когось з учнів немає відповіді – ланцюжок розривається. Приклади термінів: зсуви, западини, степові блюдця, вимоїна, ерозія, денудація, карст, плакор, антропогенний рельєф.

2. Вибіркова перевірка завдань 1-3, 5, 6 робочого зошита з коментарями учнів та додатковим опитуванням.

III. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя. Хоча фізична карта відбиває всю різноманітність форм рельєфу, проте вона не дає відповіді на запитання: чому ці форми рельєфу розташовані саме так, а не інакше? Чому певні частини території характеризуються переважно низовинами, а інші – височинами? Якого віку певні гірські породи, як вони поширені по території області і чому це важливо знати? Відповісти на ці та інші запитання допоможе нам сьогоднішній урок.

IV. Актуалізація опорних знань і умінь учнів

Бесіда за запитаннями:

1. Що таке платформа?
2. Із вашого власного досвіду, відклади яких гірських порід трапляються найчастіше в нашій місцевості?
3. Які ви можете назвати види тектонічних структур?
4. Як взаємопов'язані основні форми тектонічних структур і форми рельєфу?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Визначення основних тектонічних структур області.*
2. *Визначення віку найпоширеніших гірських порід.*
3. *Основні палеогеографічні умови.*

Методичні поради вчителю

Новий матеріал вивчається у процесі парної роботи учнів із коментарями вчителя і використанням підручника, атласу, мультимедійної презентації за наведеним планом.

Основні тектонічні структури області та їх характеристика. Зазначити, що Східноєвропейська платформа належить до найдавніших утворень земної кори і не є однорідно вирівняною, має характерні підвищення і западини, які в свою чергу утворюють менші тектонічні структури. Учні визначають, які саме. Вік і поширення гірських порід визначають за атласом – кристалічні породи платформи на денну поверхню не виходять, палеозойські-найдавніші, які виходять на поверхню в південно-східній частині області (визначити, які саме); мезозойські породи виходять на північному сході (визначити, які).

Коротко описати палеогеографічні умови. Підкреслити, що в середині палеозою (девонський період) йшло накопичення великої кількості осадових порід у Дніпровсько-Донецькій западині, що має вирішальне значення для забезпечення мінерально-сировинними ресурсами області в наш час. Можна використати таблицю:

Геологічний час	Формування тектонічної структури	Гірські породи
Архей-протерозойська ера	Східноєвропейська платформа	Кристалічні граніти, гнейси
Палеозойська ера. Девонський період	Дніпровсько-Донецька западина (в морських умовах)	Кам'яна сіль, мергелі, пісковики, вапняки
Палеозойська ера. Кам'яновугільний і пермський періоди	Дніпровсько-Донецька западина опускається (Наступ і відступ морів)	Пісковики, вапняки, аргіліти, кам'яне вугілля, червоноколірні глини
Мезозойська ера	Вирівнення окремих форм рельєфу (наступ і відступ моря)	Піски, вапняки, глини, крейди.
Кайнозойська ера, Палеогеновий період	Продовження вирівнення форм рельєфу (море останній раз)	Глини, кварцові піски
Кайнозойська ера, Неогеновий період	Продовження вирівнення форм рельєфу (утворення основних річок)	Піски, глини, буре вугілля
Кайнозойська ера, Антропогеновий період	Продовження вирівнення форм рельєфу (поширення багатолітньої мерзлоти)	Утворення лесових шарів

Учні працюють з тектонічною картою України та області – знаходять на карті основні тектонічні структури.

Робота із стратиграфічною колонкою підручника, стор. 17. Учні відслідковують вік і поширення гірських порід, відзначають, які породи найбільш поширені в області, які найдавніші породи зустрічаються в області.

Показати зразки гірських порід з колекції.

Додаткові матеріали для вчителя

Схили Воронезького кристалічного масиву(докембрійської платформеної структури) складені залягаючими на глибині 1-3 км архей-протерозойськими кристалічними породами – перш за все, кристалічними сланцями і гнейсами, яким, до речі сказати, притаманні родовища залізистих кварцитів Курської магнітної аномалії. На поверхні кристалічних порід залягають безпосередньо крейдові відкладення, перекриті товщею палеогенових і неогенових відкладень – зелених і зелено-коричневих глин, аргелітів, пісків, червоно-бурих і різнокольорових глин, а

також лесовидних суглинків. Залягання кристалічного фундаменту та осадових порід на ньому спокійне, близьке до горизонтального або зі слабким нахилом на південний захід.

Відроги Донецького кряжу (герцинська платформенна структура). Якщо Дніпровсько-Донецька западина заповнена осадовими, переважно морськими відкладеннями різного геологічного віку і складу від девонських до четвертинних, то відроги Донецького кряжу складені карбоном (сірі пісковики, піщано-глинисті сланці, строкаті глини), юрськими відкладеннями (каолінові піски, пісковики з численними включеннями глинистих катушів, різні глини) і крейдяними відкладеннями. Кам'яновугільні відкладення, потужністю до 5,5 км представлені аргелітами, алевролітами, пісковиками, вапняками і кам'яним вугіллям.

Сполучення Дніпровсько-Донецької западини зі складчастими околицями Донбасу вивчено ще недостатньо, глибина залягання кристалічного фундаменту там більше 19 км, і ніхто з авторів не зазначає точних кордонів між цими елементами. Однак на геологічній карті Харківської області вплив складчастої споруди виразно помітний у нижній течії Оскола.

Умови залягання осадових порід у багатьох місцях області ускладнені широким розвитком розривних і складчатих порушень, пов'язаних в основному з підняттям з великих глибин солі. Тут виникли **солекупольні структури** у вигляді неправильної форми стовпів або грибів. Вони викликані велетенським підземним тиском, при якому девонська сіль, що залягає на глибинах 2-5 км, стає пластичною і по тектонічних розломах пронизує товщу розташованих вище порід. Завдяки цьому біля поверхні фіксуються виходи палеозою або нижнього мезозою, а в ядрі соляного куполу міститься велика маса солі.

У рельєфі (на поверхні) ці структури практично не виражені, але піддаються дослідженню спеціальними методами, до того ж вони дуже перспективні стосовно нафтогазоносності.

Справжні **землетруси** трапляються в нашій області дуже рідко й незначної сили. Багатьом пам'ятний землетрус восени 1976 року. Дехто з місцевих старожилів пригадує подібний землетрус під час війни – дець у 1943 році.

Історичні джерела засвідчують ще землетруси 1815 і 1838 років. Останній стався вночі 11 січня о 21 годині 25 хвилин і тривав 30 секунд. Ніяких пошкоджень і нещасних випадків не сталося. Ось як описують ті події тогочасні історичні хроніки: «За несколько дней до землетрясения было замечено непрерывное движение ртути в барометре; во время же его магнитная стрелка компаса постоянно двигалась по своей оси, причем северный ее полюс обращался на юг и наоборот... Внутри домов мебель была потрясена; люстры приведены в колебание, а раскрытые двери и

ставни в движение; в некоторых домах остановились часы. В минуту сотрясения был слышен крик домашних птиц и лай испуганных собак».

VI. Закріплення нових знань та умінь учнів

За допомогою тексту підручника та карт атласу учні складають характеристику основних тектонічних структур Харківської області та визначають відповідність між ними й великими формами рельєфу. Заповнити таблицю за зразком.

Назва тектонічної структури	Географічне положення у межах Харківської обл.	Відповідні форми рельєфу
Воронезький кристалічний масив	Північно-східна частина області	Середньоруська височина

Фронтальна бесіда за запитаннями:

1. У межах якої тектонічної структури розміщений Харків?
2. Які гірські породи зустрічаються в межах вашої місцевості? З якими процесами пов'язане їх утворення?

VII. Підсумок уроку.

Учитель і учні разом підводять підсумок уроку:

- розташування основних тектонічних структур у межах Харківської області;
- тектонічні структури мають значний вплив на розташування великих форм рельєфу;
- територія Харківської області формувалася протягом багатьох геологічних епох, і тому тектонічні структури дуже різняться як за часом утворення, так і за розмірами.

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати тему уроку, зміст §3 підручника.
2. Завдання 2-3 на стор. 9 робочого зошита (письмово).
3. Творче завдання на стор. 11 робочого зошита (за бажанням).

Урок № 5

Тема. Мінерально-сировинні ресурси

Мета:

- поглибити і систематизувати знання про корисні копалини Харківщини та їх класифікацію, закономірності їх поширення та основні родовища;
- сформувати розуміння різноманітності й багатства корисних копалин області;
- удосконалити вміння працювати із різноманітними джерелами інформації.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *наводити* приклади та робити висновки про закономірності поширення родовищ корисних копалин на території нашої області;
- *пояснити* взаємозв'язок господарської діяльності з мінерально-сировинними ресурсами Харківщини;
- *запропонувати* заходи з раціонального використання та охорони корисних копалин.

Обладнання: карта корисних копалин області, колекція мінералів та гірських порід, контурна карта, робочі зошити, підручники, мультимедійна презентація до уроку.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Вибіркова перевірка письмового завдання.

Опитування-естафета: клас поділяється на три групи, учні працюють у парах, відповідаючи на запитання та передаючи картки із завданням наступній парі.

Картки 1-3

1. Харківська область розташована в південно-західній частині _____ платформи.
2. Великий тектонічний прогин у межах області – це _____ западина
3. Цій тектонічній структурі в рельєфі відповідає Середньоруська височина _____

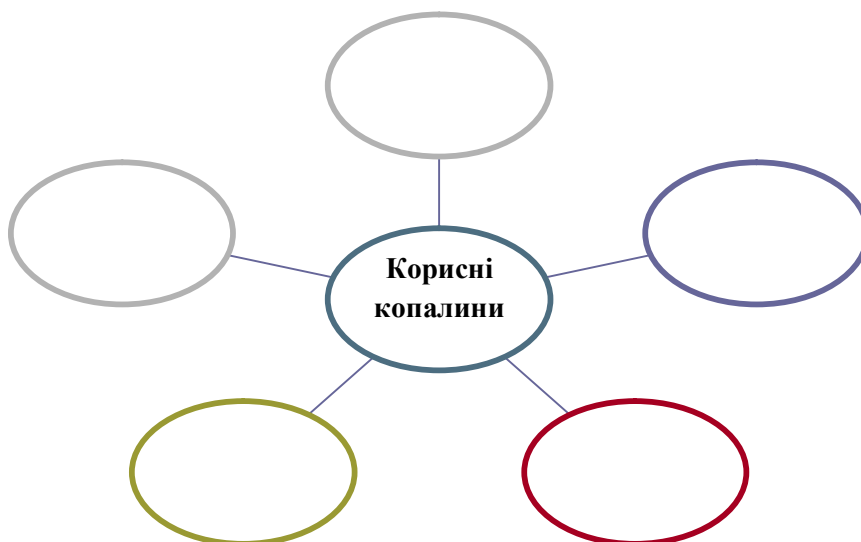
4. Чи правильне твердження «Кристалічні породи платформи у межах області ніде не виходять на денну поверхню»? _____
5. Відклади цієї ери поширені по всій території області _____
6. Палеозойські породи виходять у _____ частині області.
7. У середині _____ ери почалося інтенсивне формування Дніпровсько-Донецької западини.
8. Чи досягало обledenіння території Харківської області? _____
9. _____ колонка показує послідовність нашарувань гірських порід, характеризує контакти між ними та склад.

Перевірка завдань (правильні відповіді)

1. Східноєвропейської.
2. Дніпровсько-Донецька.
3. Воронезький кристалічний масив.
4. Так.
5. Кайнозойської.
6. Південно-східній.
7. Палеозойської.
8. Ні.
9. Стратиграфічна.

III. Мотивація навчальної діяльності

Використання прийому «Асоціативний куш». З чим асоціюється в учнів вираз «Корисні копалини»? На листі паперу зробити схему і заповнити стільки кружечків, скільки виникне асоціацій. Учні пояснюють, які думки виникли.

IV. Актуалізація опорних знань і умінь учнів.

Бесіда за запитаннями:

1. Які гірські породи відносять до корисних копалин?
2. За якими ознаками поділяють корисні копалини?
3. Чи можна говорити про різноманітність і багатство корисних копалин на території нашої області, знаючи її геологічну будову

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Різнманітність і багатство мінерально-сировинних ресурсів краю.*
2. *Закономірності поширення, характеристика й оцінка родовищ паливних копалин.*
3. *Закономірності поширення, характеристика й оцінка родовищ будівельної сировини.*
4. *Закономірності поширення, характеристика й оцінка родовищ хімічної сировини.*
5. *Забезпеченість області мінерально-сировинними ресурсами. Шляхи їх раціонального використання й охорони.*
6. *Додаткове питання. Корисні копалини нашого району.*

Методичні поради вчителю

Новий матеріал вивчається у процесі групової роботи учнів, з використанням підручника, атласів, карт, мультимедійної презентації.

Групи учнів працюють за питаннями, які подані в плані. Учитель надає коментарі і пояснення. Чітко наголошує, які корисні копалини мають найбільше значення /паливні/.

Короткі доповіді учнів після закінчення роботи груп. Учні називають і показують на карті основні родовища корисних копалин, роблять висновки про відсутність родовищ металевих корисних копалин, пояснюють причину цього.

Додаткові матеріали для вчителя

На території області обліковується 295 родовищ і 64 об'єкти обліку (з урахуванням комплексності) різноманітних корисних копалин, з яких 93 родовища і 34 об'єкти обліку експлуатується.

Мінерально-сировинна база області на 28,4% складається з паливно-енергетичних корисних копалин (нафта, газ, конденсат, кам'яне та буре вугілля), на 53,3% – з сировини для виробництва будівельних матеріалів, 1,1% складає група гірничо-хімічних корисних копалин, 14,4% припадає на питні, технічні та мінеральні підземні води, решту становить сировина кольорових металів (рудопроявлення срібла, родовища германію, розсипні родовища титан-цирконієвих руд).

На території області знаходиться 54 родовища вуглеводнів, більша частина яких – комплексні. З них чотири – нафтових, 6 – газових, 30 – газоконденсатних, 13 – нафтогазоконденсатних, одне – нафтогазове.

На даний час у промисловій розробці перебуває 28 родовищ, підготовлено до промислового освоєння – 2, на стадії детальної розвідки – 22, на консервації – 1, тільки з позабалансовими запасами – 1.

Запаси вільного газу підраховані на 50 об'єктах у кількості 323,096 млрд.м³ (32,21% від запасів в Україні). Виробуток вільного газу, який в основному здійснюється на Шебелинському, Мелихівському, Західно-Хрестищенському, Єфремівському та Медведівському газоконденсатних родовищах, за 2006 р. склав 7,734 млрд.м³ (39,36% від видобутку в Україні).

Перспективними для видобутку газу після проведення повного обсягу геологорозвідувальних робіт є три об'єкти, які підготовлені для глибокого пошуково-розвідувального буріння: Степківська, Токарська, Геніївська площі.

Металічні корисні копалини представлені Краснокутським родовищем титано-цирконієвої руди та германієм, що є сукупною корисною копалиною кам'яного вугілля.

На території області розвідано 2 родовища та 1 об'єкт обліку формувальних пісків із загальними запасами 208,3 млн.т за. У промисловій розробці перебувають Гусарівське та Вишнівське родовища з загальними запасами 114,08 млн.т, піски яких використовуються в металургії як

основний матеріал (85-95%) при виготовленні ливарних форм і стержнів. Гірничовидобувні підприємства повністю задовольняють потреби металургійних та машинобудівних заводів області всіма марками формувальних пісків і навіть постачають їх у країни СНД.

Кухонна сіль в області представлена одним родовищем – Єфремівським, яке вже досить тривалий час перебуває у промисловій розробці. Запаси корисної копалини складають 390,4 млн.т. Видобуток солі за 2006р. склав 16,9 млн.т.

На території області розташоване одне родовище вохристих глин (Суха Кам'янка), сировина якого може використовуватись для виробництва мінеральних пігментів. Запаси його складають 186,6 тис.т, але через низьку якість корисної копалини родовище не розробляється.

У Харківській області добре розвинена сировинна база будівельних матеріалів. На її території налічується 150 родовищ і 5 об'єктів обліку родовищ корисних копалин, що застосовуються у будівництві; з них розробляються лише 25 родовищ і 1 об'єкт обліку.

Так, цементна сировина представлена трьома родовищами (Шебелинське, Куп'янське, Великобурлуцьке) з загальними запасами 399,250 млн.т. На даний час розробляється Шебелинське родовище, видобуток на якому за 2006р. склав 4075 тис.т. Область повністю забезпечена власною сировинною базою для виробництва цементу і має непогану перспективу для її розширення. Найбільш перспективним для промислової розробки є Куп'янське родовище глини та крейди з балансовими запасами 108,295 млн.т.

В області налічується 12 родовищ крейди, з яких розробляється лише два. Видобуток крейди за 2006 р. склав 1,47 тис.т. Перспективними родовищами крейди є Вовчанське-1, Ізюмське, Куп'янське-1, Куп'янське-3, Кам'янське і Савинське. Потреби області в сировині для випалювання на вапно складають 0,2 млн.т, для будівельних цілей – до 0,07 млн.т. Задовольнити їх можна лише частково за рахунок власної сировинної бази шляхом введення в експлуатацію резервних родовищ, а решту – за рахунок завезення з інших областей, зокрема з Донецької.

VI. Закріплення нових знань та умінь учнів

Виконання завдань 1-3 робочого зошита на стор.12.

Практична робота. «Встановлення взаємозв'язків між тектонічними структурами, формами рельєфу та корисними копалинами на території області»(виконати завдання 4-6 на стор. 12-13 робочого зошита.)

VII. Підсумок уроку

Заключне слово вчителя.

Особливості геологічного розвитку території нашої області зумовили набір корисних копалин, які тут трапляються. Переважають корисні копалини осадового походження. На території нашого краю немає виходів кристалічних порід, тому відсутні родовища металевих копалин.

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати тему уроку, зміст §4 підручника.
2. Творче завдання на стор. 13 робочого зошита (за бажанням).

Урок № 6

Тема. Кліматичні умови та ресурси

Мета:

- визначити загальні особливості клімату області;
- сформувати і розширити знання про кліматотвірні чинники, загальні риси розподілу та річного ходу основних кліматичних показників;
- розвивати вміння спостерігати за погодою;
- удосконалювати навички роботи з кліматичною картою та кліматограмами.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *назвати* основні кліматотвірні чинники та кліматичні показники;
- *схарактеризувати* розподіл на території та річний хід кліматичних показників, кліматичні ресурси області;
- *навести* приклади небезпечних явищ природи;
- *проаналізувати* дані метеорологічних спостережень;
- *вести* інструментальні спостереження погоди;
- *робити* висновки про закономірності розподілу основних елементів клімату на території області.

Обладнання: фізична і кліматична карти області, кліматограми, контурна карта, дані метеорологічних спостережень, метеорологічні прилади, космічні знімки, робочі зошити, підручники, мультимедійна презентація до уроку, кольорові картки.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Вибіркова перевірка практичної роботи № 2.

Гра «Світлофор»: учитель читає твердження. Якщо воно є правильним, то учні піднімають зелену картку, не є правильним – червону, не можуть відповісти – жовту.

Приклади тверджень з відповідями:

1. На території нашої області відсутні родовища неметалевих копалин (ні).
2. Усі корисні копалини Харківської області можна поділити на дві групи: паливні та неметалеві (так).
3. За видобутком і запасами природного газу область посідає одне з перших місць в Україні (так).
4. Найбільше родовище природного газу – Шебелинське (так).
5. Нафтові родовища пов'язані з Українським щитом (ні).
6. Найбільше нафтове родовище області – Дружелюбівське в Борівському районі (так).
7. Унікальним для виробництва скла є Новоселківське родовище пісків (так).

III. Мотивація навчальної діяльності

Слово вчителя. Життя людини навіть у наш час великою мірою залежить від погоди, кліматичних умов, тому у довкіллі людина з давніх-давен помічала та запам'ятовувала ті особливості, які допомагали їй визначати зміни погоди. Виявляється, чудовими «метеорологами» є птахи, чий органічний зв'язок з атмосферою дає їм змогу відчувати найменші коливання її стану. Афанасій Фет написав такі рядки:

*Жди ясного наавтра дня,
Стрижи мелькают и звенят,
Пурпурной полосой огня
Прозрачный озарен закат.*

Народні прикмети, як це не дивно, іноді дозволяють прогнозувати погоду навіть точніше, ніж наукові методи. Справа не тільки в тому, що зміна погоди залежить від безлічі чинників, «прорахувати які з абсолютною точністю просто неможливо – навіть за допомогою найсучасніших комп'ютерів. Чим глибше людина проникає до сутності таємниць погоди, тим краще розуміє, якими

могутніми силами ця погода визначається. Тому про «керування погодою», яке у середині ХХ століття вважалося справою найближчого десятиріччя, нема чого і думати. А от прогнозувати погоду не тільки можливо, але й вкрай необхідно. І тут без метеорології, кліматології не обійтись».

IV. Актуалізація опорних знань і умінь учнів

Бесіда за запитаннями:

1. Що таке погода? Від чого вона залежить? Що таке клімат? Які ви знаєте типи клімату?
2. Назвіть основні кліматичні показники. Як ви вважаєте, у нас сприятливий клімат? Чому ви так думаєте?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Загальна характеристика клімату. Основні кліматотвірні чинники.*
2. *Основні кліматичні показники.*
3. *Сезонні особливості клімату.*
4. *Погода та небезпечні погодні явища.*
5. *Кліматичні ресурси*

Методичні поради вчителю

Вивчення нового матеріалу відбувається в процесі фронтальної бесіди з учнями, роботи з підручником, атласами, кліматограмами, мультимедійною презентацією за планом.

Робота із кліматичною картою – учні називають і показують на карті райони з найбільшою та найменшою кількістю опадів, аналізують хід ізотерм липня та січня, знаходять абсолютний максимум та мінімум температур .

Робота із підручником – (стор. 28, аналіз кліматограм Харкова).

Додаткові повідомлення учнів за темою «Історія метеорологічних спостережень у Харківській області»

Учитель нагадує, що учні знають основні чинники, які впливають на формування клімату, пропонує звернути увагу на те, як вони діють на території області. Територія області знаходиться в помірному кліматичному поясі. Використовуючи кліматичну і фізичну карти, учні називають основні чинники: широтне положення, віддаленість від морів, західне перенесення, особливості підстилаючої поверхні.

Особливості циркуляції повітряних мас обумовлені тим, що з усіх кінців світу вільно проникають континентальні, арктичні, тропічні повітряні маси.

За кліматичною картою визначити, як змінюються температури липня і січня. Загальні закономірності змін: літні зростають з північного заходу на південний схід. Зимові знижуються в північно-східному напрямі. Опадів більше випадає в північно-західній частині – понад 500мм на рік, менше 450мм – в південній частині Лозівського району.

Перешкоджають нормальному ритму життя небезпечні погодні явища. Найбільш поширені з них – посухи, суховії, зливи і град, урагани, пилові бурі, заметілі. Але постійної загрози погодні умови не спричиняють. Запропонувати учням розповісти про небезпечні погодні явища, які вони спостерігали. Чим вони небезпечні?

Агрокліматичні умови області сприятливі в цілому. Клімат і родючі ґрунти дають можливість вирощувати великий спектр культур помірного клімату. Учні перелічують їх. Які культури почали більше вирощувати останнім часом?

Додаткові матеріали для вчителя

***Вісь Восійкова** – відріг Сибірського антициклону, що перетинає територію Харківщини взимку в напрямку Харків-Кременчук, служить вітроділом і перешкоджає надходженню повітряних мас з Атлантики, тоді зима буде без сильних коливань температури – більш морозною. Буває так, що вісь Восійкова не утворюється і тоді циклони приходять до нас частіше і зима буде з частими відлигами.*

Перші метеорологічні спостереження в [Україні](#) почались у 1738 році в [Харкові](#). У 1810 році в селі Кручик, 50км від Харкова, засновано метеорологічну станцію, яка спостерігала за температурою, тиском, опадами, напрямом вітру, визначенням загального стану погоди. Станція діяла до 1840 року.

Зміна суми опадів у холодний період чітко простежується в напрямку з півночі на південь, а суми опадів у теплий період – з півдня на північ (в напрямку зменшення).

Більша частина території області, включаючи її західну та північну частини, характеризується середньорічною швидкістю вітру більше 3,3 м/сек, а в районі м. Харкова та м. Богодухова – більше 4,0 м/сек.

Дослідники Інституту екологічної експертизи «Зелений стандарт» переконані, що у другій половині ХХІ століття погода в Україні зміниться кардинально. На заході країни все частіше траплятимуться зливи і повені, на сході запанує степ, а Крим перетвориться на пустелю. Вчені припускають, що за таких умов західний регіон країни стане

центром овочівництва і садівництва, а от на сході країни, у тому числі в Харківській області, може бути значний дефіцит водних ресурсів.

VI. Закріплення нових знань та умінь учнів.

Виконання завдань 1-4 робочого зошита, стор.14

Практична робота. «Побудова за даними метеорологічних спостережень комплексного графіка річного ходу кліматичних показників та його аналіз»(виконати завдання 5-6 на стор. 15 робочого зошита).

VII. Підсумок уроку:

Учні та вчитель підбивають підсумок.

Клімат Харківської області помірно-континентальний. Агрокліматичні ресурси нашого краю достатньо сприятливі для ведення сільського господарства. Небезпечні кліматичні явища, що трапляються на території області, не спричиняють постійної загрози життєдіяльності людини.

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати тему уроку, текст підручника §5.
2. Творче завдання, стор. 16 робочого зошита (за бажанням).
3. Презентація за темою «Внутрішні води та водні ресурси»(за бажанням).

Урок № 7

Тема. Внутрішні води та водні ресурси

Мета:

- поглибити і систематизувати знання про поверхневі води Харківської області;
- сформулювати знання про гідрографічні особливості області,
- гідрографічні показники, уміння їх визначати за даними спостережень, картами атласу;
- визначати залежність гідрографічних характеристик від клімату й рельєфу.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- назвати основні річкові басейни області;

- *схарактеризувати* загальні риси гідрологічного режиму водойм області, ресурси поверхневих і підземних вод та екологічні проблеми, пов'язані з їх станом;
- *пояснити* зв'язок гідрологічного режиму річок і озер з кліматичними умовами, підземними водами;
- *проаналізувати* природні умови басейнів річок, озер; показники водних ресурсів області;
- *оцінити* водозабезпеченість території області;
- *зробити* висновки про закономірності розподілу річкового стоку та поширення озер і боліт на території області

Обладнання: фізична і кліматична карти області, карта поверхневих вод, контурна карта, дані спостережень, робочі зошити, підручники, мультимедійна презентація до уроку.

Хід уроку

I. Організаційний етап.

II. Перевірка домашнього завдання.

Вибіркова перевірка практичної роботи.

Географічний диктант за темою «Клімат»(кожна відповідь 1 бал).

1. Клімат Харківської області (помірно-континентальний).
2. Вплив цього повітря взимку приводить до підвищення температури, заметілей (атлантичне повітря).
3. Це повітря частіше надходить улітку та приводить до різких знижень температури (арктичне повітря).
4. Середні температури січня знижуються у напрямку (північно-східному)
5. На території області за рік випадає опадів (450-500 мм).
6. Мінімум опадів припадає на місяць (лютий).
7. Найменше опадів випадає (у південній частині Лозівського району).
8. Найхолодніший місяць (січень).
9. Найкоротша пора року в області (весна).
10. Найнебезпечніші погодні явища області (посуха і суховій).

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель ставить перед класом проблемне запитання: «Як ви розумієте афоризм: «Річки – діти рельєфу і клімату?». Подумайте, яке значення мали річки в минулому і що вони значать для людей сьогодні.

IV. Актуалізація опорних знань і вмінь учнів

Бесіда за запитаннями:

1. Що таке річковий басейн, річкова система?
2. Назвіть основні джерела живлення річок. Від чого вони залежать?
3. Коли на нашій річці найвищий рівень?

V. Вивчення нової теми

План

1. Основні річкові басейни Харківщини.
2. Характер водного режиму річок.
3. Водосховища.
4. Озера і болота.
5. Підземні води.
6. Водні ресурси краю, шляхи їх раціонального використання й охорони.

Методичні поради вчителю

Робота з картою поверхневих вод області: учні розділяються на групи, кожна група (їх 6) працює над питанням, визначеним у плані уроку.

Після закінчення роботи учні називають і показують на карті річки, озера, водосховища, пояснюють зв'язок гідрологічного режиму річок і озер з кліматичними умовами, підземними водами.

Робота з підручником (стор. 33, аналіз діаграми рівня води та річкового стоку р. Сіверський Донець), окремо роблять висновок про забезпеченість області водними ресурсами і причину такого явища.

Додаткові повідомлення учнів за темою «Походження назв річок та озер Харківської області»

Учитель може надати короткі коментарі:

Якщо порівняти відомості «Книги більшого чертежу» і сучасну карту, на Харківщині зникли 17 річок і струмків, які впадали у Сіверський Донець – найбільшу річку Харківщини. У чому причина?

«... З XVIII ст. слобідсько-українські річки починають щороку міліти, бо ліси тоді зменшилися й порідшали і береги багатьох річок через те оголилися, річки замулювалися мулом з ярів, балок та гребель і гаток, зложених для млинів, коли повінь зносила з них хмиз та багно. Маленькі річки мали ... вплив на заселення і розселення

перших поселенців країни. ... слобожане ... починали селитися там, де було більше води. «(Д.І. Багалій)

Додатковий матеріал для вчителя

Річкова мережа Харківської області за адміністративно-територіальними районами розподілена нерівномірно. Ця нерівномірність розподілу добре ілюструється коефіцієнтом густоти річкової мережі. У середньому він дорівнює 0,18 км на 1 км². У районах найбільшого розвитку річкової мережі (Дергачівський, Чугуївський, Харківський, Зачепилівський, Сахновщинський) цей показник становить 0,22 – 0,39 км/км², а в районах найменшого розвитку (Золочівський, Первомайський, Кегичівський) – 0,10-0,13 км/км².

В області діє Програма збереження малих річок Харківської області до 2016 року, яка спрямована на розв'язання проблеми негативних змін в екологічному стані малих річок Харківської області, що виникли внаслідок нерегульованої господарської діяльності. Стан водних ресурсів Харківської області в цілому та сучасний екологічний стан малих річок визначається як незадовільний, що суттєво ускладнює соціально-економічний розвиток регіону і негативно впливає на стан здоров'я населення. Заходи програми спрямовані на такі цілі:

1. Інтеграція природоохоронних стратегій щодо охорони малих річок у Стратегію соціально-економічного розвитку Харківської області.

2. Удосконалення системи моніторингу стану вод малих річок в Харківській області.

3. Охорона вод малих річок від забруднення поверхневим стоком.

4. Поліпшення гідрологічного режиму малих річок. Основні завдання цього напрямку: розчищення русел малих річок та оптимізація зарегульованості водотоків; приведення в належний санітарно-екологічний стан та проведення благоустрою джерел.

5. Зменшення навантаження на малі річки внаслідок забруднення зворотними водами, корисною копалиною кам'яного вугілля.

Чи багато річок у Харкові? Виявляється, багато. Харків, Уди, Лопань, Немишля, Очеретянка, Лозовенька, Олексіївська, Саржин Яр, Мокрий Жихір та інші, які навіть не мають своїх назви. Харків, Лопань, Уди – наші основні річки, вони приблизно однакові за зовнішнім виглядом. Кожна тече з півночі на південь і збирає воду з території, що дорівнює майже тисячі квадратних кілометрів.

Річка Сіверський Донець отримала свою назву через те, що текла з Сіверського князівства, на відміну від витоків Дону, про що і пише мандрівник XVI століття Алессандро Гваньїні: «Є також інший, малий Танаїс, який бере свій початок в Сіверському князівстві (тому він називається Донець Сіверський) і вище Азова впадає у великий Танаїс». У Сіверському Дінці водиться 41 вид риб. У той же час забруднення річки і

сильне рекреаційне навантаження призвели до суттєвого зменшення рибних запасів річки. Найпоширеніші дрібні види риби: окунь, плітка, краснопінка, а серед середніх і великих видів – лящ, судак, сом, щука. Останнім часом великі екземпляри зустрічаються все рідше. У зоні Печенізького водосховища з 1967 року дотепер успішно функціонує великий риборозплідник, в якому вирощується короп. Лов риби для вживання у їжу в Сіверському Дінці нижче впадання річки Казенний Торець є небезпечним через сильне забруднення ріки.

Березівське родовище мінеральних вод відносять до родовищ II категорії – тобто це – рідкісне родовище. (I категорія – унікальні родовища).

VI. Закріплення нових знань та умінь учнів

Виконання завдань 1-5 робочого зошита на стор.17.

Практична робота. «Позначення на контурній карті річок, озер, водосховищ, каналів області. Побудова графіка річного ходу витрат води»

VII. Підсумок уроку

Заключне слово вчителя.

Харківщина менше забезпечена ресурсами поверхневих вод, аніж західні області. Режим річок краю нестійкий, потребує великих витрат на регулювання стоку протягом року. Безпечного водокористування можна досягти економією води у будь-яких сферах господарювання.

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати тему уроку, текст підручника §6.
2. Творче завдання на стор. 36 робочого зошита (за бажанням).
3. Презентація за темою «Ґрунти і земельні ресурси» (за бажанням).

Урок № 8

Тема. Ґрунти і земельні ресурси Харківської області

Мета:

- поглибити і систематизувати знання про ґрунти Харківської області та ґрунтоутворення;
- сформувати знання про властивості основних типів ґрунтів області та закономірності їх розміщення;

- розвивати вміння аналізувати карту ґрунтів і ґрунтові профілі.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- назвати основні чинники ґрунтоутворення;
- схарактеризувати земельні ресурси області;
- пояснити умови ґрунтоутворення, особливості поширення ґрунтів на території області;
- навести приклади генетичних типів ґрунтів;
- проаналізувати карту ґрунтів області;
- зробити висновки про закономірності поширення ґрунтів, основних типів рослинності, тварин, а також про основні заходи щодо раціонального використання й охорони земельних ресурсів.

Обладнання: карта ґрунтів Харківської області, контурна карта, рисунки ґрунтових профілів, зразки ґрунтів, робочі зошити, підручники, мультимедійна презентація до уроку.

Хід уроку

I. Організаційний етап.

II. Перевірка домашнього завдання.

Вибіркова перевірка практичної роботи.

Робота з індивідуальними картками за першими партами:

Картка 1

1. Назвіть основні річкові басейни області.
2. Схарактеризуйте загальні риси гідрологічного режиму водойм області, ресурси поверхневих і підземних вод.
3. Поясніть зв'язок гідрологічного режиму річок та озер із кліматичними умовами.

Картка 2

1. Проаналізуйте природні умови басейнів річок, озер.
2. Оцініть водозабезпеченість території області.
3. Визначте шляхи раціонального використання водних ресурсів краю.

III. Мотивація навчальної діяльності

Слово вчителя. Ми знаємо змалку про наші родючі землі. Це – національне багатство Харківщини. Відомо, що за часів Великої Вітчизняної війни фашисти вивозили наші чорноземи до Німеччини. До складу, властивостей, якостей і проблем раціонального

господарського використання ґрунтів нашої області ми звернемося на сьогоднішньому уроці. Якість ґрунтів є важливим питанням і разом із кліматичними умовами визначає умови ведення сільського господарства.

IV. Актуалізація опорних знань і умінь учнів.

Бесіда за запитаннями:

1. Що таке ґрунт? Як утворюються ґрунти? Які ви знаєте ґрунти?
2. Чи залежить тип ґрунту від клімату?

V. Вивчення нової теми

План

1. *Умови ґрунтоутворення.*
2. *Основні генетичні типи ґрунтів.*
3. *Земельні ресурси, заходи щодо їх раціонального використання.*

Методичні поради вчителю

Робота з картою ґрунтів області – учні поділяються на 6 груп, над кожною темою, зазначеною в плані, працюють 2 групи. Після закінчення роботи представники груп доповідають про результати роботи, називають і показують на карті основні генетичні типи ґрунтів, аналізують малюнок ґрунтових профілів чорноземів звичайних та дернових ґрунтів в атласі. Учні групи, яка мала аналогічне завдання, за потреби доповнюють своїх товаришів.

Робота з підручником (стор. 37, мал. 7.1 Розріз сірого лісового ґрунту)

Додаткові повідомлення учнів за темою «Заходи із охорони ґрунтів області».

Коментарі вчителя:

Харківщина має значні земельні ресурси. Структура земельного фонду області свідчить, що 77,0% території області зайнято сільськогосподарськими землями, під лісами та іншими лісовкритими площами зайнято 13,3% території, забудовані землі займають 3,9%, землі під пісками, ярами та іншими відкритими землями без рослинного покриву – 1,1%, під водою – 1,9% території області.

Таке інтенсивне використання земельного фонду в регіоні значною мірою визначає екологічну ситуацію й негативно впливає на

наступний її розвиток стосовно земельних ресурсів. Вплив сільськогосподарського виробництва, промисловості, розвиток комунікацій, урбанізація й індустріалізація обумовили високий ступінь антропогенної деградації земельного фонду.

Рівень розораності сільгоспугідь давно перевищив екологічно припустимі норми. Причина – екстенсивний спосіб ведення землеробства, нераціональна структура сільськогосподарських угідь при надзвичайно високій їхній розораності. Природні кормові угіддя становлять усього 11,8%.

Додаткові матеріали для вчителя

Із площі сільськогосподарських угідь Харківщини, яка становить 2418,7 тис. га, рілля складає 79,7%, перелоги – 0,6%, багаторічні насадження – 2,0%, сіножаті – 5,0%, пасовища – 12,7%. На одного жителя області припадає 1,14 га земель, в т.ч. 0,88 га сільськогосподарських угідь, з них – 0,70 га ріллі. Розораність території Харківської області складає 61,3%, лісистість – 13,3%.

Розораність земель у лісостеповій і степовій зонах області значно перевищує оптимальні показники, досягаючи 70 % і більше. Це викликає розвиток сильних ерозійних процесів, причому в степових областях землі піддаються як водній, так і вітровій ерозіям. Частка еродованих земель постійно зростає й досягла вже 37 % ріллі, що становить понад 12 млн. га. Із кожного гектара землі щорічно змивається від 5 до 15 м³ ґрунту, в основному верхнього, найбільш родючого шару, що приводить до зменшення врожайності на 30-70% і зниження якості сільськогосподарської продукції. Для збереження і відновлення земельних ресурсів необхідна радикальна екологізація і справжня інтенсифікація агропромислового комплексу, які неможливі без оптимізації співвідношення земельних угідь. Можна вважати оптимальним, коли відношення дестабільних факторів (рілля, сади) до стабільних (природні кормові угіддя, ліси, лісосмуги) не перевищує одиниці. До цього переліку не входять урбанізовані і техногенно змінені території. Це означає, що розораність земель області не може перевищувати 40%, а частка ріллі від площі сільськогосподарських угідь 50%.

VI. Закріплення нових знань та умінь учнів

Виконання завдань 1-4 робочого зошита на стор.20.

Практична робота «Побудова профілів основних генетичних типів ґрунтів» (завдання 5 робочого зошита, стор. 21)

VII. Підсумок уроку

Учні підводять підсумок уроку.

У межах Харківської області є понад 150 різновидів ґрунтів. Помітні відмінності в кліматі, рослинності, складі ґрунтоутворюючих порід, рельєфу зумовили значне різноманіття ґрунтів і строкатість їх розміщення. Залишається дуже актуальним питання збереження та відновлення ґрунтів, правильного агрономічного підходу до орання землі.

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати тему уроку, текст підручника §7.
2. Завдання 6-7 стор. 21 робочого зошита.
3. Дослід 8, стор. 21 робочого зошита, презентація за темою «Рослинний покрив області»(за бажанням).

Урок № 9

Тема. Рослинний покрив Харківської області

Мета:

- ознайомити з основними рослинними комплексами території області та впливом на них господарської діяльності людини;
- розширити і поглибити знання про закономірності розміщення рослинного покриву;
- сформувати розуміння різноманітності видового складу рослинності області;
- ознайомити з рослинами, що занесені до Червоної книги України та рослинними угрупованнями, занесеними до Зеленої книги України.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *назвати* основні типи рослинного покриву області;
- *розпізнавати* види рослин, занесені до Червоної книги України;
- *наводити* приклади рослинних угруповань, занесених до Зеленої книги України, ендемічних видів рослин і видів, що зникають;
- *схарактеризувати* видовий склад рослинності, стан рослинних ресурсів;

- *проаналізувати* карту рослинності області, вплив господарської діяльності на її рослинний покрив;
- *зробити* висновки про закономірності поширення основних типів рослинності на території краю.

Обладнання: карта рослинності Харківської області, контурна карта, гербарій, робочі зошити, підручники, мультимедійна презентація до уроку.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Вибіркова перевірка практичної роботи.

Географічна естафета:

1. Материнська порода чорноземів (лес).
2. Ґрунти, що сформувалися під степовою рослинністю (чорноземи).
3. Тип чорноземів лісостепової зони (типові).
4. Чорноземи південних районів (звичайні).
5. Ґрунти, що переважають під широколистими лісами (сірі лісові).
6. Органічна частина ґрунту, перегнійні речовини в ньому. (гумус).
7. Ґрунти, що сформувалися за сталого вмісту великої кількості солі (солончаки).
8. Промивні ґрунти на піщаних породах борових терас річкових долин (дерново-підзолисті).
9. Чи є в Харківській області коричневі ґрунти (ні)?

III. Мотивація навчальної діяльності

Запитання до класу: що цінного отримує людина від рослинного світу в нашій області? (деревину, значну частину продуктів харчування, ліки, іншу рослинну сировину) Подумайте, яку.

VI. Актуалізація опорних знань і умінь учнів

1. Які породи дерев характерні для Харківщини?
2. Чому саме такі?
3. Які рослинні угруповання зустрічаються в нашому краї?
4. Чому саме такі?
5. Від чого це залежить?

V. Вивчення нової теми

План

1. *Різноманітність видового складу та закономірності поширення рослинності.*
2. *Рослинність лісів, степів, луків, боліт, водойм.*
3. *Вплив господарської діяльності на рослинність*
4. *Рослинні ресурси, їх охорона та відтворення.*

Методичні поради вчителю

Робота в парах із картою рослинності області: учні називають і показують на карті основні райони розповсюдження рослинних угруповань, зональні типи рослинності, визначають особливості кожного типу, називають рослини, занесені до Червоної книги України, реліктові й ендемічні рослини, визначаються з особливостями Зеленої книги України.

Робота з підручником (стор. 45-46, робота із таблицею)

Додаткові презентації учнів за темою «Рослинний покрив області».

Додаткові матеріали для вчителя

Під власне рослинними ресурсами розуміють частину природних ресурсів, представлену рослинами, які використовуються або можуть бути використані людиною для прямого чи непрямого споживання, створення матеріальних багатств, поліпшення умов життя.

Важливим рослинним ресурсом є ліси. На території області ліси займають 318 тисяч гектарів (13% території області). У лісах і парках Харківщини росте більше 1000 видів і форм дерев та кущів. Нерідко зустрічається ялина. На достатньо вологих ґрунтах ростуть береза, вільха, верба, осика, тополя. У лісах немало дикорослих плодових дерев: яблунь, груш.

Кущі ліщини, бересклету, калини, глоду, бузини, терну рясніють в підлісках і на узліссях. Харківські ліси останніми роками поповнилися різноманітними екзотичними рослинами – сосною Веймутова, оксамитом амурським, айвою японської, дубом червоним.

Ліси Харківщини значно помолодшали. Їх середній вік на сьогодні – 70 років.

Охорона рослинного світу передбачає здійснення комплексу заходів, спрямованих на збереження просторової, видової, популяційної та ценотичної різноманітності і цілісності об'єктів рослинного світу,

охорону умов їх місцезростання, збереження від знищення, пошкодження, захист від шкідників і хвороб, а також невиснажливе використання.

У збереженні рідкісних видів присутній яскраво виражений соціальний аспект –це реалізація природоохоронних рекомендацій. При всіх зусиллях біологів далеко не всі рідкісні види забезпечені охороною. Наприклад, у Харківській області зареєстровано 255 видів рідкісних рослин, але тільки для 106 з них хоча б формально виділені території, які охороняються.

VI. Закріплення нових знань та вмінь учнів

Фронтальна бесіда за запитаннями 1-5 на стор. 48 підручника.

Виконання завдань 1-4 робочого зошита на стор.23.

VII. Підсумок уроку

Заключне слово вчителя:

Харківська область розташована в межах Лівобережного степу і північно-степової зони України. 12 % площі нашої області вкрито лісами. Рослинний покрив області має велике значення для господарської діяльності та життя людей.

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати тему уроку, текст підручника §8.
2. Завдання 5-7 на стор. 24-25 робочого зошита.
3. Завдання 8-9 на стор. 26 робочого зошита, презентація за темою «Тваринний світ області»(за бажанням).

Урок № 10

Тема. Тваринний світ

Мета.

- ознайомити з особливостями розповсюдження різних видів тварин по території області та впливом на них господарської діяльності людини;
- розширити і поглибити знання про закономірності розміщення різних видів тварин;
- сформувати розуміння різноманітності видового складу тваринного світу рідного краю;
- ознайомити з тваринами, що занесені до Червоної книги України.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- назвати фауністичний склад лісів, луків, степів, боліт, водойм;
- розпізнавати види тварин, занесених до Червоної книги України;
- наводити приклади акліматизації та реакліматизації тварин;
- характеризувати видовий склад і поширення тварин на території області;
- зробити висновки про закономірності поширення тварин і стан тваринних ресурсів Харківщини.

Обладнання: карта тваринного світу Харківської області, контурна карта, зображення окремих тварин, робочі зошити, підручники, мультимедійна презентація до уроку.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Вибіркова перевірка практичної роботи.

Географічна естафета:

1. Назвіть типові рослинні угруповання нашого краю (широколистяні-мішані ліси, лучні і різнотравно-типчаково-ковілові степи).
2. Назвіть азональні типи рослинності (соснові і дубово-соснові ліси).
3. Наведіть приклади ендемічних рослин нашого краю (шоломниця крейдяна, вовчий ягідник Софії, гісоп крейдяний).
4. Що таке «релікт»?
5. Яка деревинна порода є в області лісо утворюючою? (дуб)
6. Які рослини ростуть у чагарниковому ярусі наших лісів? (ліщина, глід, шипшина)
7. Назвіть лучні злаки (тонконіг, мітлиця).
8. Назвіть степові злаки (ковила, типчак).
9. Які рослини ростуть на наших болотах? (череда, зозулин льон)
10. Що містить Зелена книга? (типові рослинні угруповання, які потребують охорони)
11. Чому необхідно охороняти рослинні ресурси?

III. Мотивація навчальної діяльності

Слово вчителя. На уроці ми познайомимося з особливостями тваринного світу нашої області. Тварини супроводжували людину протягом всієї її історії. Традиційно людина брала у тварин багато необхідних їй продуктів – м'ясо, молоко, вовну, яйця, мед, хутро, шкіру. Багато тварин людина зробила свійськими. Ми подивимось, які тварини мешкають сьогодні поряд з нами, як вони розповсюджені по території області.

IV. Актуалізація опорних знань і умінь учнів.

1. Які види тварин характерні для Харківщини?
2. Яких тварин ви спостерігали в природі?
3. Чи знаєте ви які великі тварини мешкають в нашій області?

V. Вивчення нової теми

План

1. *Різноманітність видового складу тварин. Фауністичний склад лісів, луків, степів, водойм.*
2. *Тваринні ресурси області. Заходи з їх відтворення й охорони*

Методичні поради вчителю

Робота з картою тваринного світу області: учні називають і показують на карті основні райони розповсюдження різних видів тварин, називають тварин, занесених до Червоної книги України.

Додаткові презентації учнів за темою «Тваринний світ області».

Робота в групах за темами: фауна лісостепової зони, фауна степової зони, тварини, занесені до Червоної книги. Учні з'ясовують у ході роботи, представники яких класів тварин мешкають у зонах, чим вони харчуються, визначають особливості їх мешкання.

Після закінчення роботи учні презентують результати, роблять висновки.

Далі працюють із завданнями 4 на стор.27, 6 – на стор.28.

Додаткові матеріали для вчителя

Дика фауна є невичерпним джерелом для того, щоб зробити звірів свійськими. У наш час інтенсивно одомашнюються хутрові звірі (соболь, норка, лисиця та ін.), проводяться дослідження з приручення лося, страуса, білої куріпки, глухаря тощо. У Харківському районі є страусова

ферма. При виведенні нових порід і з метою поліпшення якості існуючих використовуються для схрещування їх близькі дикі родичі.

Багато тварин є продуцентами корисних речовин (мед, віск, шовк, лак, спермацет, зміїна та бджолина отрути та багато інших), які знайшли широке застосування в народній та офіційній медицині.

Деякі тварини (безхребетні, такі, як губки, ракоподібні, молюски та ін.) мають особливе значення як фільтратори для очищення води. У процесі життєдіяльності вони вилучають частки органіки та дрібних організмів із води і таким чином очищують її.

Звірівництво – одна з найефективніших галузей тваринництва, у якій з меншими витратами коштів на виробництво кліткового хутра забезпечується найбільший прибуток від його реалізації. Наприклад, на світовому ринку вироби з хутра шиншили оцінюються у суму від 10 до 100 тисяч умовних одиниць. Зростання попиту на пантокрин зумовило організацію спеціальних господарств для утримання і розведення оленів з метою одержання пантів. Панти – це роги на ранній стадії розвитку, вкриті м'якою, оксамитовою шкірою, яка інтенсивно постачається кров'ю. Зняті з оленя, зварені в розчині солі і висушені молоді роги-панти використовують для виготовлення цінних ліків для підшлункової залози.

Надзвичайно цінний природний ресурс – прісноводні риби. У нашій області в природних водоймах здійснюється не тільки риболовство, але й риборозведення, для потреб якого використовуються сотні ставків. Основним видом риби в ставковому риборозведенні є короп, тобто напівдомашня форма «дикої» риби – сазана. Поряд із ним іноді в ставках вирощується карась, лин, судак, гібрид коропа й карася та деякі інші види.

VI. Закріплення нових знань та умінь учнів

Фронтальна бесіда за запитаннями 1-5 на стор. 52 підручника.

Виконання завдань 1-3 робочого зошита на стор.27.

VII. Підсумок уроку

Заключне слово вчителя.

Харківська область розташована в межах лісостепової та степової зон, що обумовлює особливості тваринного світу. Унаслідок інтенсивної господарської діяльності багато видів знаходиться на межі зникнення і потребує охорони, та все ж область має певні тваринні і мисливські ресурси.

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати тему уроку, §9 підручника.
2. Завдання 7 на стор. 28 робочого зошита.
3. Завдання 8 на стор. 28 робочого зошита (за бажанням).

Урок № 11

Тема. Природно-територіальні комплекси

Мета:

- поглиблення та систематизація знань про природні комплекси, чинники й компоненти, що їх формують у межах Харківської області;
- набуття практичних умінь визначати особливостей взаємодії компонентів природи в ПТК, аналізувати ландшафтну карту.

Очікувані результати. *Після цього уроку учні зможуть:*

- *називати* чинники формування природно-територіальних комплексів;
- *характеризувати* особливості взаємодії компонентів природи у ПТК Харківського регіону;
- *аналізувати* поширення основних типів ландшафтів на території області;
- *оцінювати* вплив господарської діяльності людини на ландшафти області.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, ландшафтна карта України.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя.

Найголовніше в географії – природно-територіальні комплекси, непомітні з першого погляду, але надзвичайно міцні взаємозв'язки, які існують між природними компонентами: гірськими породами, повітрям, водами, ґрунтом, рослинністю та тваринами. Вони тісно пов'язані між собою, завдяки чому створюють природні комплекси різних розмірів.

III. Актуалізація опорних знань

Бліц-опитування:

1. Що пов'язує компоненти природи в одне ціле?
2. У чому проявляється єдність ПТК?
3. Чому і як змінюються властивості компонентів природи?

4. Які ландшафтотвірні чинники мають зональний характер, а які – азональний?
5. Як господарська діяльність людини відбивається на компонентах природи та ландшафтах?

IV. Перевірка домашнього завдання

Відповіді на питання 1-5 (стор. 52 підручника).

Доповідь (творче завдання).

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Взаємодія факторів і компонентів, що формують природно-територіальні комплекси (ПТК).*
2. *ПТК області, умови їх розвитку та характерні риси.*
3. *Ландшафтна карта області. Ландшафти та їх класифікація.*
4. *Вплив господарської діяльності людини на ландшафти.*

Методичні поради вчителю

Робота з підручником

Розгляньте схему (рис.10.1 підручника):

- *Назвіть компоненти природи.*
- *Назвіть ландшафтотвірні чинники.*
- *Які фізико-географічні процеси відбуваються у ПТК?*
- *Наведіть приклади взаємодії природних компонентів. Поясніть ці процеси.*
- *Наведіть приклади змін ПТК.*
- *За підручником визначте ознаки морфологічних частин ландшафту (фації, урочища, місцевості). (див. табл. 11.1)*

Характеристика типових ПТК області за алгоритмом:

рельєф → гірські породи → ґрунт → рослинність.

Робота з ландшафтною картою

- *Ознайомтесь з легендою карти. За яким принципом вона складена? Які способи зображення використані?*
- *За допомогою підручника визначте критерії класифікації ландшафтів, зображених на карті (див. табл. 11.2)*

Критерії класифікації ландшафтів мають стати змістом тренувальних логічних завдань для усвідомлення ландшафтознавчих понять, а не для їх механічного запам'ятовування учнями.

Методична доцільність вивчення різних класифікаційних груп ландшафтів зумовлена тим, що:

- регіоналізація ландшафтів формує відчуття території різних масштабів;
 - типологічна класифікація розвиває спостережливість, дає можливість застосовувати синтез, аналіз як способи наукового пізнання світу;
 - морфологічна таксономія (поелементна будова) дає розуміння взаємозв'язків у природі, можливість формувати дослідницькі навички.
- *Які закономірності розміщення ландшафтів можна визначити за картою? Чим вони пояснюються?*

Обговорення в колі

- *Наведіть приклади зміни ландшафтів під впливом господарської діяльності людини. Зробіть висновки.*
- *Розробіть рекомендації щодо створення привабливого культурного ландшафту у вашій місцевості.*

Традиційно ландшафтна політика була спрямована на збереження унікальних ландшафтів, що залишилися з минулих часів. Перед сучасним суспільством стоїть питання не тільки збереження ландшафтів, що дісталися у спадщину, а й проектування ландшафтів майбутнього, де пріоритет надається соціальній справедливості, сталому розвитку й участі населення в управлінні ландшафтами за схемою (експерти: географи, соціологи, антропологи; політики, які враховують інтереси більшості; громадянське суспільство, яке має можливість висловити свою думку в спілкуванні з політиками).

Додаткові матеріали для вчителя

За стандартом **ландшафт** – територіальна система, що складається з природних або природних та антропогенних компонентів і комплексів нижчого порядку, які взаємодіють між собою. Серед багатьох тлумачень ландшафту можна виділити такі:

1. Ландшафт розглядається тільки як природне утворення:
ландшафт – синонім ПТК будь-якого рангу, що не узгоджується з похідними термінами: ландшафтний, ландшафтне планування і т. ін.
2. Ландшафт – найвища таксономічна одиниця морфологічної класифікації ПТК.
3. Територіальна чи аквальна система, у якій взаємопов'язано природні або природні та суспільно зумовлені антропогенно-техногенні елементи.

Термін «ландшафт» застосовується для позначення родового поняття, що охоплює як суто природні територіальні системи (природні ландшафти), так і ті, у яких взаємодіють природні та антропогенні елементи (антропогенні ландшафти).

Природний ландшафт – ландшафт, що складається з взаємодій цих природних компонентів і формується під впливом природних процесів.

ПТК – це закономірне історично зумовлене і просторово обмежене поєднання компонентів ландшафтно-оболонки – рельєфу з властивою йому геологічною будовою, приземного шару повітря з його кліматичними особливостями, поверхневих і підземних вод, ґрунтів, рослинності та тваринного світу. Отже, слід відзначити: ПТК – синонім ландшафту природного.

Антропогенний ландшафт складається з природних та антропогенних компонентів і формується під впливом діяльності людини.

Класифікація ландшафтів

- Регіональна (індивідуальна): ландшафтні країна → зона → підзона → провінція → область → район;
- Таксономічна (типологічна): клас → підклас → тип → підтип → вид;
- Морфологічна (локальна): фація → урочище → місцевість → ландшафт.

Щодо морфологічного контенту ландшафтознавчих понять, то є проблемою розуміння поняття «фація» (від лат. *facies* – обличчя), елементарної морфологічної одиниці географічного ландшафту. Фація – поняття рідкоживане, і можна було б ним знехтувати, залишивши місцевість, урочище, зазначивши, що виділяються як більш однорідні, локальні ділянки. На нашу думку, слід домагатися розуміння учнями поняття «фація» (а не відмовлятися від нього), наприклад, уживаючи образні порівняння. Фація в ландшафтознавстві – це найпростіший природний комплекс, приурочений до елемента мезорельєфу (наприклад, вершина горба) чи окремої форми мікрорельєфу (тріщина в скельному масиві з певною рослинністю). Вона має однорідні умови зволоження та інсоляції, включає один чи серію близьких біоценозів.

Таблиця 11.1

Ландшафт і його морфологічні частини

Ранг ПТК	Основна ознака	Додаткова ознака
Фація	Елементарний ПТК	Положення в межах одного елемента мезоформи рельєфу (рідше в одній мікроформі рельєфу), однаковий літологічний склад ґрунтоутворних

		порід, однаковий режим тепла і зволоження, одна ґрунтова різниця й один біоценоз в умовах непорушеної рослинності
Урочище	ПТК, що є просторовим, генетичним і динамічним поєднанням фацій	Положення на одній мезоформі рельєфу з диференціацією літологічних умов, режиму тепла і зволоження, ґрунтів і біоценозів
Місцевість	ПТК складної морфологічної будови: урочища і фації, що утворюють характерне просторове поєднання	Поєднана з визначеним комплексом мезоформ рельєфу в межах одного й того самого ландшафту
Ландшафт	ПТК складної морфологічної будови: складається з урочищ і фацій, що утворюють характерне просторове поєднання, іноді з додатковими місцевими варіаціями	Характеризується єдністю морфоструктури, однотипністю морфоскульптури, однаковим кліматом, варіаціями біогенних компонентів у межах однієї природної зони

Таблиця 11.2

Типологічна класифікація ландшафтів (клас рівнинні)

Таксон	Критерії	Приклад
Клас	Належність геотектур рівнинних країн; особливості макроциркуляційних процесів, якими визначається характер взаємодії чинників ландшафтоутворення	Східноєвропейські
Підклас	Належність до висотних ярусів рельєфу, сформованих протягом неотектонічного етапу розвитку земної кори, що зумовлюють висотну поясність ґрунтового-рослинного покриву	Низовинні, височинні
Тип	За біокліматичною спільністю, зумовленою співвідношенням тепла та вологи, яким визначається розподіл ґрунтового-рослинного покриву, хід екзогенних рельєфотвірних процесів, особливості гідрологічного режиму та ін.	Лісостепові, степові
Підтип	У межах типу ландшафтів, за відмінностями у співвідношенні тепла і вологи (для степових ландшафтів) Інтразональні підтипи виділяються при постійному впливі ґрунтових вод, що залягають	Північно-степові

	близько до поверхні; при поширенні гірських порід, відмінних від характерних зональних (пісків, елювіально-делювіальних відкладів)	
Вид	За відмінностями у прояві місцевих ландшафтоутвірних процесів (пов'язаних із характером корінних порід і антропогенових відкладів, глибиною залягання ґрунтових вод, рельєфом), що зумовлюють зміни рослинно-ґрунтового покриву	Лісо- і луко степові височинні розчленовані

Види ландшафтів формуються відносно однорідним впливом радіаційного, циркуляційного й тектонічного чинників, поєднання яких зумовлює відповідний рельєф, склад гірських порід, рівень залягання ґрунтових вод, місцевий клімат, ґрунтово-рослинний покрив. Назва виду ландшафтів складається за принципом: рельєф + гірські породи + ґрунт + рослинність.

Наприклад: поблизу Харкова сформувався вид ландшафтів лесових рівнин, які розчленовані ярами та балками на нижньо- та середньоміоценовій основі з чорноземами типовими, звичайними, із кленово-липо-дубовими лісами та сільськогосподарськими угіддями на місці широколисто-дубових лісів та лучних степів.

На думку К. Д. Ушинського, «прекрасний ландшафт» має такий значний вплив на розвиток молододі душі, з яким важко змагатися впливу педагога, і день, проведений серед гаїв і полів, вартий багатьох тижнів, проведених за шкільною лавою».

З дитинства до ландшафту формується тотемне, сакральне ставлення як до рідної землі, батьківщини. «Гуманістичний ресурсний потенціал ландшафту» має стати підґрунтям для системи виховання патріотизму. Досвідчений педагог, який володіє учнівською аудиторією, з добром і вірою в дітей та у свої можливості, описуючи учням красу ландшафту, використовуватиме сугестивні прийоми. Вони будуть ефективними тільки за наявності відповідного настрою у дітей і вчителя. Якщо вдається досягти поставленої мети: викликати захоплення, емпатію до того, «що є навколишня природа, не штамп, не безсердечна врода... в ній є душа», – учні починають розуміти, що «ландшафт»-поняття не тільки географічне... Ландшафти – спільна цінність і спадщина. Якщо ми хочемо, щоб успадкованими нами ландшафтами правильно управляли і їм був забезпечений захист у майбутньому – конче необхідно, щоб учні чітко розуміли, з яких компонентів складаються ландшафти, як взаємодіють і наскільки вони вразливі.

** За матеріалами: Муніч Н.В. Ландшафт у шкільній географічній освіті / Географія та економіка в сучасній школі. – 2012. № 4. – С. 25-32.*

та Довгань Г. Д. *Фізична географія України. 8 клас: Розробки уроків.* – Х.: Веста: Вид-во «Ранок», 2008. – С. 160 – 166.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань 1-5 (стор. 29 робочого зошита).

VII. Підсумок уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 10 підручника та відповісти на запитання 1-5.
2. Виконати письмово завдання 6 і 7 на стор. 30 робочого зошита (робота в групах).
3. Творче завдання (за бажанням).

Урок № 12

Тема. Фізико-географічне районування

Мета:

- закріплення знань про систему одиниць фізико-географічного районування, уміння обґрунтовувати їх межі, практичних навичок роботи з відповідними тематичними картами;
- формування системи знань про географічне положення, межі та розміри, характерні риси природних комплексів і сучасних ландшафтів фізико-географічних країв Харківської області;
- удосконалення практичних умінь учнів характеризувати взаємозв'язки між компонентами природи.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *називати* одиниці фізико-географічного районування Харківської області;
- *розпізнавати* географічне положення, межі природних зон, країв, областей;
- *складати характеристику* фізико-географічних країв області;
- *наводити приклади* природоохоронних територій у природних краях регіону.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта фізико-географічного районування України.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя.

Розглянемо ще раз ландшафтну карту. Вона досить складна та нагадує ніби багатокольорову мозаїку, що пояснюється впливом багатьох різноманітних чинників ландшафтотворення. Комплексні дослідження ландшафтів потребують їхнього узагальнення, поєднання за розмірами, особливостями природних умов та іншими особливостями. Таке виділення та описання великих територій, яким притаманні певні спільні риси природи, називається *фізико – географічним районуванням*.

III. Актуалізація опорних знань

Бліцопитування:

1. Які ландшафти переважають на території Харківської області?
2. За характеристикою якого компонента визначають межі природних зон?
3. У якому напрямі змінюються основні характеристики клімату на території нашої області?
4. Як впливають на характеристики ПТК азональні чинники?
5. Чому важливо охороняти природні комплекси в цілому?

IV. Перевірка домашнього завдання

- експрес-перевірка (відповіді на тестові завдання 2,3,5 стор.57-58);
- відповіді на запитання 1,4,6, стор.57-58;
- презентація результатів роботи груп над завданням 6 робочого зошита (стор. 30);
- презентація творчого завдання.

V. Вивчення нового матеріалу

План

- 1. Карта фізико-географічного районування області. Наукове і практичне значення природного районування.*
- 2. Лісостепова і степова зони. Поділ зон на природні краї, їх характеристика. Природоохоронні території Харківської області.*

Методичні поради вчителю

Робота з підручником:

- *визначте ознаки зональних та азональних одиниць фізико-географічного районування регіону.*

Робота з картою:

- *назвіть одиниці фізико-географічного районування, у межах яких знаходиться територія області.*

Обговорення в колі:

- *яке практичне значення має фізико-географічне районування. Наведіть приклади використання знань фізико-географічних закономірностей у господарській та природоохоронній діяльності.*

Наукове значення фізико-географічного районування полягає в поглибленні уявлень про просторові закономірності диференціації території України на регіональні природно-територіальні комплекси. Детальність схеми фізико-географічного районування свідчить про ступінь комплексного вивчення території України і нашої області та пізнання взаємозв'язків і взаємодії між природними компонентами, ними і чинниками господарського впливу.

Для території України, що характеризується високим ступенем господарської освоєності, під час вирішення сучасних проблем природокористування необхідно всебічно враховувати природні умови й ресурси, властиві окремим територіям внутрішні відмінності природних умов. Тому детальні схеми фізико-географічного районування є науковою основою обґрунтування регіональних схем, проектів (землевпорядних, планувально-містобудівельних, меліоративних, раціонального використання земельних і водних ресурсів, охорони природного середовища, перспективної сітки ландшафтів, що охороняються), якими регламентується природокористування в межах республіки, окремих адміністративних областей, річкових басейнів і т. д.

Робота в групах:

- складання СЛС (структурно-логічної схеми)
характеристики фізико-географічних країв (див. рис. 12.1)

Клімат _____ $t_{\text{л}} +$ _____; $t_{\text{с}} -$ _____; опадів _____ мм/рік $K_{\text{зв}}$ _____; _____	Внутрішні води _____ _____
Геологічна будова _____	Рельєф _____
Ґрунти _____ _____ _____	Рослинність _____ _____ _____

Рис.12.1. Структурно-логічна схема

Додаткові матеріали для вчителя

Опис зональних типів рослинності характерних для одиниць фізико-географічного районування Харківської області

Діброви на сході лісостепу

Діброва – це ліс, у верхньому деревному ярусі якого переважає дуб (висотою 25-35 м). Колись діброви суцільними смугами тяглися вздовж правих берегів річок. Зараз їх островці збереглися біля крутосхилів річок і балок.

Звичайними супутниками дуба в лісах східного лісостепу є липа серцелиста і клен гостролистий, рідше – граб і ясен. У нижньому деревному ярусі зростають в'яз, клен польовий, дикі яблуня, груша, черешня. Ці дерева не бояться затінення.

Під шатром дерев розвивається тіневитривалий чагарниковий ярус (підлісок). Найчастіше зустрічається ліщина, а також бузина чорна, свидина, бруслина. На узліссях, в умовах кращого освітлення, часто утворюються густі чагарникові зарості з клена татарського, терну, глоду, шипшини, жостеру.

Склад трав'янистого ярусу лісу чутливо реагує на зміни умов зволоження. На більш освітлених (сухих і розріджених) ділянках дібров переважають осока волосиста і тонконіг дібровний; на середньо зволужених – копитняк і яглиця; на більш затінених і зволужених –

конвалія, зірочник, зрідка – папороті. Трав'янистий покрив поступово змінює колір від квітучих рослин. З ранньої весни, коли крони дерев ще не встигли одягтись у зелені шати, а ґрунт вологий, і до його поверхні проникає багато світла – з'являються первоцвіти: проліски, рясни, анемони, фіалки, медунки, пиїнки, а вже під шатром листя дерев і кущів цвітуть яглиця, конвалія, дзвоники, орхідеї (булатки, гніздівка, зозулинні сльози тощо). Багато видів лісових трав стали рідкісними і занесені до Червоної книги України – усі лісові орхідеї, лілія лісова, підсніжник, тюльпан дібровний, цибуля ведмежа. Є у лісі і отруйні рослини – чемериця чорна, наперстянка, воронець колосистий. Отруйні плоди конвалії, купини багатоквіткової. У дібровах ведуть заготовки лікарської сировини – кори дуба, квітів липи, трави звіробою, материнки, конвалії.

Лісові тварини мешкають на різних ярусах лісу. На верхівках дерев роблять гнізда ворони, сороки, а також хижі птахи - шуліки, яструби; у середній частині крон – іволги, горлиці, зяблики. Особливо багато видів птахів: солов'ї, кропивники, вільшанки, дрозди – живуть у нижній частині крон і чагарниках. У дуплах селяться дятли, синиці, шпаки, одуди, сови. На деревах живуть дикі звірі – білки, соні, лісові куниці, а також маленька жаба-квакша.

Кожне дерево – це екосистема. Листям дуба харчуються гусениці різних метеликів, жуки і клопи-листоді, тля. Їх, у свою чергу, споживають павуки, хижі комахи (мурашки, жуки-красотіли) і комахоїдні птахи (чорні дрозди, мухоловки, зозулі, славки, іволги). Під корою живуть жуки-короїди, личинки рідкісних жука-олень і дубового вусача. Ними харчуються дятли, повзики, синиці. Насіння дуба (жолуді) поїдають сойки, лісові миші, соні, дикі свині. Молоді гілочки взимку об'їдають козулі, а коренями живляться личинки хруща.

Травами харчуються копитні звірі – лось, козуля, дика свиня; у минулому – зубр, бик тур, лісовий тарпан, олень. Серед хижаків трапляються лисиця, тхір чорний, ласка, зрідка – вовк, борсук (вид занесений до Червоної книги). Колись водились бурий ведмідь і рись.

Серед опалого листя і гілок живуть різні комахи, черви, слимаки, якими живляться їжаки, кроти, землерийки, неотруйна змія мідянка. Гриби і бактерії переробляють відмерлі організми на прості речовини, які знову поглинають рослини.

Ліс дає не тільки деревину, горіхи, гриби, лікарські рослини. Він захищає верхній шар землі від розмиву, поглинає з повітря шкідливі речовини і виділяє кисень, улітку тут прохолодно, а взимку тепліше.

Лучні степи на сході лісостепу

Степи – це природне угруповання рослинності з переважанням трав, які добре витримують і літні посухи та спеку і зимові морози. При несприятливих умовах верхня частина степових рослин відмирає, але

залишаються їх підземні частини – кореневища, цибулини, бульби, – з яких наступного року знову відростають рослини. Для вбирання вологи влітку степові рослини мають дуже довгі й розгалужені корені, а мичкувата коренева система злаків утворює густу дернину.

Ділянки лучних степів де-не-де збереглися по схилах балок, та ще у заповіднику «Михайлівська цілина» на Сумщині. Тому колишній вигляд степів можна уявити, переважно, за описами мандрівників і природознавців минулих століть.

На майже плоских вододільних рівнинах знаходилося схвильоване вітром широке і просторе море трав. Від ранньої весни до пізньої осені зацвітали і відцвітали все нові і нові рослини. Тому степ постійно змінював свій колір. Рано навесні був він бурий від торішньої трави, з фіолетовими плямами сон-трави. Потім до бурого додавався золотисто-жовтий відтінок горицвіту, згодом – сині квіти півників, білі анемони, червоні вогники півонії вузьколистої (воронцю). А вже на зеленому фоні листя – блакитні незабудки, жовтець, срібне пір'я ковили...

На початку літа цвіте темно-лілова шавлія, з'являються золотисті кошики козельців. У середині літа степ стає білим від цвітіння конюшини гірської, таволги, ромашок, а потім синє-ліловим від квітів дзвоників, рум'янки; рожевим від квітів еспарцету; темно-синім – від сокирок... Улітку на 1 м² цілинного степу одночасно зростало до 80-100 різних видів рослин! Такого видового розмаїття немає навіть у тропіках. Восени пориви вітру котили по жовто-бурому степу сухі кулі перекотиноля.

Колись у барвистих лучних степах вирувало життя. Цвірчали тисячі тисяч коників, співали їм у лад жайворонки, гуділи великі і малі жуки, дзижчали бджоли і джмелі, падали на розкриті квіти різномасті метелики, свистіли, стоячи на збудованих ними курганчиках кимсь наполохані меткі байбаки і ховрахи. І ось уже, гучно б'ючи крильми, мовби хмара, підіймалися у небо зграї куріпок і перепелів; збивалися у гурти стада коней-тарпанів, куланів, сайгаків, оленів; насторожено піднімали могутні голови степові зубри і бики-тури... То, мабуть, вийшов на полювання цар відкритих просторів – лев, а може підкрадається вовча зграя?

Плоскі вододільні рівнини зони лісостепу із родючими чорноземами, типовими ще 400...200 років тому, були розорані під поля культурних злаків – пшениці, жита, проса. Більшість степових рослин і тварин зникли, а ті, що зникають, занесені до Червоної книги (усі види ковили, астрагал шерстистоквітковий, півонія вузьколиста; серед ссавців – світлий або степовий тхір, тхір-перев'язка, земляний заєць; серед птахів – дрохва, стрепет, канюк степовий, лунь польовий; серед плазунів – гадюка степова).

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань 1,2,4,5,6 (стор. 31-32 робочого зошита);

Практична робота 6. Нанесення на контурну карту основних одиниць фізико-географічного районування області (стор.32 робочого зошита).

VII. Підсумки уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 11 підручника та відповісти на запитання 1-3.
2. Виконати письмово завдання 8 на стор. 33 робочого зошита.
3. Творче завдання (стор. 33 робочого зошита – за бажанням).

Урок №13

Тема. Геоєкологічна ситуація

Мета:

- систематизація знань про основні забруднювачі навколишнього середовища; визначення впливу господарського комплексу Харківської області на стан навколишнього середовища та здоров'я населення;
- формування практичних навичок роботи з картами атласу;
- сприяння розумінню необхідності усунення негативних наслідків взаємодії людини і довкілля.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *охарактеризувати* сучасну геоєкологічну ситуацію в області; вплив господарської діяльності на стан навколишнього середовища;
- *проаналізувати* вплив геоєкологічної ситуації на населення;
- *зробити* висновки про закономірності в прояві і поширенні несприятливих природних процесів, врахування їх проявів при господарському використанні території.

Обладнання: підручники, робочі зошити, атласи Харківської області

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

- Експрес-перевірка (відповіді на тестові завдання 1-3, стор. 69).
- Перевірка результатів самостійної роботи учнів над завданням 8 робочого зошита (стор. 33).
- Презентація творчого завдання (проект створення природоохоронного об'єкта).

III. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя.

В умовах науково-технічного прогресу значно ускладнились взаємовідносини суспільства з природою. Людина отримала можливість впливати на хід природних процесів, підкорила сили природи, почала опановувати майже всі доступні відновні і невідновні природні ресурси, але разом з тим забруднювати і руйнувати довкілля.

За оцінкою Всесвітньої організації охорони здоров'я, із більш ніж 6 млн. відомих хімічних сполук практично використовується до 500 тис. сполук; із них біля 40 тис. мають шкідливі для людини властивості, а 12 тис. є токсичними.

На початку XIX в. забруднення навколишнього середовища відходами, викидами, стічними водами всіх видів промислового виробництва, сільського господарства, комунального господарства міст набуло глобального характеру і поставило людство на грань екологічної катастрофи.

IV. Актуалізація опорних знань

Бліцопитування:

1. Які фактори впливають на забруднення природного середовища?
2. У чому полягає проблема забруднення навколишнього середовища?
3. Чи залежить здоров'я населення від проживання в тому чи іншому регіоні області?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Показники забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, ґрунтів, населених пунктів, сільськогосподарських угідь тощо.
2. Основні забруднювачі навколишнього середовища.
3. Карта екологічної ситуації в області.
4. Вплив геоекологічної ситуації на умови життя населення.
5. Несприятливі фізико-географічні процеси на території області і чинники їх виникнення.
6. Шляхи запобігання несприятливим природним процесам.

Методичні поради вчителю

Розглядаючи дані пункти плану, доцільно організувати роботу в малих групах:

- ознайомившись з текстом параграфа, складіть опорні схеми на окремих аркушах паперу «шпаргалках» за показниками забруднення атмосферного повітря, поверхневих і підземних вод, ґрунтів, населених пунктів, сільськогосподарських угідь та основними забруднювачами навколишнього середовища.

Кожна група виконує однакове завдання, але робить «шпаргалку» маркерами певного кольору. Коли закінчується час на виконання, роботи передаються іншим групам. За одну хвилину кожна група повинна перевірити опорну схему та за необхідності маркером свого кольору внести виправлення та доповнення.

Робота в парах:

- ознайомившись з відповідним текстом підручника та картою загального забруднення навколишнього середовища, виконайте завдання 4 на стор. 34 робочого зошита.

Усі варіанти відповідей записуються на дошці, найкращі з яких занотовуються в зошити після обговорення.

Робота з підручником. Під керівництвом учителя учні складають схему на стор. 78.

Прийом «Проблемне запитання»:

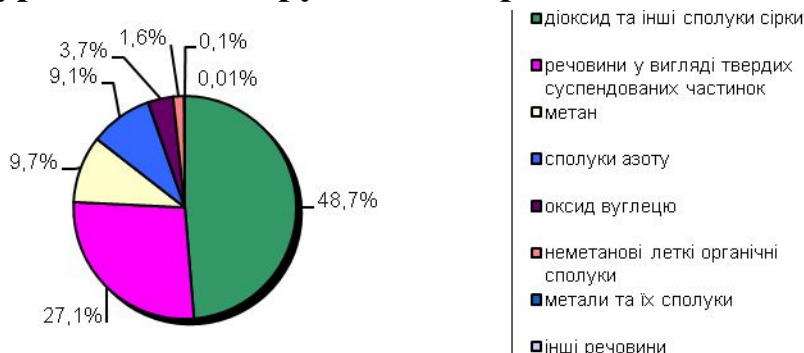
- Якби ви були учасником засідання Державного управління навколишнього середовища в Харківській області, то які заходи запобігання несприятливим природним процесам запропонували б для першочергової реалізації?

Додаткові матеріали для вчителя

Викиди забруднюючих речовин та парникових газів у атмосферу від стаціонарних джерел забруднення в 2011 році

Обсяги забруднюючих речовин, які надійшли до повітряного басейну в Харківській області (без урахування викидів діоксиду вуглецю) за 2011р., склали 174,1 тис. т, що на 14,6% більше, ніж за 2010 р. Із загальної кількості забруднюючих речовин викиди метану та оксиду азоту, які належать до парникових газів, становили відповідно 17 тис. т та 138 т. Крім того, обсяги викидів діоксиду вуглецю становили 12,5 млн. т, що складає 120,2% до попереднього року.

Структура викидів забруднюючих речовин в атмосферу

Викиди забруднюючих речовин в атмосферу від стаціонарних джерел забруднення за видами економічної діяльності в 2011 році

	Обсяги викидів			Викинуто в середньому одним підприємством, т
	т	у % до 2010р.	у % до підсумк у	
Усі види економічної діяльності	174078,8	114,6	100,0	436,3
у тому числі				
добувна промисловість	5613,9	100,4	3,2	510,4
переробна промисловість	9723,5	115,9	5,6	52,8
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	905,5	75,7	0,5	301,8
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	71,6	90,0	—	6,0
виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	141231,3	117,1	81,1	4153,9
діяльність транспорту та зв'язку	14176,5	101,9	8,1	205,5

**Викиди забруднюючих речовин у атмосферу
від стаціонарних джерел забруднення в 2011 році**

	Обсяги викидів			Щільність викидів у розрахунку на 1 км ² , кг	Обсяги викидів у розрахунку на 1 особу, кг
	т	у % до 2010р.	у % до підсумку		
Харківська область	174078,8	114,6	100,0	5540,6	63,3
<i>міськради</i>					
м. Харків	4942,2	101,3	2,8	16150,9	3,4
м. Ізюм	307,4	111,0	0,2	7498,1	5,9
м. Куп'янськ	204,1	90,5	0,1	6185,6	6,9
м. Лозова	1800,0	116,0	1,0	100002,4	30,6
м. Люботин	167,4	108,4	0,1	5398,3	7,7
м. Первомайський	2197,7	219,6	1,3	70894,8	71,3
м. Чугуїв	109,9	87,9	0,1	8453,2	3,4
<i>райони</i>					
Балаклійський	7423,4	136,9	4,3	3737,9	88,1
Барвінківський	107,1	370,0	0,1	78,5	4,4
Близнюківський	159,0	110,8	0,1	115,2	7,7
Богодухівський	414,8	68,1	0,2	357,6	10,3
Борівський	719,1	117,8	0,4	821,8	40,6
Валківський	583,9	107,9	0,3	578,1	18,0
Великобурлуцький	612,9	113,5	0,3	502,0	26,0
Вовчанський	662,0	77,1	0,4	350,4	13,6
Дворічанський	373,3	102,8	0,2	335,7	20,0
Дергачівський	2691,0	113,3	1,5	2990,0	28,4
Зачепилівський	277,5	101,4	0,2	349,4	17,3
Зміївський	126516,3	116,7	72,7	92686,0	1733,9
Золочівський	114,5	124,6	0,1	118,1	4,2
Ізюмський	254,5	97,1	0,1	163,7	13,7
Кегичівський	3134,7	133,3	1,8	4003,4	144,4
Коломацький	126,0	71,9	0,1	381,7	16,5
Красноградський	1749,4	105,9	1,0	1776,0	38,3
Краснокутський	561,4	102,8	0,3	539,3	19,2
Куп'янський	1705,8	145,5	1,0	1332,6	65,8
Лозівський	64,3	69,4	0,0	45,8	2,1
Нововодолазький	313,1	98,7	0,2	264,7	9,0
Первомайський	371,0	24,2	0,2	310,7	22,0
Печенізький	98,4	171,2	0,1	210,2	9,4
Сахновщинський	12,7	54,0	0,0	10,9	0,6
Харківський	1271,0	79,2	0,7	905,9	6,9
Чугуївський	13207,5	103,1	7,6	11494,8	281,3
Шевченківський	825,5	101,4	0,5	845,0	39,0

У 2011р. основними забруднювачами в області були: Зміївська ТЕС ВАТ ДЕК «Центренерго», викиди якої склали 126 тис.т, що становить 72,4% від загального обсягу викидів у області, ДП ТЕЦ-2 «Есхар» – 11,5 тис. т (6,6%), УМГ «Харківтрансгаз» Харківське ЛВУМГ – 5,3 тис. т (3,1%), ГПУ «Шебелинкагазвидобування» – 5 тис. т (2,9%), ПАТ «Євроцемент-Україна» – 3,4 тис. т (2%).

Утворення відходів у 2011 році та поводження з ними

Протягом 2011р. на підприємствах Харківської області утворилось 2 млн.т відходів I-IV класів небезпеки, що на 23,8% менше, ніж у 2010 р. (2,6 млн.т).

Переважає частка з утворених відходів (1,9 млн.т, або 92,6%) – це відходи IV класу небезпеки; 0,1 млн.т, або 7,2% – відходи III класу небезпеки. Решта відходів розподілилась за класами небезпеки таким чином: 3 тис.т (0,2%) віднесено до II класу, 0,4 тис.т (0,0%) – до I класу.

Основні показники утворення відходів на підприємствах Харківської області в 2011 році та поводження з ними

	Відходи I-IV класів небезпеки		У т.ч. відходи I-III класів небезпеки	
	т	у % до 2010р.	т	у % до 2010р.
Утворилось	2014641,2	76,2	149104,7	97,0
Утилізовано, оброблено (перероблено)	296417,5	56,4	23167,7	77,7
Спалено	68685,0	80,3	23,4	24,2
у тому числі				
використано для отримання енергії	45750,0	53,9	22,9	37,7
спалено на суші	22935,0	3978,5	0,5	1,4
видалено в спеціально відведені місця чи об'єкти	1235264,5	103,2	5697,9	116,7
видалено в місця неорганізованого зберігання	–	–	–	–
Наявність на кінець року в спеціально відведених місцях чи об'єктах та на території підприємств	39967778,5	101,8	132590,0	104,4

Утворення, розміщення відходів у 2011 році

(тонн)

	Утворилось відходів		Розміщено відходів	
	усього	у т.ч. I-III класів небезпеки	у спеціально відведених місцях чи об'єктах	у місцях неорганізованого складування
<i>Харківська область</i>	2014641,2	149104,7	1235264,5	—
<i>міста обласного підпорядкування</i>				
м.Харків	342697,1	114437,7	39090,8	—
м.Ізюм	1660,0	1148,9	3276,1	—
міськради				
Куп'янська	7587,4	5967,5	—	—
Лозівська	26803,5	15007,9	21566,1	—
Люботинська	909,8	484,5	—	—
Первомайська	7400,4	1719,0	500,8	—
Чугуївська	10461,0	88,2	20506,1	—
райони області				
Балаклійський	60841,3	2259,1	6630,8	—
Барвінківський	1025,8	13,1	—	—
Близнюківський	501,1	0,4	—	—
Богодухівський	165805,7	66,3	1644,6	—
Борівський	27,6	4,6	527,2	—
Валківський	685,9	21,5	—	—
Великобурлуцький	36485,7	284,4	2885,9	—
Вовчанський	159440,0	262,1	870,4	—
Дворічанський	2863,9	3,6	—	—
Дергачівський	28892,5	285,1	212997,6	—
Зачепилівський	115,0	12,1	—	—
Зміївський	792892,7	1564,2	754849,5	—
Золочівський	7592,5	27,1	—	—
Ізюмський	40024,1	24,1	—	—
Кегичівський	31145,9	49,7	—	—
Коломацький	3067,8	51,3	—	—
Красноградський	35030,2	2548,3	—	—
Краснокутський	66384,6	29,1	1828,7	—
Куп'янський	807,2	3,2	13638,0	—
Лозівський	915,6	47,2	2360,4	—
Нововодолазький	65966,1	475,3	47558,9	—
Первомайський	27,1	8,7	—	—
Печенізький	478,2	76,7	—	—
Сахновщинський	41,4	17,3	—	—
Харківський	43702,3	1582,3	38541,6	—
Чугуївський	72311,2	506,8	63503,0	—
Шевченківський	50,6	27,4	2488,0	—

Протягом року утилізовано 296,4 тис.т відходів (56,4% до попереднього року), або 14,7% від загальної кількості утворених.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань 1,2,3 (стор. 34 робочого зошита).

Практична робота. Аналіз карти екологічної ситуації області (стор. 35 робочого зошита).

VII. Підсумки уроку

Учитель пропонує підвести підсумки учням.

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати текст підручника § 12 та відповісти на запитання 1-3.
2. Виконати письмово завдання 5,6 на стор. 34 робочого зошита.
3. Творче завдання (стор. 35 робочого зошита – за бажанням).

Урок №14

Тема. Охорона природи

Мета:

- поглиблення і систематизація знань про об'єкти природно-заповідного фонду й організацію моніторингу навколишнього середовища Харківської області;
- формування практичних навичок роботи з картою атласу «Охорона природи»;
- виховання екологічного світогляду учнів.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- назвати об'єкти природно-заповідного фонду Харківської області;
- пояснити зміст і організацію моніторингу навколишнього середовища;
- зробити висновки про створення регіональної екологічної мережі; основні шляхи використання й охорони природних умов і природних ресурсів.

Обладнання: підручники, робочі зошити, атласи Харківської області, карта «Охорона природи».

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя.

Охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – обов'язкова умова сталого економічного та соціального розвитку регіону.

З цією метою місцеві органи влади проводять екологічну політику, спрямовану на:

- збереження безпечного для існування живої й неживої природи навколишнього середовища;
- захист життя та здоров'я населення від негативного впливу забруднення навколишнього природного середовища;
- досягнення гармонійної взаємодії суспільства і природи, охорону, раціональне використання й відтворення природних ресурсів.

Державне управління навколишнього середовища правовими важелями регулює відносини в галузі охорони, використання й відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання й ліквідації негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій та природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною. І обов'язок кожної людини – зберігати й охороняти природу.

III. Актуалізація опорних знань

Бесіда за запитаннями:

1. Що таке охорона природи?
2. Які об'єкти входять до природоохоронної системи України?
3. Яку діяльність може проводити людина в різноманітних природоохоронних комплексах?

IV. Перевірка домашнього завдання

- експрес-опитування (усні відповіді на запитання 1-3 на стор. 77 підручника);
- перевірка результатів самостійної роботи учнів над завданнями 5-6 робочого зошита (стор. 34);

- презентація власного проекту розв'язання проблем забруднення довкілля (у вигляді плану заходів).

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Природоохоронні комплекси. Категорії природно-заповідного фонду.*
2. *Характеристика основних природоохоронних об'єктів Харківської області.*
3. *Формування природоохоронної мережі. Моніторинг навколишнього середовища.*
4. *Основні заходи щодо раціонального використання і охорони навколишнього середовища в області.*

Методичні поради вчителю

Робота з підручником та зошитом: користуючись підручником, учні виконують завдання 1-2 на стор. 36 робочого зошита.

Прийом «П'ять речень». Учні узагальнюють матеріал параграфа про формування природоохоронної мережі та моніторинг навколишнього середовища за допомогою п'яти речень.

Картографічний практикум. Знайомство з картою «Охорона природи» в атласі, після чого виконується завдання 3 на стор. 36 робочого зошита.

Робота в малих групах: під час колективного обговорення учні складають план заходів щодо раціонального використання і охорони навколишнього середовища Харківщини.

Прийом «Прес-конференція». Кожна група презентує свій проект, після чого найкращі пропозиції записуються до робочого зошита (завдання 6 на стор. 36).

Додаткові матеріали для вчителя

Витрати на охорону навколишнього природного середовища та екологічний податок у 2011 році

Загальні витрати на охорону навколишнього природного середовища у 2011р. склали 990637,9 тис.грн., що на 58,4% більше, ніж у 2010р., у тому числі капітальні інвестиції – 528468,8 тис.грн. (у 5,4 рази більше), поточні витрати – 462169,1 тис.грн. (на 12,3% менше).

**Структура капітальних інвестицій
за напрямками природоохоронних заходів у 2011 році**

	Фактично витрачено		У т.ч. витрати на капітальний ремонт, тис.грн.
	тис.грн.	у % до загального обсягу	
Усього	528468,8	100,0	2518,4
у тому числі			
охорона атмосферного повітря і клімату	488674,0	92,5	106,2
очищення зворотних вод	30155,4	5,7	1920,4
поводження з відходами	1201,9	0,2	491,8
захист і реабілітація ґрунту, підземних і поверхневих вод	3434,2	0,7	—
зниження шумового і вібраційного впливу (за винятком заходів для охорони праці)	130,0	0,0	—
збереження біорізноманіття і середовища існування	—	—	—
радіаційна безпека (за винятком заходів для запобігання аваріям і катастрофам)	150,0	0,0	—
науково-дослідні роботи природоохоронного спрямування	—	—	—
інші напрями природоохоронної діяльності	4723,3	0,9	—

**Структура поточних витрат
за напрямками природоохоронних заходів у 2011 році**

	Фактично витрачено	
	тис.грн.	у % до загального обсягу
Усього	462169,1	100,0
у тому числі		
охорона атмосферного повітря і клімату	12154,9	2,6
очищення зворотних вод	256766,3	55,6
поводження з відходами	64608,8	14,0
захист і реабілітація ґрунту, підземних і поверхневих вод	34531,6	7,5
зниження шумового і вібраційного впливу (за винятком заходів для охорони праці)	2,9	0,0
збереження біорізноманіття і середовища існування	36557,1	7,9
радіаційна безпека (за винятком заходів для запобігання аваріям і катастрофам)	3920,4	0,8
науково-дослідні роботи природоохоронного спрямування	15299,2	3,3
інші напрями природоохоронної діяльності	38327,9	8,3

Капітальні інвестиції та поточні витрати за 2011 рік

	Фактично витрачено			
	капітальних інвестицій		поточних витрат	
	тис.грн.	у % до загального обсягу	тис.грн.	у % до загального обсягу
Усього	528468,8	100,0	462169,1	100,0
у т.ч. за рахунок				
коштів державного бюджету	4675,2	0,9	19839,0	4,3
з них кошти державного фонду охорони навколишнього природного середовища	4426,6	0,8	764,9	0,2
коштів місцевих бюджетів	9808,0	1,8	31897,3	6,9
з них кошти місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища	9034,9	1,7	8353,1	1,8
власних коштів підприємств та організацій	513985,6	97,3	409329,6	88,6
інших джерел фінансування	—	—	1103,2	0,2

Екологічний податок у 2011 році

(тис.грн.)

	Пред'явлені до сплати	Фактично сплачений
Усього	24699,0	22828,4
у т.ч. за		
викиди в атмосферне повітря забруднюючих речовин	11888,5	11140,2
у тому числі		
стаціонарними джерелами забруднення	8484,3	7058,2
пересувними джерелами забруднення	3404,2	4082,0
скиди забруднюючих речовин безпосередньо у водні об'єкти	4903,8	4839,2
розміщення відходів у спеціально відведених місцях чи на об'єктах, крім розміщення окремих видів відходів як вторинної сировини	7906,7	6849,0
Штрафні санкції за правопорушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища	1596,8	531,7

На сесії Харківської обласної ради, що відбулася 30 серпня 2012р., прийнято рішення про створення регіонального ландшафтної парку «Сокольники – Помірки» площею 1104,6 га.

Місцезнаходження парку: місто Харків, Лісопаркове господарство - 776,4 га, Данилівський дослідний держлісгосп УкрНДІЛГА ім. Г.М. Висоцького, Дергачівське лісництво площею 328,2 га

Територія парку має значну природоохоронну та рекреаційну цінність для м. Харкова. Тут росте 6 видів рослин (гніздівка звичайна, зозулині сльози серцелисті, коручка чемерниковидна, коручка морозниковидна, коручка широколиста, любка дволиста, тюльпан дібровний, цибуля ведмежа) та мешкає 23 види тварин, які занесені до Червоної книги України, 5 видів тварин занесені до Європейського Червоного списку.

Станом на 30.08.2012 року площа природно-заповідного фонду Харківської області становить 74 тис. га, відсоток заповідності 2,4% від загальної площі області.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Практична робота. Нанесення на контурну карту основних природоохоронних об'єктів. (стор. 37 робочого зошита).

VII. Підсумки уроку

Для чого створюють природоохоронні зони? У чому полягає їх значення? З якою метою проводиться моніторинг навколишнього середовища? Доведіть, що це важливий інструмент природоохоронних заходів.

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати текст підручника § 13 та відповісти на запитання 1-3.
2. Виконати письмово завдання 5 на стор. 36 робочого зошита.
3. Творче завдання (стор. 37 робочого зошита – за бажанням).

Урок № 15

Тема. Фізична географія свого району (міста)

Мета:

- формування знань про географічне положення, природні умови та ресурси, сучасні ландшафти свого району (міста);
- визначення положення свого району (міста) в системі одиниць фізико-географічного районування;

- ознайомлення з екологічною ситуацією свого району (міста); розвиток умінь аналізу фізико – географічних карт.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *називати* географічне положення, межі, розміри свого району;
- *характеризувати* основні риси природних умов та природних ресурсів;
- *наводити приклади* сучасних ландшафтів, проявів несприятливих природних процесів;
- *аналізувати* стан природних ресурсів; поширення заповідних об'єктів;
- *робити висновки* про зміни природних умов, природних ресурсів рідного краю у зв'язку з господарською діяльністю.

Обладнання: підручник, посібник з географії свого району (міста), матеріали краєзнавчих досліджень, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

*Спостерігай, фотографуй, вивчай, записуй –
роби усе можливе, щоб зрозуміти і довести
іншим самотність свого краю,
його велич і красу.*

III. Актуалізація опорних знань

1. У чому полягає особливість географічного положення Харківської області? Як географічне положення впливає на життя і господарську діяльність людей?
2. Які форми рельєфу характерні для території області? Як рельєф пов'язаний із тектонічною та геологічною будовою території?
3. Які показники характеризують кліматичні умови? Які погодні явища характерні для нашого краю?
4. Як ґрунтово-рослинний покрив пов'язаний із особливостями рельєфу?
5. Як господарська діяльність людини впливає на фізико-географічні процеси?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Відповіді на запитання 1-3 стор.77;
- Презентація творчого завдання.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Географічне положення, межі, розміри свого району (міста)*
2. *Основні риси природних умов. Особливості рельєфу, геологічної будови, антропогенні відкладення. Кліматичні та гідрологічні умови. Ґрунтово-рослинний покрив і тваринний світ. Природні ресурси.*
3. *Типові ландшафти. Положення в системі одиниць природного районування.*
4. *Несприятливі природні процеси та заходи щодо їх запобігання. Природоохоронні території. Проблеми раціонального використання й охорони природних умов і ресурсів.*

Методичні поради вчителю

Робота з картою

- *Характеристика географічного положення свого району (міста) за типовим планом. Визначення географічних координат свого населеного пункту.*

Розв'язання задач

- *Визначити відстань від свого населеного пункту до обласного центра, столиці України, Державного кордону, морів (за масштабом, географічними координатами, шляхами сполучення).*

Робота в групах

- *Складання СЛС фізико-географічної характеристики свого району (міста).*

Рельєф _____	Геологічна будова, антропогенні відклади _____
Клімат _____ $t_d +$ _____; $t_c -$ _____; опадів _____ мм/рік $K_{зв}$ _____;	Внутрішні води _____ _____
Ґрунтово-рослинний покрив _____ _____ _____	Тваринний світ _____ _____ _____

Рис..15.1. Структуро-логічна схема

Робота з картою, підручником (посібником з географії свого району (міста))

- *Характеристика типових ПТК області за алгоритмом рельєф → гірські породи → ґрунт → рослинність.*

Обговорення в колі

- *Наведіть приклади зміни ландшафтів своєї місцевості під впливом господарської діяльності людини. Зробіть висновки.*
- *Запропонуйте заходи щодо запобігання несприятливих природних процесів та охорони природи своєї місцевості.*

Додаткові матеріали для вчителя

6 вересня 2012 року Верховна Рада України прийняла Постанову №11178 «Про зміну і встановлення меж міста Харкова, Дергачівського та Харківського районів Харківської області». Площа Харкова збільшилася на 4 тис. 450,58 га, у т.ч. за рахунок 222,16 га земель, що знаходяться у віданні Малоданилівської селищної ради, 28,76 га – Солоницівської селищної ради, 238,91 га – Черкасько-Лозівської сільради Дергачівського району, 20,99 га – Бабаївської селищної ради, 13,74 га – Безлюдівської селищної ради, 11,44 га – Комунарської сільради, 2602,49 га – Кулиничівської селищної ради, 1,36 га – Малороганської сільради, 216,75 га – Пісочинської селищної ради, 42,46 га – Покотилівської селищної ради, 809,02 га – Пономаренківської сільради, 33, 52 га – Роганської селищної ради, 208,98 га – Циркунівської сільради Харківського району. Водночас 52,32 га харківської землі передаються сільрадам Дергачівського та Харківського районів. Таким чином, Верховній Раді пропонується затвердити нову площу Харкова в 35 тис. 2,26 га.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань 1,2,4 (стор. 38-39 робочого зошита);

VII. Підсумок уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати текст підручника § 14 та відповісти на запитання 1-5 (для учнів м. Харкова) Для учнів інших населених пунктів завдання формулює вчитель.
2. Виконати письмово завдання 3 на стор. 38 робочого зошита та завдання 1,2 на стор. 96 підручника.
3. Творче завдання (за бажанням).

Урок № 16

Тема. Практична робота (на місцевості). Ознайомлення з компонентами природи й природними комплексами своєї місцевості та складання їх характеристик

Мета:

- повторення та систематизація знань, отриманих протягом вивчення блоку «Природа рідного краю»;
- удосконалення практичних умінь спостереження на місцевості, застосовування на практиці набутих знань;
- розвиток самостійності, логічного мислення

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *проводити* елементарні спостереження;
- *характеризувати* компоненти природи, сучасні ландшафти, стан природних ресурсів рідного краю.

Обладнання: робочі зошити, польові щоденники, компас, лопата, інструкція з охорони праці.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку.

Провести інструктаж з охорони праці відповідно до поданої інструкції

Інструкція з охорони праці під час проведення навчальної екскурсії на місцевості

1. Загальні положення

1.1. Дана інструкція визначає порядок і правила проведення екскурсій з учнівською молоддю, що організовуються в школі.

1.2. Екскурсія – це групове відвідування одного чи кількох об'єктів (природних, історичних, культурних, народногосподарських і т.д.) з навчально-пізнавальною, виховною та оздоровчою метою.

1.3. Адміністрація школи здійснює випуск учнів на екскурсії самостійно.

1.4. Адміністрація школи зобов'язана:

- видати наказ по школі про проведення екскурсії;
- призначити керівника групи та заступника керівника, затвердити склад учасників;
- ознайомити керівника та його заступника з посадовими обов'язками, провести інструктаж з техніки безпеки відповідно до «Правил проведення туристських подорожей з учнівською і студентською молоддю України» з відповідним записом у журналі з техніки безпеки;
- видати керівнику необхідні документи (наказ по школі), підписані й завірені печаткою.

1.5. Керівник групи проводить інструктаж щодо попередження всіх видів дитячого травматизму з відповідним записом у журналі цільових інструктажів.

2. Вимоги безпеки перед початком екскурсії

2.1. Учасник екскурсії зобов'язаний брати активну участь у підготовці до екскурсії, сумлінно виконувати покладені на нього обов'язки.

2.2. Своєчасно повідомити керівника екскурсії або його заступника про погіршення стану здоров'я.

2.3. Ознайомитися зі стендами у кабінеті біології щодо місцевих отруйних рослин, отруйних і небезпечних тварин.

2.4. Вирушаючи на екскурсію, треба надіти одяг, що відповідає сезону й погоді, на ноги взути закрите та зручне взуття, панчохи або шкарпетки.

2.5. Необхідно взяти з собою питну воду у фляжці, щоб не пити води з відкритих водоймищ.

3. Вимоги безпеки під час екскурсії

3.1. Під час руху переходити дороги можна тільки на перехрестях на зелене світло світлофора.

3.2. Дозволяється ходити тільки містками та переходами, спеціально призначеними для пішохідного руху. На дорогах, де відсутні тротуари, ходити лівою її стороною. Заборонено чіпати обірваний дріт, що трапляється на шляху (про це одразу треба повідомити старшому).

3.3. Необхідно бути уважним до сигналів рухомого транспорту, дзвінків кранів, сирен та інших сигналів.

3.4. Виконувати вказівки попереджувальних надписів, берегти попереджувальні надписи, знаки та плакати з техніки безпеки, не допускати їх пошкодження і знищення.

3.5. Під час переходів треба дивитись під ноги, щоб не спіткнутися і не травмуватися.

3.6. Не можна пробувати жодної із зібраних рослин на смак: пам'ятайте, що це може призвести до отруєння, а також зараження шлунково-кишковими хворобами.

3.7. Не можна витягуї рослини руками, для цього треба користуватися лопатками, розпушувачами, захистити руки рукавицями.

3.8. Для ознайомлення з живими об'єктами водоймища необхідно користуйтесь сачками на довгих палках, не заходячи у воду.

3.9. Заборонено розпалювати багаття під час екскурсій, щоб уникнути лісових пожеж.

3.10. При виявленні вибухонебезпечних та незнайомих предметів, зброї – суворо заборонено торкатися їх і зрушувати з місця. Про знахідку необхідно терміново повідомити керівника.

4. Вимоги безпеки в аварійних ситуаціях

4.1. У випадку будь-якої травми необхідно звернутися до вчителя. У нього є похідна аптечка для надання першої медичної допомоги.

5. Вимоги безпеки після закінчення екскурсії

5.1. Після закінчення екскурсії учень повинен виконати вимоги санітарних норм і правил особистої гігієни.

5.2. Після закінчення екскурсії заслуховується звіт керівника на педагогічній раді.

5.3. Кращі матеріали, зібрані на екскурсії, у поході, розміщуються на виставках, у навчальних кабінетах, музеях.

II. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя.

На фоні екзотичних куточків планети природа, що нас оточує багато кому здається не цікавою. Але ж нам так мало відомо про неї. Щоб любити свою Батьківщину, треба її знати, вивчати, починаючи з рідної школи, свого міста, області, регіону.

Існує багато способів вивчення природи рідного краю, проте якщо ви хочете пізнати рідну землю по-справжньому, близько і глибоко, вирушайте в пішохідну екскурсію.

III. Виконання завдань практичної роботи

Робота з польовими щоденниками на місцевості за зразком завдань робочого зошита на стор. 40.

IV. Підсумки уроку

Учні визначають, які практичні навички вони отримали протягом екскурсії, як визначають природні комплекси та їх складові.

V. Домашнє завдання:

1. Повторити тему «Взаємодія людини і довкілля».
2. Систематизувати матеріали власних спостережень на стор. 40 робочого зошита.

Урок № 17

Тема. Наш край у найдавніші часи

Мета:

- формування загального уявлення про основні археологічні епохи та культури, визначення їх хронологічних меж;
- визначення особливостей археологічних епох; характеристика способу життя найдавнішого населення Харківщини,
- відпрацювання навичок застосування та пояснення історичних понять.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- визначати хронологічні межі палеоліту, неоліту, енеоліту та доби бронзи, час перебування на території Харківщини кіммерійців, скіфів, сарматів;

- *характеризувати* спосіб життя давніх людей та ранньослов'янських поселень;
- *описувати* розвиток культури кочових племен;
- *висловлювати власне судження* щодо впливу природних умов на життя населення краю та їх релігійні вірування.

Обладнання: історичні карти України та Харківської області, посібник, робочий зошит, мультимедійне обладнання

Хід уроку

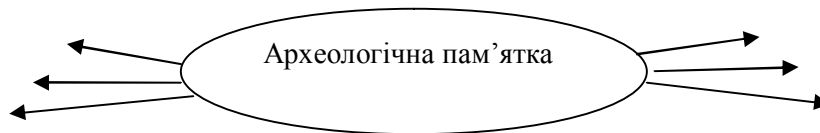
I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

1. Декілька учнів зачитують підготовлені вдома відповіді на завдання 4 робочого зошта (стор. 39)
2. Презентація колективних проєктів «Мальовничі куточки природи рідного краю»(міста, селища, села, району). Бажано використовувати ілюстративний матеріал (фото, відео тощо)

III. Мотивація навчальної діяльності

- 1.Організація роботи з поняттям «археологічна пам'ятка»

Учитель записує пропозиції учнів й узагальнює роботу.

2. Які археологічні знахідки знайдено у вашому населеному пункті?

IV. Актуалізація опорних знань

Визначення відповіді на запитання: «Чому кам'яна доба називається саме «кам'яною»?».

*Виконання завдання може бути запропоноване у вигляді «мозкового штурму»

Учитель записує запропоновані відповіді на дошці та коригує їх.

Встановлення хронологічної послідовності археологічних періодів: неоліт; палеоліт; доба заліза; енеоліт; доба бронзи.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Наш край у кам'яну добу.
2. Наш край у добу бронзи.
3. Наш край у добу заліза.

Методичні поради вчителю

Оголошення теми та очікуваних навчальних результатів.

- Сьогодні ми з вами будемо вивчати нову тему «Наш край у найдавніші часи». На цьому уроці ви навчитесь – (розглядаються завдання § 15 на с. 97 посібника)

Заповнення таблиці за текстом посібника (§ 15).

- На уроці кожен учень чи учениця заповнює одну позицію, вказану вчителем. Учні отримують завдання: дома продовжити роботу з таблицею.

Археологічний період	Природні умови	Знаряддя праці	Заняття
Палеоліт			
Неоліт та енеоліт			
Доба бронзи			
Доба заліза			
Висновки:	З чим пов'язана зміна занять стародавніх людей?		

Обговорення висновків.

- Учні зачитують результати роботи в хронологічній послідовності.

Розповідь учителя та робота з текстом § 15 (на вибір учителя)

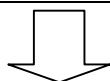
Додаткові матеріали для вчителя

1. Археологічні культури краю:

Дніпро-донецька культура V-III тис. до н.е.
Середньостогівська культура давніх скотарів – друга половина IV – початок III тис. до н.е.
Ямна культура – XXII-XIX ст. до н.е.
Катакомбна культура XX-XVII ст. до н.е.
Культура багатоваликової кераміки – друга половина XVII-XV ст. до н.е.
Зрубна культура – XVII-XIII ст. до н.е.
Бондарихінська культура X-VIII ст. до н.е.
Черняхівська культура – II-V ст. до н.е.

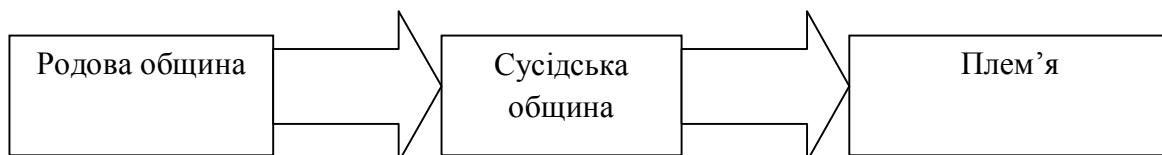
2. Основні заняття та знаряддя праці давніх людей

Період	Суспільна організація	Основні заняття	Основні знаряддя праці
Доба палеоліту	Родова община, матріархат	мисливство, рибальство і збиральництво	Кам'яні скребла, рубила, наконечники, виготовлялися переважно з кременю
Доба мезоліту	Родова община, матріархат	мисливство, рибальство і збиральництво.	Лук і стріли, із знарядь праці – було винайдено сокиру, долото, гачки для ловлі риби, сітки, човни, видовбані з дерева.
Доба неоліту	Сусідська община. патріархат	Розвиток скотарства і мотичного землеробства.	Виготовлення глиняного (керамічного) посуду, поява прядіння, а на його основі – ткацтва. Сверління та шліфування каменю. Виготовлення човнів, саней
Доба енеоліту (мідно-кам'яна доба)	Сусідська община, патріархат	Розвиток скотарства і мотичного землеробства	Виготовлення знарядь праці з міді
Доба бронзи	Зростання майнової та соціальної нерівності	Поява орного землеробства, торгівлі, розвиток садівництва, городництва	Виготовлення знарядь праці з бронзи (сплав міді з кольоровими металами)

Відбувається перший великий суспільний поділ праці – відокремлення скотарства від землеробства. На зміну матріархату приходить патріархат

3. Етапи формування державних об'єднань

4.Племінні утворення на Харківщині в добу заліза

кіммерійці (1500–700рр. до н.е.).	Мали укріплені городища, вели табунне господарство, що давало змогу організовувати кінноту, в боях застосовувати залізну зброю. Кіммерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотяних руд і металообробку, що суттєво покращило їх озброєність. Їх можна класифікувати як міжплемінний союз на чолі з вождями-зверхниками. Основним заняттям кіммерійців були військові походи, відгук про які дійшов і до наших часів, оскільки мовами деяких народів Кавказу «кіммерієць» означає «велетень», «могутній», що свідчить про те, який вражаючий жах наводили їхні напади. Кіммерійці виготовляли найкращі як на той час мечі та кинджали.
скіфи (VII–III ст. до н.е.)	Населяли територію сучасної Південної та Південно-східної України. Скіфи переважали кіммерійців чисельністю, військовою організованістю, оскільки їх очолювали царі, що володіли необмеженою владою на відміну від кіммерійців, які не мали єдиного керівництва. Скіфи поділялися на дві великі групи: скіфи-землероби і скіфи-скотарі, що вели в основному кочовий спосіб життя. Серед скіфів-кочівників виділялися царські скіфи, які панували над іншими, збираючи з них данину. У IV ст. до н.е. у скіфів утворилося примітивне державне об'єднання («царство Атея») з центром у Кам'янському городищі на Дніпрі (біля Нікополя). До III ст. існувало скіфське царство в Криму, столицею якого був Неаполь (біля Сімферополя). У 512р. до н.е. Дарій I, цар Перський, ходив на скіфів походом, але останні, використовуючи тактику «випаленої землі», змогли уникнути поразки. Звичаї та традиції скіфів були досить жорстокими і суворими. Вони базувались на двох основних принципах: безпощадність до ворогів і вірність своїм побратимам. Скіфи пили кров перших вбитих ними ворогів, робили чаші з ворожих черепів та сагайдаки з шкіри правих рук убитих супротивників тощо. Жорстокістю відзначалися і поховальні обряди скіфів – часто в жертву приносили дружин, рабів, коней.
З III ст. до н.е. сармати (алани, роксолани, язиги).	Назва походить з іранської мови, і означає «оперезаний мечем». Вони становили не єдине однорідне плем'я, а союз споріднених племен, які нерідко ворогували між собою. На відміну від скіфів, значну роль у житті сарматів відігравали жінки. За легендою сармати походили від союзу амазонок зі скіфами. Сарматські жінки жили як амазонки: полювали верхи, брали участь у битвах, виконували функції жриць. Їх навіть ховали разом зі зброєю. Сармати були перш за все кочівниками і займалися скотарством, проте вели активну торгівлю з Іраном, Індією, Римською імперією. Їх столицею був Танаїс у гирлі Дону. Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло в I ст. н.е. Довго і вперто, з перемінним успіхом, сармати воювали з Римом. У III ст. н.е. їх витісняють готи. Сармати були останнім індоевропейським народом, що з'явився зі Сходу. Після них євразійські степи на ціле тисячоліття стають володінням тюркських народів.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань:

1. Продовжте речення:

«Родова община – це...»

«Матріархат – це...»

«Патріархат – це...»

2. Дайте відповідь «так» або «ні»:

- киммерійці, скіфи та сармати були землеробськими племенами;
- основним заняттям скіфів було кочове скотарство;
- городища – це тимчасове або постійне неукріплене поселення людей.

VII. Підсумки уроку

- Що нового про найдавніші часи Харківщини ви дізнались на сьогоднішньому уроці?
- Продовжте речення: «Під час уроку мені сподобалось...»

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 15 посібника та відповісти на запитання до нього.
2. Виконати письмово завдання на стор.41-43 робочого зошита (на вибір учителя).
3. Творчі завдання на стор. 109, § 15 (за бажанням).
4. Які археологічні пам'ятки найдавнішої історії вашої місцевості вам відомі (можливе використання ресурсів Інтернету)?

Урок № 18

Тема: Наш край у період Середньовіччя

Мета:

- формування загального уявлення про роменську та салтівську археологічні культури на території Харківської області, їх особливості, поглиблення знань про причини й методи об'єднання слов'ян в єдину державу;
- оновлення знань щодо внутрішньої та зовнішньої політики київських князів, формування картографічних умінь через

знаходження на карті місць розселення роменської та салтівської культури, удосконалення навичок роботи з історичними документами.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *називати* розташування, заняття та розказувати про життя населення Донецького городища;
- *показувати на карті* територію Київської держави за перших князів та територію краю під владою Хозарського каганату;
- *характеризувати* входження території нашого краю до складу Київської Русі та значення стародавнього міста Донця в боротьбі проти кочових племен;
- *висловлювати власне судження* про вплив печенігів і половців на життя населення краю;
- *аналізувати* історичні джерела, *встановлювати* хронологічну послідовність подій, *застосовувати та пояснювати* на прикладах поняття й терміни.

Обладнання: політико-адміністративна карта України, карта Харківської області.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

Учитель організовує перевірку домашнього завдання за § 15 та завданнями робочого зошита (стор. 41-43).

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель зачитує початок твору О.Пушкіна «Песнь о вещем Олеге»:

«Как ныне собирается вещий Олег отмстить неразумным хозарам:

Их села и нивы за буйный набег обрек он мечам и пожарам»– і задає запитання:

- Про якого історичного діяча йдеться у творі? Що ви знаєте про нього? Як пов'язана ця історична постать з нашим краєм?
- Спрогнозуйте, про що буде йти мова на цьому уроці.

IV. Актуалізація опорних знань

Актуалізація опорних знань, умінь та уявлень учнів. На попередньому уроці ми розпочали вивчати найдавніший період в історії нашого краю.

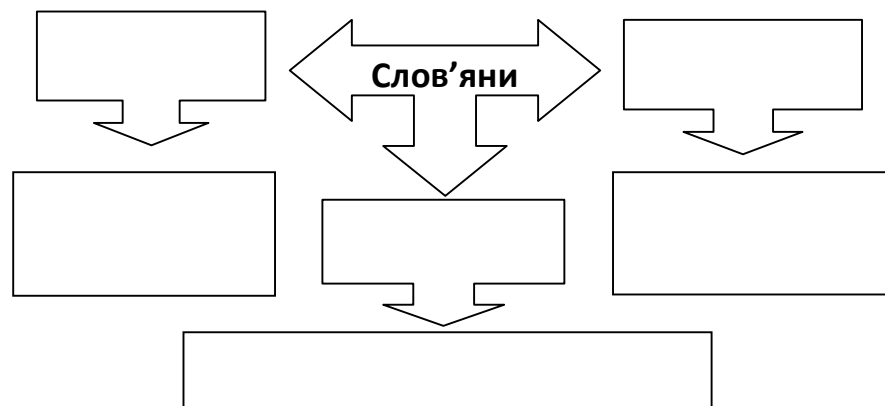
1. Які хронологічні рамки він охоплює?

2. Які періоди найдавнішої історії вам відомі?

Заповнення схеми, накресленої на дошці, через відповіді на запитання («мозковий штурм»):

1. На які три групи розділилися слов'янські племена?

2. Які народи входять до цих груп?

3. У яку державу об'єдналися східнослов'янські племена? Поясніть її назву.

Учитель та учні обговорюють висновки, зроблені під час складання таблиці.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Ранньослов'янські поселення на території сучасної Харківщини.*
2. *Сіверська земля у складі Переяславського князівства*

Методичні поради вчителю

Розповідь вчителя про суспільне життя давніх слов'ян. Учитель нагадує, що східні слов'яни жили спочатку родовими общинами. Він запитує: який колектив людей називають родовою общиною? Хто керував нею? Яка форма власності панувала в той час? Потім висвітлюється питання про послаблення родових зв'язків, появу в общині сусідів і перетворення родової общини в сусідську. Учням

ставляться запитання: чому порушилась майнова рівність? До кого потрапили кращі землі?

Ланцюжок: родова община – сусідська община – плем'я – союз племен;

віче – вищий орган управління; виділення ради старшин та князів; утворення постійних дружин при них; міжплеменні війни та війни з сусідами.

Організація роботи з текстом підручника § 16 та картою (бажано також використовувати настінну карту)

«Розселення східнослов'янських союзів племен на території сучасної України в 7-8 ст.».

Робота з картою Харківської області та паралельне заповнення таблиці (вдома – робота з контурною картою – у робочому зошиті).
Учитель пропонує учням, працюючи з текстом посібника та картою, визначити й записати ранньослов'янські поселення на території Харківщини.

№ з/п	Ранньослов'янські поселення	Археологічні пам'ятки
1		
2		
3		
4		

Запитання та завдання:

1. З яких джерел ми дізнаємось про ранньослов'янські поселення на території краю та про заняття населення?
2. Які ранньослов'янські археологічні пам'ятки є на території вашої місцевості?
3. Визначте відмінності роменської і салтівської культур (робота в парах).

Хозарський каганат і його вплив на населення краю

	Територія	Стосунки з слов'янами
Хозарський каганат	між Доном і Волгою та в Прикаспії	Панували у Причорноморських степах до X c, прагнули поширити свою владу на слов'ян

Запитання та завдання:

1. Подумайте, який вплив на слов'янське населення краю мали хозари?

Робота з текстом посібника §16

- Учні об'єднуються в 5 груп, кожна група протягом 7-10 хв. виконує завдання і представляє результати роботи.

Завдання для груп:

1 група – Доведіть, що місто Донець було як прикордонною фортецею, так і значним торговельно-ремісничим центром.

2 група – Визначте причини феодалної роздробленості Київської Русі і долю Сіверської землі в зазначений період.

3 група – Визначте спільні і відмінні риси між печенігами та половцями.

4 група – Прокоментуйте уривок із «Слова о полку Ігоревім»:»А князя дружин не собирают, не идут войной на супостата. Малое великим называют и куют крамолу брат на брата. А враги на Русь несутся тучей, и повсюду бедствие и горе»

5 група – Визначте наслідки навали монголо-татар на Київську Русь.

Під час презентації роботи групами, інші учні роблять відповідні записи в зошитах

Додаткові матеріали для вчителя

Донецьке городище – багатошаровий пам'ятник археології, розташований на високому мисі правого берега річки Уди на південно-західній околиці с. Покотилівка Харківського р-ну. У відкладеннях культурного шару зафіксовані різноманітні археологічні матеріали в широкому хронологічному діапазоні від епохи бронзи і до давньоруського часу. Городище складається з дитинця та посаду. Найбільшу популярність пам'ятник здобув як літописне давньоруське місто Донець VIII-XIII ст. н. е., яке згадується в Іпатіївському літописі під 1185 роком і куди, згідно зі «Словом о полку Ігоревім», втік з половецького полону князь Новгород-Сіверського князівства Ігор Святославич влітку 1185 року.

Перші невеликі археологічні розкопки на Донецькому городищі були проведені в 1902 році В.А.Городцовим у ході екскурсії учасників XII Археологічного з'їзду в Харкові. У 1929 році А.С.Федоровський у ході охоронних розкопок на території посаду виявив ряд археологічних комплексів, пов'язаних з ремісничим виробництвом. У 1955 році систематичне дослідження пам'ятника було відновлено експедицією Харківського державного університету під керівництвом Б.А.Шрамка. Масштабні розкопки на території дитинця і прилеглих територіях посаду

проводилися з 1955 по 1962 рік. У 1978 році охоронні роботи на городищі проводив А.Г.Дяченко. У 2003 році розвідки і розкопки були проведені експедицією Харківського національного університету під проводом В. В. Скирди. У ході багаторічних досліджень на Донецькому городищі був отриманий різноманітний археологічний матеріал в широкому хронологічному діапазоні від епохи пізньої бронзи до Середньовіччя.

Основна маса артефактів на Донецькому городищі відноситься до ранньослав'янської роменської культури VIII-X століть, яку ототожнюють з літописним східно-слав'янським племінним союзом сіверян, і до давньоруської культури Київської Русі X-XIII століть. Ранньослав'янське городище було значно менше городища скіфської епохи і розташовувалося на території дитинця, точний початковий розмір якого зараз важко встановити через поступове руйнування схилу з боку річки. Оборонні споруди представлені огорожею з горизонтальних колод, які були закріплені між вертикально встановленими парними стовпами.

Основна маса знахідок роменської культури представлена фрагментами ліпних судин, орнаментованих косими насічками, зубчастим штампом і мотузковим орнаментом, рідше - невеликими пальцевими вдавленнями. Відбитки і насічки розташовуються у вигляді поясів з зигзагів і ялиночок. Крім горщиків були знайдені і глиняні сковорідки.

Місцеве населення підтримувало торгові відносини зі східними купцями, про що свідчать поодинокі знахідки арабських монет. В обмін на льон, хліб, хутра, шкіру, віск, мед та інші товари місцевого виробництва жителі Донецького городища отримували від східних купців дорогі тканини, різноманітні скляні та сердолікові прикраси, срібні монети і т. п. Основу господарства жителів городища становило орне землеробство, яке доповнювалося полюванням і рибальством.

Сьогодні Донецьке городище – це пам'ятка археології, внесена до національного реєстру.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Знаходження на карті місць розселення племен роменської та салтівської культур.

Обговорення питань:

- Звідки пішла назва річки Сіверський Донець?
- Які відносини були у князів Київської Русі з кочовими племенами?

2. Учитель може використати прийом «вірю – не вірю», заповнюючи пропуски у завданні:

- Князі та їхні дружинники мешкали у великих племінних центрах – _____ – укріплених поселеннях – фортецях, які поступово перетворювалися у міста.

- Їхня влада була спадковою, тобто передавалася _____.
- Ними ставали вихідці з шанованих, близьких до _____ родин.
- Основним завданням дружинників була _____, за що вони отримували щедрі винагороди.
- Слов'янські князі мали віддане оточення – воїнів – _____.
- Ще з переддержавних часів слов'янських _____ почали називати князями.

VII. Підсумок уроку

- Про що ви дізналися на сьогоднішньому уроці?
- Які форми роботи вам сподобались?
- Про що ви ще хотіли б дізнатися?

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати тему уроку та § 16 посібника.
2. Завдання на стор. 44-46 робочого зошита (на вибір учителя).
3. Які археологічні знахідки у вашій місцевості вам відомі?

Урок № 19

Тема. Духовна культура населення нашого краю з давніх часів

Мета:

- формування уявлень про духовну культуру населення Слобідської України з найдавніших часів та її загальноукраїнський характер;
- розуміння важливості впливу природних умов на життя населення краю та його релігійні вірування;
- порівняння духовних уявлень та релігійних вірувань носіїв землеробських та скотарських культур.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *характеризувати* язичницькі вірування жителів краю та релігійні культи дохристиянських часів;
- *розуміти* традиції богослужіння та вплив їх на подальшу християнізацію;
- *пояснювати* народний календар наших предків та визначати, які уявлення збереглися у слобожан до теперішнього часу;
- *висловлювати* власне судження щодо сучасного відновлення окремих язичницьких вірувань і культів та *пояснювати* причини цього явища.

Обладнання: посібник «Харківщинознавство», робочий зошит, ілюстрації

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Учитель пропонує учням пізнавальну гру під умовною назвою «Запитай вчителя». Учні об'єднуються в пари, кожна з яких має поставити вчителю запитання, що стосуються існування та релігійних вірувань, світоглядних уявлень давніх слов'ян і кочових народів, які знають учні.

Ставлячи запитання, учні мають указати, до якої категорії історичних знань вони належать: термінології (що означає? як називається? тощо), хронології (коли? у який час? назвіть дату? тощо) персоналістики (хто? назвіть історичну особу тощо), історичної географії (де відбулося? де знаходиться? покажіть межі... опишіть місце розташування... тощо), джерелознавства (коли створено? хто автор? про що розповідається? назвіть пам'ятку... тощо) .

Учитель дає вичерпні відповіді на запитання та слідкує, щоб вони не повторювалися.

III. Актуалізація опорних знань

Пригадайте:

- Чому виникають вірування в надприродні сили у східних слов'ян?
- Які стародавні слов'янські божества вам відомі з курсу історії України?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Організація перевірки за завданнями до §16 посібника та робочого зошита (44-46).
- Повідомлення окремих учнів про Донецьке городище та давньоруське місто Донець

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Становлення релігійних вірувань слов'ян Християнізація краю.
2. Вірування кочових племен.
3. Народний календар.

Методичні поради вчителю

Учитель організовує вивчення нової теми, об'єднавши учнів у три групи, які самостійно знайомляться з текстом посібника і додатковими матеріалами, підібраними вчителем, та письмово виконують завдання:

1 група – знайомиться з язичницькими віруваннями давніх слов'ян (посібник с.119-123 та додаткові матеріали 3-4) та письмово виконує завдання – «Проаналізуйте, які язичницькі вірування слов'ян збереглися в християнстві?»

2 група – знайомиться з віруваннями давніх кочових народів (с.123 посібника та додаткові матеріали 1-2) та письмово заповнює таблицю: «Релігійні уявлення кочових народів»:

божества	сфера впливу

3 група – знайомиться з світоглядними уявленнями давніх слов'ян (с.124-125 посібника) та письмово заповнює таблицю: «Вплив народного календаря на заняття давніх слов'ян?»

Періоди року	Заняття слов'ян

Групи презентують свої доробки, учитель коментує та доповнює інформацію.

Питання про впровадження християнства висвітлює вчитель.

Можна рекомендувати заповнити таблицю 8 на стор.49

Додаткові матеріали для вчителя

1. Вірування кіммерійців

Першим народом на території України, який мав власну назву, були кіммерійці (IX-VII ст. до н.е.). Згадки про племена кіммерійців є в «Одісеї» Гомера, «Історії» Геродота та в деяких малоазійських джерелах.

Для їхнього релігійного світогляду характерні віра в душу та життя після смерті. Це підтверджують розкопки курганів, в яких знаходять речі, котрими користувався покійник за життя. У чоловічих похованнях – кинджали, деталі кінської зброї. Іноді – залишки коня, наконечники для стріл, жертвовну їжу. У похованнях жінок – золоті та бронзові скроневі кільця, скляне й золоте намисто, глиняний посуд.

На побутування в кіммерійців культу Богині-матері вказують стели із зображенням жінки, які мали культовий характер. Культ Богині-матері – найхарактерніша риса формування релігійної свідомості багатьох народів. Колисковою всіх релігій була жіноча природа, що запліднювалася й розквітала від контакту з чоловічою природою.

Культ Богині-матері в кіммерійців – це відлуння релігійного культу ранньонеолітичної (дотрипільської) та трипільської доби. Глиняні жіночі статуетки з підкресленими жіночими прикметами, фалічні зображення, чоловічі фігурки із збільшеними статевими органами, статуетки жінки з дитиною на руках дають уявлення про тогочасний релігійний світогляд, про початки формування ще в тодішню епоху культу Роду і Рожаниць, поширеного в дохристиянських віруваннях східних слов'ян. Поклонялися та приносили жертви жіночому божеству Богині-Діви. Пам'ять про Діву збереглася і в українському фольклорі. Відлуння цього культу знаходимо в «Слові о полку Ігоревім» та в українській народній традиції про Діву – царицю русалок.

2. Вірування скіфів

У VII ст. до н.е., з вторгненням скіфських племен у Північне Причорномор'я, кіммерійців було витіснено в Передню Азію. З VII по III ст. до н.е. тут уже існувала скіфська держава з столицею на Дніпрі – Кам'янським городищем. Релігія скіфів досягла розвинутого політеїзму. Скіфська релігійно-міфологічна система поєднувала в собі елементи зооморфної символіки звіриного стилю з антропоморфною міфологією, поєднуючи вірування трипільської культури, елементи тотемів скотарської культури з впливом грецької міфології.

Верховенство в Скіфському пантеоні мала Табіті, яку Геродот ототожнює з грецькою богинею Гестією. Будучи однією з різновидів Великої Богині-матері, символом жіночого народжуючого начала в природі, Табіті в той же час була божеством світла й вогню, що виконує деміургічні та космогонічні функції. Після Табіті скіфи вшановують Папая, якого вважають своїм прабатьком і чоловіком богині Апі, котра

уособлювала життєтворчі стихії – землю й воду. Шлюб Папая і Апі – це союз неба й землі, джерело всього живого. Ця трійця – Табіті, Папай і Апі – очолювала пантеон вищих скіфських божеств. Богинею життя й смерті виступала Аргімпаса. Гойтосир був охоронцем худоби. Він перемагав своїх ворогів шляхом магічних дій. Божеством, що виконував функції захисту й був більш наближеним до людей, виступає переможець потвор Геракл, частково злитий з образом грецького міфологічного героя. Одна з культових тварин Геракла – бик.

Особливе місце в релігійному світогляді скіфів посідав бог війни Арес. З іменем цього божества пов'язано кривавий культ та жертвоприношення людей. Іншим богам у жертву приносили всіляких тварин. З усіх божеств тільки Аресу скіфи споруджували святилища.

Опис спорудження святилищ богу війни та жертвоприношення у скіфів залишив по собі Геродот. Він переповідає, що скіфи нагромаджують купи хмизу, поверх яких встановлюють залізний акінак (короткий скіфський меч), який і є зображенням Ареса. З кожної сотні полонених обирають у жертву одного. Жертви заколюють над посудиною, попередньо поливши їхні голови вином, а зібраною кров'ю скіфи окроплюють акінак. По тому у заколених жертв відрубують праві плечі з руками й підкидають їх у повітря. Скіфські чотирикутні вівтарі з хмизу з укріпленням на вершині мечем являли собою відтворення світового дерева як центру світу, де проходила світова вісь, у даному разі акінак.

Широкий спектр релігійних уявлень скіфів засвідчує різноманітність форм скіфської релігії: культу предків, героїв, вождів, поховальний культ і культ родючості, об'єктами якого були вода, земля, рослини, тварини і сонце.

3. Перші переселенці на Слобідській Україні особливо цінували три дні тижня – понеділок, середу і п'ятницю. М. Ф. Сумцов дав таке тлумачення слобожанами днів тижня.

Понеділок на Слобожанщині прийняв на себе риси старогрецького діда Харона, провідника душ померлих людей. Старі люди, здебільшого баби, понеділкували, цебто не їли в понеділок нічого скоромного, щоб після смерті душа знайшла собі дорогу. У Ку'пянці [Куп'янському повіті Харківської губернії] записано, що «як старому важко йти вгору без палки, так на той світ важко йти без понеділка».

Середа – таємна дівчина, начебто свята, яка доглядає, щоб жінки, особливо дівчата, не робили по середах, не мили собі голови, не чесали волосся; лінивих а недбалих вона карає, а що її шанують, тим допомагає в хазяйстві.

П'ятінка, або свята П'ятниця – постать ще більшої реальності. Як і середа, вона ретельно доглядає, хто її шанує... П'ятниця – день пісний. Хто не постить, до того ніччю під вікно приходить свята П'ятниця й

голосить та плаче ... Особливо за великий гріх вважали прясти або чесати косу в п'ятницю, а також золити білизну.

4. В основі світогляду слобожан, на думку М.Ф.Сумцова, лежать такі переконання:

- розуміння необхідності працювати, головним чином на землі. Джерело майна – праця. Земельна власність – недоторкана;
- головні підвалини життя людини – родина, «добра спілка чоловік та жінка»;
- молодь необхідно одружувати зарані – «щоб парубок недовго гуляв,
- не зледащів, не з'явився нахил до пияцтва та розбишацтва»;
- вибір пари молодих – щоби були працьовиті: «Жінка, хоч корова, аби була здорова», «Хоч за вола, аби дома не була»; примусу не буває, і парубок, і дівчина тепер вільні братись по своїй уподобі;
- поділ праці на чоловічу, жіночу, спільну працю.

5. Термін «православ'я»церква перейняла в язичників, щоб полегшити навернення людей до нової християнської віри. Православ'я дослівно означало: Прав – світ богів і божественний закон, який править світом, та славний – богослужба на честь Права.

Після хрещення Русі князем Володимиром православна Руська церква (Київська митрополія) перебувала під юрисдикцією Царгородської патріархії. У 1240 році вона включала 16 єпархій, у тому числі Чернігівську, Білгородську, Володимир-Волинську, Новгородську, Ростовську, Туровську, Полоцьку, Переяславську, Смоленську, Галицьку, Рязанську, Володимир-Суздальську та інші. Після захоплення та руйнації Києва монголо-татарами Київський митрополит переїздить до Володимира-Заліського.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

1. Визначення понять «язичництво», «жреці», «капище», «волхви», «тризна», «церква», «парафія».
2. Які слов'янські божества вам відомі, за які сфери життя вони «відповідали»?
3. Як відрізнялися вірування кочових племен від вірувань слов'ян?
4. Визначте міри довжини у давніх слов'ян:

Одиниці довжини пов'язані з розмірами тіла дорослого чоловіка, зріст якого становив близько 170 см, що було типовим для X-XII ст.	
---	--

лікоть	Відстань від до
--------	-----------------

п'ядь	Відстань між і пальцями руки
косовий сажень	Відстань між та
маховий сажень	Відстань між розкинутих рук

VII. Підсумки уроку

- Які вірування та народні уявлення збереглися в сучасних українських традиціях?

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 17 підручника та відповісти на запитання до нього.
2. Виконати письмово завдання на стор.47-50 робочого зошита (на вибір учителя).
3. Творчі завдання стор. § 17 (за бажанням)
4. Познайомитися з матеріалами робочого зошита на стор. 50 та підготуватися до навчальної екскурсії.

Урок № 20

Тема. Екскурсія до краєзнавчого музею та виконання творчої роботи: «Мій край у далекому минулому»

Мета:

- поглиблення знань учнів про історичні події на Харківщині у давні часи,
- розширення уявлень про різноманітність розвитку краю,
- формування навичок роботи з історичними джерелами,
- удосконалення вмінь використання комп'ютерних презентацій, підготовки повідомлень та доповідей.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *розуміти* значення музейних експозицій у дослідженні історії та вивченні рідного краю;
- *використовувати* матеріали тематичних експозицій для підготовки повідомлень та доповідей;
- *відвідувати* музеї та знатимуть правила поведінки під час екскурсій.

Обладнання: додаткові матеріали (відео, слайди, ілюстрації), якщо вчитель організовує віртуальну екскурсію до музею.

Методичні поради вчителю

Навчальна екскурсія може бути організована до музею Харкова, свого населеного пункту чи до шкільного музею; як варіант, цей урок можна провести у вигляді уявної екскурсії, використавши мультимедійне забезпечення чи відеосюжети.

Завдання уроку-екскурсії: здійснити під керівництвом учителя навчальну екскурсію до краєзнавчого музею, ознайомитися з експонатами й змістом його експозиції та скласти звіт про екскурсію за зазначеним алгоритмом

До екскурсії:

- ознайомити учнів з темою екскурсії та завданням на час екскурсії;
- познайомити з правилами поведінки під час екскурсії;
- розповісти учням про музей (за різними джерелами);

Під час екскурсії:

- рекомендувати учням уважно слухати екскурсовода і оглядати експонати;
- ставити запитання екскурсоводу;
- фотографувати окремі експонати (якщо це не заборонено) та занотовувати відомості про них.

Після екскурсії учні отримують домашнє завдання на вибір учителя:

- написати звіт про результати відвідування музею;
- написати твір-есе «Мій край у далекому минулому»;
- провести міні-дослідження з окремих питань теми екскурсії.

Додатково:

- Підготувати доповідь на конференцію або повідомлення до уроку узагальнення знань.
- Створити стіннівку або альбом за матеріалами екскурсії та взяти участь в організації позакласного заходу.

Урок № 21

Тема. Заселення території Дикого поля. Заснування міст і слобод

Мета:

- формування загального уявлення про територію сучасної Харківщини в XVI-XVII ст., напрями заселення та заснування міст і слобод;
- формування картографічних умінь через знаходження на карті території Дикого поля та населених пунктів, заснованих в XVI-XVII ст.,
- удосконалення навичок роботи з текстом посібника та у складанні таблиці.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- називати хронологічну послідовність головних подій та визначати час утворення міст і слобод, будівництва ліній укріплень, міст-фортець;
- визначати причини зміцнення Московською державою південних кордонів та розбудови белгородської лінії укріплень, походження назви «Слобожанщина», її територію та утворення міст і слобод;
- висловлювати власне судження про перебіг заселення Слобідської України та спосіб життя перших переселенців;
- показувати на карті географічні межі Дикого поля та прикордонні держави;
- пояснювати із застосуванням нових понять і термінів походження назви краю «Слобожанщина» й утворення міст та слобод.

Обладнання: політико-адміністративна карта України, карта Харківської області.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

1. Учитель організовує перевірку домашнього завдання за § 17 та завданнями робочого зошита (стор. 47-50).

2. Можливо організувати обговорення результатів екскурсії до краєзнавчого музею, окреслити напрямки дослідницької краєзнавчої роботи.
3. Які давні уявлення збереглися у вашій місцевості?

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель зачитує висловлювання Д.І.Багалія, пропонує учням його прокоментувати і зв'язати з темою уроку:

«Нехай усім народам живеться вільно на Україні, але нехай нові поселенці на Україні пам'ятають, що не може бути зневажений на своїй рідній землі (як се було раніше) той український народ, котрий заселив її, захистив од ворогів і довгі часи поливав своїм трудовим потом.»

IV. Актуалізація опорних знань

- Пояснення походження назви території «Дике поле».
- Опис географічних умов території «Дикого поля»(користуючись картами України).
- Визначення причин, чому територія з такими сприятливими природними умовами майже 300 років була незаселена.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Дике поле в історії України.
2. Політика Московської держави щодо Дикого поля. Белгородська лінія укріплень.
3. Переселення українців на Слобожанщину та виникнення міст.

Методичні поради вчителю

Розповідь учителя про історію походження Дикого поля. Можлива організація бесіди з учнями, зважаючи, що інформацію про Дике поле вони отримали в курсі історії України 8 класу.

Організація роботи з картою (настінною, або на стор.129 посібника). Учитель знайомить учнів з основними татарськими шляхами: головні шляхи, якими йшли татари, лежали через Слобідську Україну: Калміюський шлях, Ромоданський, Ізюмський, Бакаївський, Сагайдачний шляхи і головний шлях – Муравський, який простягався з Криму через Перекоп, поміж річками Кінські та

Молочні Води, Вовчими Водами та Торцем, Доном та Окою аж до самої Тули. Цими шляхами (Чорний шлях, Кучманський шлях, Покутський шлях, Муравський шлях) здійснювалися набіги на українські землі, тому в XIV ст. територія одержала назву «Дике поле».

Ключовим може бути запитання про заходи московського уряду щодо безпеки своїх кордонів.

- Чому московський уряд схвально ставився до переселенців із Правобережної України?
- Які привілеї від московського царя отримували українці-переселенці?
- Визначте причини, чому українці масово заселяли територію Дикого поля у XVII ст.

політичні	
соціальні	
економічні	
релігійні	
інші	

Дати відповіді на запитання:

- Хто були першими поселенцями на території Дикого поля ?
- Чому заселена територія отримала назву «Слобідська Україна»?

Опрацювання тексту посібника (стор. 131-136, §18) і заповнення таблиці «Заснування міст і слобод»(робота в парах).

Назва міста чи селища	Дата заснування	Засновники

Додаткові матеріали для вчителя

1. Активна московська урядова колонізація Дикого поля розгорнулась ще наприкінці XVI століття. Тоді були побудовані міста Воронеж, Єлець, Белгород, Курськ, Оскол, Валуйки. Деякі оборонні пункти розташовувалися далеко на південь від кордонів Російської держави.

Серед таких міст була Балаклія, яка згадується в документах ще в 1571 році. «У середині XVI століття на Осколі і на Дінці російським урядом було встановлено сторожову службу. Сім варт, поставлених у 1571 році, мали повідомляти війська про наближення татар. На підвищенні, в гирлі річки Балаклійки, стояла тоді третя варта, яка

спостерігала за місцевістю, ...» (Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. // – К.: 1967. – с. 144.) Засновники варті, російські козаки, назвали її в другій половині XVI століття Ново-Серпуховом. Пізніше слободу було перейменовано в Балаклію.

2. Проти постійних татарських нападів Московська держава почала будувати в Дикому полі укріплення у вигляді маленьких фортець. З бігом часу лінія цих фортець посувалася щораз далі на південь, але хліборобської людності, на яку розраховував московський уряд, не вистачало, і укріплення опинилися на ворожій території. За царя Федора, між 1584-1598 роками, фортеці лежали по лінії Лівни, Валуйки, Вороніж, Курськ, Білгород; за царя Бориса збудовано було Царево-Борисівську фортецю в пізнішому Ізюмському повіті, а за царя Михайла Білгородська лінія посунулася ще далі на південь.

До XVII ст. на Дике поле час від часу повходили українські переселенці, але вони не змінювали нічого в загальній картині краю. У 1638 р. відбулася перша масова колонізація українцями Слобідської України. Після поразки під Лубнями Острянин, або Остряниця, з полком у 900 козаків, з жінками й дітьми, перейшли московський кордон і, з дозволу Білгородського воєводи, оселився біля Чугуєва. Переселенці мали право зберігати свій козацький устрій, але мусіли підлягати московському начальству й охороняти московську границю від татарських нападів.

Перша колонізація була невдала: між козаками і Остряницею почалися тертя, московське начальство поводитися брутально. Козаки були незадоволені і обвинувачували Остряницю в надмірній покірності владі. До того ж хвилювали людей листи з Правобережжя, в яких закликали їх вертатися додому. Закінчилося тим, що козаки збунтувалися, забили Остряницю і повернулись на Правобережжя.

3. Одночасно з колонізацією поставали монастирі. І так року 1652 засновано монастирі в Острогозьку – чоловічий та жіночий, пізніше також в інших містах. На монастирських землях оселялись селяни. З надзвичайною швидкістю пустеля ставала багатою.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Загальне розв'язання проблемного запитання: «У чому причини активного заселення території Дикого поля?», відповідь на яке коригується вчителем і записується в зошити.

VII. Підсумок уроку

Знайти на карті Харківської області населені пункти, де живуть знайомі або родичі учнів. Визначити імена їх засновників та походження назв.*

**Якщо це завдання викликає труднощі або не вистачає часу для його опрацювання, пропонуємо його як домашнє завдання.*

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати §18 посібника та завдання на стор.137 (на вибір учителя).
2. Скласти схему за допомогою тексту посібника (§18):

3. Нанести на контурну карту Белгородської лінії укріплень та Ізюмської оборонної лінії, відомі вам населенні пункти, які утворилися в ХУІІ ст., лінію проходження Муравського шляху (користуючись текстом посібника (стор. 130-131) та картою або атласом Харківської області).
4. Заповніть порівняльну таблицю: «Мета колонізації Дикого поля»

Критерії для порівняння	Мета московського уряду	Мета українців-поселенців

Урок № 22

Тема. Заснування міста Харкова

Мета:

- формування знань про заснування та будівництво Харківської фортеці, версії про походження назви міста;
- удосконалення картографічних умінь через знаходження історичного центру м. Харкова на карті, поглиблення навичок застосування та пояснення історичних понять та назв;
- відпрацювання прийому опису, умінь аргументувати власну точку зору.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *описувати* процес заснування, упорядкування та розбудови міста Харкова, розкривати версії походження назви;
- *пояснювати*, як відбувалося будівництво Харківської фортеці та розширення міста;
- *розповідати* про виникнення перших вулиць і площ Харкова;
- *висловлювати власне судження* про вплив міста Харкова на розвиток Слобідської України в цілому.

Обладнання: політико-адміністративна карта України, карта Харківської області, карта-схема м. Харкова

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

1. Презентація схеми «Напрями заселення Дикого поля», обговорення, виправлення помилок.
2. Обговорення порівняльної таблиці: «Мета колонізації Дикого поля».
3. Завдання до §18 на стор.137 (на вибір учителя).

III. Мотивація навчальної діяльності

- Пригадайте сучасні назви вулиць Московської, Зміївської, Сумської.
- Які історичні назви мала вулиця Полтавський шлях ?

IV. Актуалізація опорних знань

Визначення за допомогою тексту посібника (стор. 38-39) найбільш вірогідної версії щодо дати виникнення міста Харкова та обґрунтування своєї точки зору*

1. з 1630 по 1654 рр.	}	Варіанти можливих версій
2. з 1654 по 1655 рр.		
3. 1655 або 1656 рр.		

**Пропонуємо виконати це завдання методом «Два – чотири – всі разом»:*

- Після пояснення завдання учні індивідуально продумують і обирають одну із версій.
- Учні об'єднуються в пари і обговорюють обидві версії, залишаючи тільки одну, узгоджену.
- Пари об'єднуються в четвірки і знову обговорюють дві версії, залишаючи тільки одну спільно прийняту.
- Залежно від кількості учнів в класі можна об'єднати четвірки в більші групи або перейти до обговорення. Групи представляють свої відповіді і аргументують їх.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Версії про походження назви міста Харкова. Дата заснування Харкова.
2. Будівництво Харківської фортеці. Розширення території міста, вулиці та площі.
3. Перші поселенці міста.

Методичні поради вчителю

Можна використати прийом випереджаючого завдання – підготовка невеликого повідомлення про версії походження міста Харкова окремими учнями. Зважаючи, що в тексті §19 посібника є достатньо інформації щодо заснування міста Харкова, можна організувати самостійне опрацювання тексту та підготовки відповіді на запитання про дату та версії походження назви міста.

Учителю важливо ознайомити учнів з описом Харківської фортеці за допомогою тексту посібника (§19) або власною розповіддю та запропонувати учням обґрунтувати відповідь на питання: яке призначення Харківської фортеці?

Цікавими є підходи до вивчення питання про розширення міста. Учитель може поставити запитання:

- Які напрямки розширення міста могли бути?
- Як називалися слободи?
- Назви яких слобод збереглися до теперішнього часу?
- Чому жителі міста Харкова мали сільськогосподарські угіддя, пасіки?

Доцільно наголосити, що поселення, яке з'явилося навколо Харківської фортеці, в кінці XVII ст. називали «підгородними слободами»

Вивчаючи питання про перші вулиці, вчитель може запропонувати учням заповнити таблицю під час розповіді або використати прийом «мозкового штурму», висловити власні припущення щодо назв перших вулиць.

Поясніть назви вулиць міста Харкова:

Назва вулиці	значення
Римарська	жили ремісники – римарі, які вичиняли шкіри та виготовляли шкіряні виробів
Коцарська	жили ремісники, які виготовляли килими з довгою ворсою – коци
Кузнечна	
Гончарна	

Додаткові матеріали для вчителя

Важливим джерелом вивчення історії міста Харкова є праця Д.І.Багалія та Д.П.Міллера «История города Харкова за 250 лет существования (с 1665 по 1905-й год)» – найкращий і неперевершений літопис міста. Слід відзначити, що джерела подають різні дати заснування Харкова. Більш давню за 1630 р. письмову згадку про жителів міста подано в «Описание городов и знатных местечек в провинциях Слободской губернии»(документ XVIII ст.). В «Описании» є спеціальний розділ «Хроногеографическое описание сего города Харькова 1767 года», який починається так: «Начало населения сего города в 7138 (1630) году, в котором первые начали собираться на поселение малороссияне из Заднепровских, польских и малороссийских городов; первейших Осадчий был Иван Каркач; и городок был построен деревянной; с таким укреплением, каков в тогдашнее время служить могло единственно к убежищу от неприятельского татарского нападения».

У ще одному документі XVIII ст. «Топографических описаниях Харьковского наместничества» підкреслено, що Харків побудовано за часів

правління московського царя Олексія в 1653 р. Інші джерела заснування міста Харкова називають 1654 р. Так, у «Наказній пам'яті», (різновид тогочасних ділових паперів) від 30 вересня 1654 р. говорилося: «Которые черкасы построились в Чугуевском уезде промеж речек Харькова и Лопани о городовом строении, и чтобы по их челобитью в Чугуев к Г.Спешневу писали, а велели ему городового места осмотреть и описать и чертеже чертить и черкас переписать». Із приходом цієї групи переселенців і пов'язано найвірогідніше заселення Харківського городища. Сучасний харківський дослідник Д. М. Чорний зауважує, що на користь переселенців із Наддніпрянщини, ймовірно Чернігівщини, свідчать ікони, які вони везли з собою. Про українське коріння говорять і прізвища переселенців. На користь українськості Харкова свідчить «Именной список жителей г. Харькова 1655 года», в якому значилися імена черкас, тобто українців, що склали 6 сотень.

Уже в 1654 р. переселенці спорудили тут багато будинків, а в подальшому навіть звели деякі укріплення. Про це у чолобитній харківського воєводи до царя сказано так: «И в прошлом государьво 1655 г. по твоему государеву указу построен в той Николаевской вотчине на реке Харькове и на Лопани твой государев новый Харьков – город..., а строил тот город по твоему государеву указу стоильщик и воєвода Воин Селифонтов».

Харківська фортеця. 28 березня 1656 р. за наказом царя Олексія Харків відокремився від Чугуївського воєводства у самостійне воєводство. Того ж року під керівництвом воєводи Воїна Селіфонтова почалося будівництво фортеці, яка входила до системи укріплень, передбачених для захисту південних московських земель від кримських татар. Харківська фортеця, будівництво якої завершилося в 1659 р., була розташована в межах сучасних майданів Конституції, Соборності, Палацу праці, вулиці Клочківської й мала довжину стін понад 1 км. Фортеця в цей час мала 10 башт різної висоти від 9 до 13 метрів. Деякі з них мали ворота і називалися «проїзними» – глухі. Башти, що були по кутах фортеці називалися «наугольними». Їх було чотири, і кожна з них мала свою назву: Різдвяна, Протопопівська, Деркачівська та Нікольська. Останню також називали Вістовою, бо вона була найвищою, і саме тут знаходилася постійна сторожа для нагляду за степом. На ній було встановлено десятину – довгий дзвін, що своїм звуком сповіщав про татарську небезпеку.

Між «наугольними» було споруджено ще шість башт: Московська, Лопанська, Чугуївська, Тайницька та ще дві без спеціальних назв. Ті, що були «проїзними», мали міцні ворота із залізними затворами. Фортецю, відповідно до тогочасних фортифікаційних правил, оточував глибокий рів та вал. Від центральної частини фортеці в бік річок Лопані і Харкова, а також лісу (сучасний район саду імені Т. Г. Шевченка) вели підземні ходи.

На озброєння фортеці, відповідно до даних 1663 р., було 12 гармат, 402 ядра та 8 діжок пороху.

У другій половині XVII ст. Харківська фортеця мала вигляд споруди чотирикутної форми, оточеної укріпленнями, характерними для багатьох міст середньовіччя. Вона була витягнута вздовж берега річки Лопані, з трьох боків захищена ровом та валом, на якому здіймалися дубові стіни та башти. Із західного боку над урвищем річки Лопань фортечної стіни не було. Її, як і раніше, замінював дерев'яний частокіл.

На території Харківської фортеці були розташовані адміністративні та казенні споруди:

«приказная изба»	зберігались офіційні документи, грамоти, листи
«государев двор», з «конюшней, житницею та стайнею»	мешкав воєвода
«съезжая изба»	
казенний пороховий льох	в ньому 70 пудів пороху й 30 пудів свинцю в діжках

VI. Закріплення вивченого матеріалу:

1. Чому, на вашу думку, є різні дати заснування міста Харкова?
2. Опишіть, як зараз виглядає історичний центр Харкова.
3. Які пам'ятки архітектури збереглися там до нашого часу?
4. Визначте, які владні функції в Харкові ХУІІ ст. виконували:

ПОЛКОВНИК	
ВОЄВОДА	
ВІЙТ	
ЦЕХМІСТР	

VII. Підсумок уроку

- Чим сподобався урок?
- Що викликало зацікавленість? Які питання сьогоденної теми були для вас важливими?
- Про що ви хотіли дізнатися?

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацюйте §19 посібника та виконайте завдання в робочому зошиті (на вибір учителя).
2. Поясніть зображення першого герба м. Харкова (за малюнком у посібнику (стор.146)).
3. Підготуйте повідомлення про сучасний герб та прапор міста Харкова.

Урок № 23

Тема: Адміністративно-територіальний устрій і військово-політичне значення Слобідської України

Мета:

- формування загального уявлення про адміністративно-політичний і територіальний розвиток Харківщини, систематизація знань учнів про полковий устрій, повноваження полковників та особливості воєводського правління;
- визначення території розміщення Слобідських полків на карті України, удосконалення навичок застосування та пояснення історичних понять, умінь аналізувати, висловлювати й аргументувати власну точку зору, складати схему, робити висновки.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *визначати* особливості полкового устрою на Слобожанщині та особливості воєводського управління;
- *порівнювати* полковий устрій та повноваження козацької старшини на Слобожанщині та Запорізькій Січі;
- *висловлювати власне судження* щодо особливостей політичного та адміністративного устрою Слобідської України та впливу Московської держави на розвиток краю;
- *аналізувати* історичні джерела, застосовувати й пояснювати на прикладах поняття та терміни.

Обладнання: політико-адміністративна карта України, карта Харківської області, карта-схема м. Харкова, папір А-3, фломастери, скоч.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

Загальне обговорення вигляду першого герба м. Харкова.

Представлення декількох повідомлень про сучасний герб та прапор міста Харкова.

III. Мотивація навчальної діяльності

Пропонуємо провести цей етап в парах, використавши прийом «мозкового штурму»:

1. Зверніть увагу учнів на тему уроку і попросіть їх індивідуально скласти список ідей щодо того, про що вони очікують дізнатися під час уроку.
2. Через кілька хвилин попросіть учнів об'єднатись у пари, поділитись своїми ідеями, доповнити список очікувань.
3. Представник від пари зачитує очікування, які вчитель у скороченому вигляді записує на дошці.
4. Результати роботи обговорюються під час підведення підсумків уроку.

IV. Актуалізація опорних знань

Обговорення питань:

- Ким були перші поселенці Харкова (за походженням, майновими статками, національністю)?
- З яких регіонів на Слобідську Україну прибували переселенці? Чому?
- Чому місто Харків будувався як місто-фортеця?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Адміністративно-політичний устрій на Слобідській Україні.*
2. *Полковий устрій на Слобожанщині.*
3. *Воєводське управління на Слобідській Україні.*

Методичні поради вчителю

1. На початку уроку вчителю доцільно організувати роботу з картою – закріпити розуміння учнями території Слобідської України та порівняти її з територією сучасної Харківської області. Важливо, щоб учні визначили, які сучасні території України входили до складу Слобожанщини.

2. Порівнюючи повноваження і можливості козацької старшини, можна запропонувати учням заповнити таблицю «Основні функції полкової старшини» (за текстом посібника (§20) та означити проблему: довести на фактах, що Слобожанщина була позбавлена власного політичного життя.

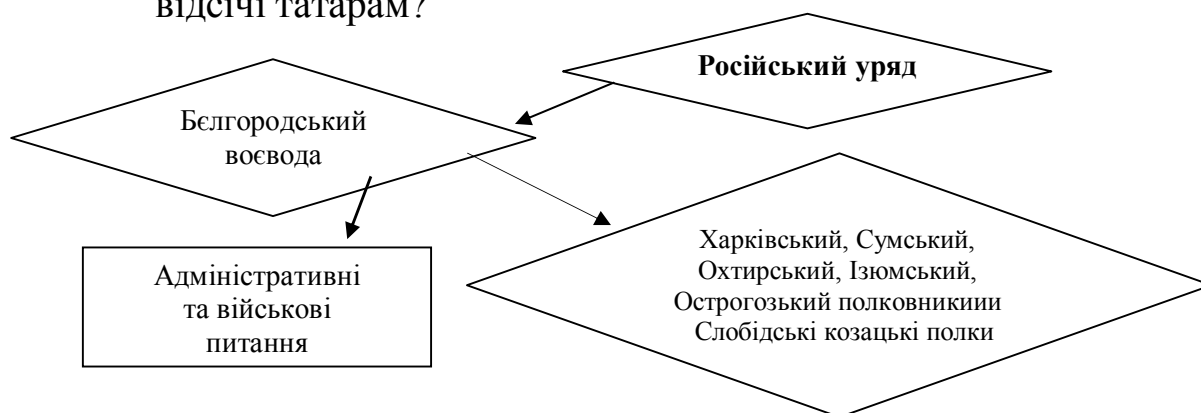
Полкова старшина	Функції
Обозний	
Суддя	
Осавул	
Хорунжий	
Писар	

3. Складання схеми «Козацьке адміністративне управління в м. Харкові» за допомогою тексту посібника (§20) (робота в групах). *

**Усі групи виконують однакове завдання на папері А-3, який видає учитель разом з фломастерами кожній групі. Під час презентації результатів можуть бути різні варіанти схеми, які обговорюються всіма учнями. Учитель уточнює відповіді, схеми коригуються, обирається одна (найточніша) і заноситься до зошитів.*

Акцентується увага на повноваженнях полковників та їх взаєминах з московським урядом:

- Якою була повнота влади харківських полковників?
- Чому белгородський воєвода викликав полковників подинці і не влаштовував спільних нарад, навіть для організації відсічі татарам?

Додаткові матеріали для вчителя

1. «Головним станом були все ж таки козаки. Вони поділялися на виборних козаків, або компанейців, і на підпомошників їх. У початку XVIII ст. вийшов приказ набрати козаків-компанейців, а у поміч їм підпомошників їх. Перші повинні були самі нести військову службу, а другі – допомагати їм грішми чи харчем: таких було по 2, 3, 4 чол. або 5, 6, 7 і 8 бідніших з них. Старшина теж мала по 6, 10 або 20 чол. Виборним козакам підпомошники допомагали провіантом та грішми на покупку коней, амуніції, одержі (убрання), рушниць і на усяку військову потребу, але тільки для дальньої служби і не на кожний рік. Окрім того, підпомошники давали провіант і фураж армейським полкам, доставляли хури і приймали участь у роботах задля держави; інші замість грошової підпомоги й провіанта

працювали на старшину – возили їй сіно та дрова і були у неї погоничами. З підпомошників вибірали і компанейців. Так було встановлено по документу 1726 р.»

2. В «Екстракті о Слободських полках» Багалій Д. І. вказує: «У 1700 р. по жалованних грамотах з Розряду велено в Слободських полках бути: у Сумському 1230, в Охтирському 820, в Харківському 850, в Ізюмському 250, в Острогозькому 350, всього 3500 козаків, і вони вибрані з козаків і з міщан і записані в книгах, котрі потім були одіслані в Розряд з Белгорода в 1700 р. князем Я. Ф. Долгоруким. А решті козаків велено помагати отим виборним козакам в службі і положено на них підпомогу по їх українському звичаю, так щоб ті виборні козаки тією підмогою були озброєні і в походах запасами забезпечені і недостатків у них ніяких не було. А грошей, що було положено в 1697 р. по карбованцю на чоловіка, не брати і окрім тієї кінної служби нікуди їх на служби не посылати і тягарів і хур у них без указу і без грамот з Розряду нікому не брати». Далі в «Екстракті» говориться, що немає звісток про те, скільки було у кожному полку козаків-компанейців до 1700 р. Підпомошників повинно було брати вп'ятеро-шестеро разів більше, ніж компанейцев. Компанейці, або виборні козаки, нагадують нам реєстрових українських козаків за часів Польщі.

3.

ДОКУМЕНТ

Із звернення мешканців Сумського полку до царського уряду (1705)

Наші діди, батьки, брати і родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну на закликання белгородських та курських воєвод, котрі запевняли нас царським словом – не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українні міста по Белгородській лінії у диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення у цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію – українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіти і села. І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати московські українні міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займаничини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити і всілякими промислами промишляти без чиншу, за старим українським звичаєм.

4.

Політика московського уряду а Слобожанщині	→	
	→	
	→	
Висновки:		

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Обговорення питань:

- У чому полягала особливість адміністративного та політичного устрою на Харківщині?
- Чому козацькі полки підпорядковувались Московському уряду? На яких умовах?
- З якою метою Російська держава видавала слобідським полкам царські «жалувані грамоти»?

VI. Підсумок уроку

Учитель звертає увагу учнів на записані на дошці результати роботи «мозкового штурму» в парах, пропонує спільно обговорити, що учні очікували і про що дізнались.

VII. Домашнє завдання

1. Опрацювати текст посібника (§20).
2. Виконати завдання в робочому зошиті на стор. 57-60 (на вибір учителя).
3. Додатково. Скласти таблицю: «Адміністративний устрій Слобідської України і Гетьманщини»

Гетьманщина		Слобідська Україна
	адміністративно	
	-територіальний	
	устрій	
	управління та	
	органи влади	

4. Підготувати доповідь (повідомлення) на тему «Г. Донець-Захаржевський – перший Харківський полковник».

Урок № 24

Тема: Економічний розвиток Харківщини

Мета:

- формування в учнів уявлення про розвиток господарства Слобідської України у XVII ст., закріплення знань про основні заняття жителів Слобожанщини;
- систематизація знань про соціальні стани та побут населення України та Харківщини зокрема; застосування вмінь використовувати інформаційні технології.

Очікувані результати. *Після цього уроку учні зможуть:*

- *характеризувати* економічний розвиток Слобожанщини: розвиток сільського господарства, промислів, ремесел, торгівлі;
- *визначати* соціальні стани та побут місцевого населення;
- *уміти визначити* відмінність економічного життя на Слобідській Україні від життя в інших регіонах;
- *висловлювати власне судження* щодо перспектив розвитку господарства Слобожанщини.

Обладнання: мультимедійне обладнання (комп'ютер, екран, проектор)

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

- Учні згадують, з яких чиновників складалась полкова старшина і називають їх обов'язки.
- На вибір вчителя перевіряються завдання в робочому зошиті (стор. 57- 60).
- Перевірка заповненої учнями таблиці: «Адміністративний устрій Слобідської України і Гетьманщини» може бути здійснена шляхом загальної бесіди з класом щодо адміністративно-територіального устрою та управління.

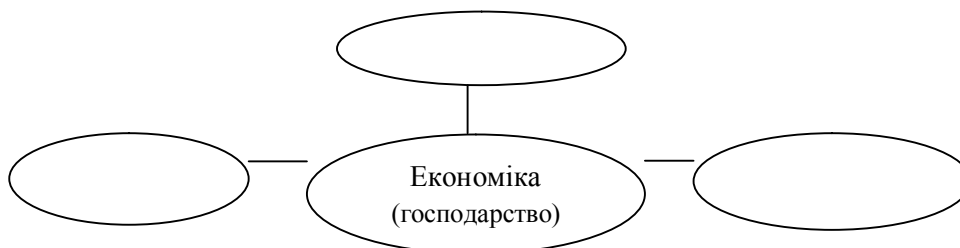
Учителю варто спиратися на отримані учнями знання з курсу історії України у 8 класі.

В окремих учнів доцільно переглянути письмове виконання домашнього завдання та оцінити його.

III. Мотивація навчальної діяльності

Пропонуємо використати метод «Асоціативний кущ»:

1. На дошці вчитель пише ключове поняття теми і обводить його в коло.

2. Учні ставляться запитання: «Які асоціації виникають у вас, коли ви чуєте це поняття?»
3. За допомогою методу «мозкового штурму» вчитель записує усі слова учнів стосовно даного поняття, не оцінюючи і не перефразовуючи, приймаючи всі пропозиції.
4. Між словами встановлюються зв'язки, вчитель коментує створений «кущ», пов'язуючи його з темою уроку.

IV. Актуалізація опорних знань

Обговорення питань:

- Згадайте з курсу історії України, якими були головні заняття населення України в XVII ст. Якими, на вашу думку, були заняття жителів Слобожанщини?
- Які культури, на вашу думку, вирощували переселенці? Поясніть, чому саме ці.
- Поясніть, чим відрізняється двопільна система землеробства від трьохпільної.
- Чому скотарство залишається одним із найважливіших занять?
- Що таке промисли? Чим вони відрізняються від ремесел? Які ремесла розвивалися в Україні?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Особливість економічного розвитку Харківщини.
2. Сільське господарство та промисли.
3. Розвиток ремесла та торгівлі
4. Соціальні стани та побут населення Харківщини

Методичні поради вчителю

1. На початку опрацювання нового матеріалу вчитель має з'ясувати, наскільки учні пам'ятають з курсу історії України 8 класу основні поняття теми (ремесла, промисли, ярмарок, способи ведення землеробства, які культури вирощувались; які соціальні стани існували у XVII ст. тощо)

Після такої бесіди доцільно ще раз наголосити учням, що Слобожанщина – частина України і заселялася переважно українським населенням з Правобережжя, яке принесло на Слобідський край традиції та звички, способи ведення господарства і пристосували їх до нових умов.

Учителю важливо наголосити, що особливістю розвитку господарства була постійна військова напруга – часті напади татар, що змушувало переселенців одночасно бути і господарями, і захисниками.

2. Вивчення питань про розвиток сільського господарств, промислів, ремесел та торгівлі вчитель організовує шляхом об'єднання учнів у 4 групи. Кожна група отримує одне із завдань: протягом 7 хв. опрацювати текст посібника (1 група – про сільське господарство, 2 – про промисли, 3 – про ремесла, 4 – про розвиток торгівлі), підготувати на 2-3 хвилини повідомлення.

Групи презентують свої доробки (2-3 хв.). Вчитель може супроводжувати їх розповіді демонстрацією слайдів про сільське господарство, промисли, ремесла, торгівлю). Вчитель підводить підсумки про особливості розвитку господарства Слобожанщини.

3. Питання про соціальні стани вивчається шляхом заповнення таблиці з робочого зошита (стор. 61) «Соціальні стани на Слобожанщині у XII ст.»

Панівні соціальні стани	Привілейовані стани	Непривілейовані стани

Можна також використати рольову вправу «Зроби крок». Вчитель визначає ролі – соціальні стани людей, які проживали на Слобожанщині, бесіду про стани..

Приблизний перелік питань:

1. Ви – вільна людина.
2. Ви – володієте землею.
3. Ви – несете сторожову службу.
4. Ви – сплачуєте податки.

5. Ви – православний.
6. Ви – переселенець.
7. Ви – кріпак.
8. Ви – привілейована людина.
9. Ви – вільно обираєте місце проживання тощо.

Після виконання вправи вчитель проводить бесіду про стани людей, які проживали на Слобідській Україні.

Додаткові матеріали для вчителя

1. «Ми маємо дуже цікаву установчу грамоту белгородського воєводи на цехи у Слобожанщині. Ось її зміст: по указу царя Олексія Михайловича воєвода белгородський Гр.Гр.Ромодановський звелів харківським градодержцям – воєводі Г Д.Грецову і полковнику Григ. Донцеві «для загального спокою, для усякого мійського порядку, для государської служби, для поширення у цехах церемоній, для величньої краси у церквах Божих, для здобуття ладону, свічок, образів, дзвонів і усього потрібного для церкви усім городським і повітовим мешканцям заложити цехи і обрати для них старшину».

«Тоді ж по указу государя дозволено було городським і повітовим ремесникам кравецького ремесла (кравцям і кушнірям) «заложити спільно укупі цех і бути у ньому цехмістром харківському обивателю Дем'яну Давидову з тим, щоб він із своєю цеховою братією мав суд у ділах сього ремесла по стародавніх звичаях, як се бувало у них вже й раніше. Судитися вони повинні були на підставі тих артикулів, котрі у них раніше були написані, і ні в чому од них не одхилятися. Але суд їх не міг торкатися до карних діл. Більш усього ж вони повинні піклуватися про прикрасу церков Божих. А в погонщики їх не велено було висилати до царського указа».

Ця грамота була написана у Харкові у 1671 р. і на ній воєвода зробив такий припис: «Бути в цеху до указа, усяку городову государеву службу служити, податки платити справно, цехмістру в суди і розправу (по карних ділах) не входити, а про усякі діла давати звістки воєводі». З цієї грамоти видно, що: 1) цехи Слобожанщини були міцно зв'язані, як це було і в Гетьманичині, з брацтвами, 2) вони були як в містах, так і по повітах, тобто містечках і по селах, 3) цехмістр разом із цеховими братчиками мав право судити в цехових справах свого ремесла, окрім діл карних, 4) цей суд (а значить, і цехи) існував вже давно, – куди раніше 1671 р. – на підставі стародавніх звичаїв або, як то кажуть, «звичаєвого права» і 5) судити вони мусили по писаних артикулах, можливо, по екстрактах з міського магдебурського права, котрі примінювалися у Гетьманичині».

У 1685 р. у Харкові було 5 цехів з цехмістрами. У цехах дуже яскраво виявилася «старочеркасская обыкность» слобожан, бо й вони трималися

більш усього на стародавніх звичаях, а не на писаному установчому праві, і та грамота, котру ми тільки що вилостили, стверджує те, що було вже у народному житті.

2. Землеробство. «Головним промислом слобожан було землеробство. їм займалися не тільки мешканці сіл, деревень, хуторів та слобід, а й міст та містечок. Першим ділом слобожан на нових місцях було охазяйнуватися і завести поле. Це ми бачимо, наприклад, у чугуївських переселенців 1638 р., – вони і поселення собі вибирали на дикому полі, де було хоч і небезпечно від татарських нападів, але зате там був великий простір у землях і земля була родюча. Не дивлячись ні на які переешкоди, українці зараз же прийнялися за оранку за сіянку земель. Про це писав воєвода Щетинін, котрий ворогував з ними. Він писав у Москву, що гетьман з козаками збудували собі у Чугуєві хати і орють свої землі; більш усього вони засіяли ярини; урожай усіх хлібів видався дуже добрий; у торговельні дні гарно продавали хліб – пшеничну муку по 20 гривен (60 коп.) за четверть, а борошно – по копі (50 коп.). А великоросійські служилі люди, писав Щетинін, не взираючи на укази, неохоче бралися за землеробство; стрільці пояснили це тим, що у них не було коней. Прихильність до землеробства українців залежала від того, що вони і в Задніпрянщині були щирими землеробами – ґрунт землі та клімат Чугуївського повіту був схожий з ґрунтом та кліматом Задніпрянської України, але і там, як і тут, приходилося бути й козаком, й землеробом, виходити на посів або сінокіс з рушницею. Але окрім цього у них були ще й сінокоси, лісні усякі угоди, млини, пасіки, риболовлі та звіроловлі. Все то потребувало великого земельного простору – і його мали чугуївці, бо з Белгородського повіту був виділений тепер Чугуївський.»

«Козаки першого Слобідського полка – Острогозького – теж дістали землі і почали зараз же займатися хліборобством та всякими сільсько-господарськими промислами. Дістали вони землі на огороди та токи біля дворів, а також землю на поле за містом і сінокоси по обидва боки р. Тихої Сосни, Луб'янки і Мери́на, риболовлі на р. Чорній Калитві од верховини до Дону з упалими річками, бобровими гонами і звіриними промислами і навіть по р. Дону; це дуже великий земельний простір. Виходить, значить, що разом з хліборобством слобожани займалися й іншими промислами, разом з землями для хліборобства вони дістали й сінокоси і землі, ліси, річки з рибними ловлями та звіриними гонами і усякі інші угоди. До Острогозька переселенці прийшли доволі заможними хазяїнами, як се видно з числа приведеної ними худоби. І українці, котрі заснували Харків, теж перш усього почали займатися хліборобством. «Коли ми, – казали вони воєводі, – землі свої зоремо, хати побудуємо і хлібом обзаведемося, тоді й кріпость по-новому будуватимемо, а тепер ми ще люди бідні – свого хліба не маємо». Другий харківський воєвода Офросимов не дурно казав про перших харківських переселенців, що се

всякий зброд – «мужики деревенські», серед харківських козаків було більш усього посполитих людей, котрі у себе в Задніпрянщині займалися хліборобством».

- «З наказу харківському воєводі Семенові Дурново ми дізнаємося, що харківці займалися сільським господарством. З початку свого поселення харківці почали заводити собі хутори й пасіки, де проживали й займалися сільським господарством. У 1658 році харківський воєвода Офросимов скаржився на харківців, що вони усі живуть по лісах, по хуторах та по пасіках своїх, а місто ледве не вилюдніло. Про менші міста, слободи, села, деревні і хутори нічого й казати – їх мешканці зараз діставали землі й земельні угоди і починали займатися хліборобством. Усім слобожанам давалися землі по жалованних грамотах, а ті піддані, що селилися на старшинських слободах, мали землю од своїх панів для сільського господарства. Слобожане в своїй більшості були землеробами; землеробством займалися не тільки селяне, але й городяне і не тільки мешканці сотенних міст, але й таких полкових, як Суми, Охтирка, Ізюм, Острогозьк, навіть Харків.»

- Цікаву звістку про землеробство слобожан взагалі дав нам академік Зуєв, котрий проїздив по Слободській Україні в 1780–1782 рр.: «Земля дуже родюча і її більш усього обробляють, так що куди не поїдеш, усюди вона вкрита хлібним колосом, а потім або башианами, або садами, і кожний з мешканців в городах є і обиватель, і пахарь, і купець, і садовничий, і службу одправляє». Коли оттак взагалі займалися усім разом ще в кінці XVIII ст., теж саме повинно було бути і в другій половині XVII ст. і в першій половині XVIII ст. Головнішим промислом харківців навіть у кінці XVIII ст. було землеробство. Харкову, як і іншим містам, була одведена земля округою по урочищах; земля ся біля самого городу була піскувата, а далі йшов родючий чорнозем. Коло 70 % усього харківського населення займалося хліборобством – 3137 чол.»

3. Садівництво. Садівництво здавна поширене серед слобожан. «Козаки мерехвянської сотні з давніх давен порозводили собі яблуневі садки при своїх пасіках». «Українці, – каже автор Топографічного опису Харківського намісництва, – любили розводити садки плодючих дерев та кущів. По лісах була сила яблуневих та грушевих дерев, навіть цілі садки з пасіками». Своїми садами величалися Люботин, Коротич, Нова Водолага й інші. У Охтирському Троїцькому монастиреві було 4 сади, з котрих один виноградний. Зміївський козацький монастир мав 20 садів у 20 десятин, у тім числі виноградний у 4 десятини. У Святогорському монастиреві був невеличкий, але дуже гарний сад з яблунь та груш та виноградний з 400 лоз. У Сумському Успенському монастирі було 7 садів – з них Діонісєєв та Сосипатрів займали по 112 десятин, Новий – 6 десятин, Котов і Комишин – 3 десятини, 5 садів укупі – 33 десятини. У Чугуєві в XVII ст. (на 5 десятинах) були царські виноградники – там вироблялося вино, котре

йшло у Москву на потребу царя, але потім вони запустили, й виноградарство взагалі не розвинулося на Слобожанщині також, як і шовководство, про розвиток котрого дуже піклувався уряд. Шовковиця була посаджена у Новій Водолазі, Валках, Краснокутську, Харкові. Для тютюнової фабрики у Охтирці була заведена тютюнова плантація, де засівалося до 50 десятин землі і отримувався урожай до 7000 пудів тютюну.

4. Скотарство. «Скотарство у старі часи на Слободській Україні було широко розвинуто. Багато рогатої худоби привели з собою ще слобожани-переселенці. Вони привели з собою коней, волів, корів, овець, кіз і свиней. І острогощане, і охтирчане привели в середньому по 8-9 голів на сім'ю (з 4 чоловік). Більш усього було овець, далі йдуть свині. З Чугуєва в 1641 р. повтікали деякі українські поселенці за литовський рубіж й після них залишилася худоба; після сотника Розсохи залишилося 4 великих робочих вола та 4 менших, 4 корови та телиця, 4 телят, 16 великих та малих свиней; отих свиней нічим було годувати і їх через то продали за 4 1/2 карбованці, значить, за кожну взято в середньому по 28 коп. Про широкий розвиток скотарства свідчать документи про татарські напади на Україну. В 1680 р. татари забрали з Слобожанщини 11299 голів товару. У 1691 р. було узято 358 коней, 2272 вола і корови, 2272 вівці і кози. В своїх невеликих, але зате частих наїздах татари одганяли гурти товару; так було, коли вони підходили під слободи Дворічну, Валуйки, Савинці, Перекоп. Часом козаки розбивали татар, одбивали од них пограбовані гурти товару, але не завжди їм щастило. Великий розвиток вівчарства привів до широкого розвою торгівлі в Слобожанщині шерстю. Шерсть з овець, по свідоцтву академіка Гюльденштедта, знімали тільки один раз (весною), бо й зимою виганяли їх на пашу; через те вона була тверда та жорстка, зате вівці були хороші. У початку XIX ст. скотарство стало упадати і тільки зберегло своє значення в Ізюмському, Куп'янському, Вовчанському та Зміївському повітах. Шльонських та шпанських овець було небагато. Невигідно для українського вівчарства було те, що Слобожанщина граничила з Новоросійським краєм, де було безмірно більше степових земель, ніж у Слобожанщини. У багатьох поміщиків були кінські заводи, для них вельми корисні».

5. На 1732 рік ціни на ярмарках та базарах Харкова були такі:

1	Четверть житнього борошна 70 коп.
2	Четверть пшеничної муки 1 карб. 7 коп
3	Четверть гречки 56 коп.
4	Четверть пшона 1 карб. 30 коп
5	Четверть гороху 77 коп
6	Віз сіна 44 коп
7	Пуд тютюну 59 коп

8	Пуд сала свинячого 55 коп.
9	Кабан 1 карб.
10	Пуд солі 26 коп.
11	Цебер (відро) меду сірого 2 карб. 21 коп.
12	Гарнець пива 2 коп.
13	Кварта конопляного масла 8 коп
14	Цебер доброго вина 1 карб. 51 коп
15	Цебер простого вина 80 коп.
16	Пуд коров'ячого масла 78 коп.

Метрологічний словник

1. Четверть як міра ваги дорівнювала 8,5 пуда (136 кг); як міра площі – 0,5 десятини.
2. Четверик – міра сипучих тіл (зерна) дорівнював 1/8 четверті,
3. Гарнець дорівнював близько чотирьом літрам.
4. Кварта – означала кухоль 1 літра, або десяту частину відра.
5. Верста = 500 сажнів = 1066,8 м (з кінця XVIII ст.)
6. Сажень = 175 см (до 1835 р.)
7. Десятина = 1,0925 га (з 1753 р.)

6. Народні страви. На території Слобжанщини найпопулярнішими були борошняні та круп'яні страви – різноманітні каші, вареники, пиріжки та ін. «Їжа українських слобожан, – писав Д. І. Багалій, – була кращою ніж у великоросіян. Рідко у кого не було паляниць та книшів, а житній хліб був у всіх. Страви основної маси були прості, але поживні, тобто висококалорійні, і дозволяли виконувати важкі сільськогосподарські роботи. Слобожане м'яса споживали небагато і то, головним чином, у свята. Святкова їжа була багатшою та певним чином мала ритуальний характер. Узимку слобожанський селянин споживав їжу три рази, а літом – чотири. Заможні прошарки населення мали більш вишукані страви. Основна ж страва – борщ, заправлений салом та каша. Найвизначнішим серед усіх названих страв є саме український борщ, що став маркерним, так би мовити, стержневим елементом в українській етичній культурі. Не випадково, що він особливо часто згадуються в українському фольклорі, до того ж, не рідко разом з іншим вагомим маркером етичної матеріальної культури – хлібом: «Що до чого, а борщ до хліба», «Борщ та каша – добрая паша».

М.Ф.Сумцов виділив такі головні народні страви слобожан: «Борщ – вариво з капусти, буряків, іноді з м'ясом або салом, картоплею, часом з додатком сметани, часто з баклажанами [помідорами].

Бабка – крута каша з манних круп, з цукром та родзинками...

Вареники – невеличкі шматочки тіста з начинкою, здебільшого з сиром або з м'ясом (польські пельмені), або з урдою (наваром з

конопляного молока), іноді з вишнями; коли з сиром, то до сметани, коли з урдою, то з олією, коли з ягодами, то до меду.

Галушки – шматочки пшеничного або гречаного тіста, зварені на воді або молоці.

Голубці – пшоняна або рижова каша в капустяних листочках, з баклажанною підливою.

Гречані пампушки – шматочки гречаного тіста, зварені на воді з додатком цибулі та соли...

Затірка – невеличкі кругленькі балабушки з пшеничної муки, зварені на воді, під масло...

Кутя – каша з пшона або гречки, здебільшого з рижу, зварена круто на молоці, часто обрядова страва на Різдво, на похоронах.

Куліш – рідка каша з гречаної муки на воді з коров'ячим маслом або олією

Коржі, коржики – більш або менше плескуваті хлібні печення, іноді присипані зверху маком, з маслом або з олією.

Капуста – шаткована, дрібно різана, посипана сіллю, чорнушкою, перцем, капуста, рублена товстої різки, з ковбасою (піджарюється на салі).

Коровай – круглий хліб, особливо на весіллі; в старовину славились лубенські короваї.

Локишина – пшенишні шматочки, зварені на молоці з маслом.

Пелюстки – м'ясо, зварене в капустяних листках.

Пундики – пшенишні плескуваті коржики, перекладені жареною цибулею.

Пряження – яєшні на салі або з ковбасою.

Потрухи в юшці – гусячі лапки, крильця, печінка, шийка, зварені на воді з цибулею й крупами.

Рубці – баранячі кишки, добре вимиті, зварені в юшці з крупою, сіллю та перцем.

Сластьони – шматочки пшеничного тіста, зажарені на маслі.

Сало свиняче – на Україні вельми улюблена страва, окремо шматочками з хлібом і сіллю і в різних стравах – в яєшні, в борщі і т. ін.

Таратута – варені бурячки з огірками, сіллю, хріном та олією; їдять на другий день холодною.

Тетеря – пшоно, зварене з гречаною рідкою кашою.

Товченики – шматочки м'яса або риби, зварені в юшці, з маслом та цибулею.

Хоми – горохв'яні пампушки з маслом.

Шпундра – зажарена свинина з буряками.

Холодець – зварені свинячі або телячі ніжки.

Венігрет – мішанина з вареної картоплі, буряків, огірків, з сіллю, оцтом та олією...

Кавуни й дині – влітку з хлібом...

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Обговорення питань:

1. Який вид господарства, на вашу думку, був головним для слобожан? Свою думку обґрунтуйте.
2. Які соціальні верстви проживали на Харківщині?
3. З якою метою проводилися ярмарки? Чим вони відрізнялись від базарів?

VII. Підсумок уроку

Повертаючись до записів на дошці (прийом «Асоціативний куц»), учитель проводить колективне обговорення результатів уроку, в разі потреби, за допомогою учнів розширює «Асоціативний куц».

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати §21 посібника та завдання до нього (на вибір учителя).
2. Завдання в робочому зошиті стор. 61-63.
3. Складання таблиці «Ремесла та промисли на Харківщині»:

Ремесла	
<i>Назва ремесла чи промисла</i>	<i>Сутність</i>
Римарство	
Кушнірство	
Коцарство	
Шаповальство	
Стельмахство	
Промисли	
Бортництво	
Гуральництво	
Броварництво	
Гутництво	

4. Надання письмової відповіді на запитання: «Як заняття людей відбилися в народних традиціях?»

Урок № 25

Тема. Культурний розвиток Слобожанщини у XVII-XIX ст.

Мета:

- поглиблення знань учнів про відображення історичних подій, народного життя та побуту Слобожанщини в усній народній творчості;
- формування осмисленого ставлення учнів до філософської та літературної діяльності Г. С. Сковороди;
- особистого шанобливого ставлення до культурної спадщини Слобожанщини.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *характеризувати* духовний світ населення краю, усвідомити значення наукової та літературної діяльності Г.С. Сковороди;
- *назвати* імена діячів культурно-церковного життя, митців; найвизначніші твори літератури, архітектури, образотворчого мистецтва XVII-XIX ст.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

Парна робота. Взаємоперевірка нанесення на контурні карти центрів ярмаркової торгівлі в Україні.

Обговорення повідомлень учнів про заняття жителів населеного пункту, в якому вони проживають.

III. Мотивація навчальної діяльності

Учні отримують завдання перелічити і записати на дошці якомога більше культурних досягнень (у галузі літератури та мистецтва) на Слобожанщині у XVII-XIX ст.

Далі вчитель просить підкреслити інформацію, яка містить слово «духовний», «матеріальний».

Учні роблять висновок, що культурні досягнення сполучені насамперед із поняттям «духовний», але втілюються в об'єктах

матеріальної культури. Звідси виводяться поняття «духовна культура», «матеріальна культура».

IV. Актуалізація опорних знань

Демонстрація мультимедійної презентації «Культура Слобожанщини у XVII-XIX ст.»(або показ слайдів).

Обговорення отриманої інформації:

- Які наукові, освітні та мистецькі досягнення характеризували культурний розвиток Слобожанщини у XVII-XIX ст.?
- Які просвітницькі організації сприяли створенню перших шкіл на Слобожанщині? Яка програма існувала в тих школах?
- Завдяки чому кількість шкіл невпинно зростала? Яка перша споруда з'явилася у Харкові?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Літературне життя Слобожанщини.
2. Розвиток малярства у нашому краї в XVII-XIX ст.
3. Театральне та музичне життя на Слобожанщині.

Методичні поради вчителю

Вправа «Знаю – нове – хочу знати».

Учитель пропонує учням поділити сторінку зошита на чотири частини і в першій описати у декількох реченнях, що відомо з теми.

Що відомо з теми	Суперечить відомій інформації	Інформація зацікавила	Незрозуміла інформація
------------------	-------------------------------	-----------------------	------------------------

Читання учнями тексту § 25 з маркуванням.

Виконання завдання на обробку змісту тексту: виділити на полях олівцем інформацію, що: належить до відомої (+), суперечить відомій (-), зацікавила (!), незрозуміла (?).

Продовження заповнення таблиці: у другій графі додати декілька речень про раніше невідому інформацію; у третій – ту, що здивувала або суперечить відомим знанням, а в четвертій – незрозумілу інформацію.

Організація вчителем обговорення інформації, яка викликала подив або суперечність між відомими і щойно отриманими знаннями.

Додаткові матеріали для вчителя.

Слобідський край у 19-му столітті вважався одним із найбільших центрів кобзарського мистецтва на Україні. Так звана «харківська школа» кобзарів славилася на всю Україну. Ця слобідська кобзарська школа мала розповсюдження по всій Слобожанщині – талановиті кобзарі у цей період були і на Харківщині, і на Сумщині, і на Східній Слобожанщині. Адміністративний кордон між Харківською, Воронезькою і Курською губерніями не був перешкодою для культурного життя, єдиного у своїх загальних рисах на всій території української Слобожанщини. Кобзарі спокійно пересувалися з однієї губернії до іншої, створюючи нові кобзарські осередки в українських селах по обидва боки губернського кордону, збагачуючи таким чином українську народну культуру на всій тій території, яка незабаром, наприкінці 20-го століття, стане поділеною між двома державами – Росією та Україною.

Часто бував на Східній Слобожанщині талановитий кобзар Федір Вовк (сам родом з Галичини), який з 1848-го року був обраний кобзарською радою керівником усіх слобідських кобзарів – «панотцем-цехмайстром». Помер Федір Вовк саме під час чергової подорожі Східною Слобожанщиною – у слободі Грайвороні (що зараз у Білгородській області) 1889-го року. Поховали його тут же, на старому грайворонівському цвинтарі. За кобзарським звичаєм зібралася кобзарська Судна рада, яка обрала новим «панотцем-цехмайстром» всієї Слобожанщини, Криму і Поазов'я Івана Казана, який очолював кобзарський слобідський цех аж до самого кінця, до тієї пори, як радянська влада знищила на Україні і кобзарів, і їхню організацію.

Родичем Івана Казана та учнем Федора Вовка був відомий український кобзар Степан Пасюга родом зі Східної Слобожанщини. Народився Степан Пасюга 29 листопада 1862-го року у слободі Борисівці, також сучасної Білгородської області. Степан Пасюга, незважаючи на власну сліпоту (а всі тодішні кобзарі були сліпими), встановлює міцні контакти з гуртками української національної інтелігенції – виступає на патріотичних концертах у Харкові, Києві, Полтаві, Одесі, Миргороді, Охтирці, Катеринославі. А в 1916-1917 рр. разом зі своїми учнями Григорієм Кожушком і Іваном Кучугурою-Кучеренком виступає у Петрограді, столиці Російської імперії. Взагалі ж Степан Пасюга створив велику власну школу – його учнями були найвідоміші тогочасні кобзарі: Григорій Кожушко, Захар Бенійий, Єгор Мовчан. Сам Степан Пасюга жив дуже просто, зневажав «світські витребеньки» і дотримувався заповітної строгості у відношенні до своїх учнів. Знав він багато дум і старин, але «на люди» (для інтелігенції) співав лише чотири –

«Плач невільників», «Три брати Озівські», «Удова і три Сини», «Конівченко». Інтелігенція ж Пасюгу дуже любила – український художник Опанас Сластьон зробив навіть два його портрети.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань 2-5 (с.64-65 робочого зошита).

VII. Підсумок уроку

Учитель спонукає учнів у 2-3-х реченнях висловити власну думку про зміст та ідею уроку: яке значення вони мають саме для кожного учня.

VIII. Домашнє завдання. § 25 посібника, виконати завдання 8-9 з робочого зошита на стор. 66 (на вибір).

За бажанням учнів: створити колективний колаж «Культурний розвиток Слобожанщини у XVII-XIX ст.»з використанням заздалегідь підготовленого матеріалу.

Урок № 26

Тема: Екскурсія історичним центром міста Харкова (історичними місцями населеного пункту)

Мета:

- поглиблення знань учнів про заснування м. Харкова або іншого міста, села чи селища, ознайомлення з матеріальними та духовними пам'ятками, пов'язаними із заснуванням міст і слобод, розширення уявлень про різноманітність розвитку краю;
- формування навичок роботи з історичними джерелами, удосконалення вмінь використання комп'ютерних презентацій, підготовки повідомлень та доповідей.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *розуміти* значення матеріальних та духовних пам'яток у дослідженні історії та вивченні рідного краю;
- *визначати* архітектурні та природні пам'ятки, розуміти необхідність їх збереження для наступних поколінь;

- *використовувати* краєзнавчі матеріали для підготовки тематичних повідомлень та доповідей;
- у подальшому *самостійно продовжувати* вивчення історії рідного краю

Обладнання: додаткові матеріали (відео, слайди, ілюстрації), якщо вчитель організовує віртуальну екскурсію до музею.

Методичні поради вчителю

Завдання уроку-екскурсії: Здійснити під керівництвом учителя навчальну екскурсію історичними місцями населеного пункту, ознайомитися з історичними подіями, легендами та переказами, експонатами та скласти звіт про екскурсію за зазначеним алгоритмом.

Навчальна екскурсія може бути організована до історичного центру міста Харкова або свого населеного пункту чи до шкільного музею; як варіант, цей урок можна провести у вигляді заочної екскурсії, використавши мультимедійне забезпечення чи відео сюжети.

Установче завдання учням

Здійсніть під керівництвом учителя екскурсію історичним центром міста Харкова (історичними місцями населеного пункту), ознайомтесь з історичними й культурними пам'ятками та складіть звіт про екскурсію за алгоритмом.

Рекомендації вчителю:

До екскурсії:

- познайомте учнів з темою екскурсії та правилами поведінки під час екскурсії;
- рекомендуйте учням зібрати за різними джерелами матеріали про історію міста (села, селища);
- визначте завдання на час екскурсії (зібрати матеріали для доповіді, повідомлення, презентації тощо).

Рекомендації учням:

- під час екскурсії уважно слухайте екскурсовода (чи вчителя) і споглядайте пам'ятки;
- ставте запитання екскурсоводу, фотографуйте окремі об'єкти та занотовувати відомості про них.

Після екскурсії (учням):

- напишіть звіт про результати екскурсії;
- напишіть твір-есе «Легенди і факти з історії заснування міста (села, селища)»;

- проведіть міні-дослідження з окремих питань теми екскурсії;
- підготуйте доповідь (повідомлення) на виховну годину, конференцію або до уроку узагальнення знань;
- створіть стіннівку за матеріалами екскурсії або презентацію.

Урок № 27

Тема. Адміністративно-територіальний устрій Слобідської України наприкінці XVII – початку XX ст.

Мета:

- виявлення причин і наслідків змін в адміністративно-територіальному устрої Слобідської України;
- засвоєння та застосування термінології;
- відпрацювання навичок роботи з картою, закріплення навичок складання схем, формування вміння робити висновки;
- виховання здатності до колективної роботи.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *пояснювати* зміни, що сталися в адміністративно-територіальному устрої Слобідської України;
- *визначати* хронологічну послідовність основних подій;
- *тлумачити* поняття: «губернія», «губернське правління», «намісництво».

Обладнання: підручник, робочий зошит, карта Харківської області, папір А-3, фломастери

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Учитель викликає 2-3 учнів, які, спираючись на підготовлену ними таблицю «Господарське життя Слобожанщини», відповідають на запитання:

- Якими були головні заняття місцевих жителів?

- Чи відслідковується взаємозв'язок між приналежністю до соціальної верстви і видами господарювання?
- Чому землеробством займались не лише селяни, а й мешканці міст?

III. Мотивація навчальної діяльності

Загальне обговорення питань:

1. Хто зараз є губернатором Харківської області?
2. Чому його називають губернатором? Невже ми живемо в Харківській губернії?
3. Що таке «губернія»?

Після відповідей учнів учитель повідомляє тему уроку і пропонує учням дослідити, яким чином відбувалось адміністративне керування Харківщиною протягом одного століття.

IV. Актуалізація опорних знань

Учитель разом з учнями визначає сучасний адміністративно-територіальний устрій Харківщини, користуючись картою Харківської області.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. 1. Утворення Слобідсько-Української губернії.
2. 2. Зміни в адміністративно-територіальному устрої Слобідської України.
3. 3. Зростання адміністративного значення Харкова.

Методичні поради вчителю

Перший пункт плану вчитель коротко викладає, спираючись на матеріал посібника (§ 22, стор.164-165). Під час розповіді вчителя учні синхронно виконують завдання №1 в робочому зошиті (урок 27), виконання якого перевіряється відповідями 2-3 школярів.

Другий пункт пропонується опрацювати через групову роботу учнів, а саме:

1. Клас об'єднується в 3 групи, кожна виконує окреме завдання, для чого отримує папір А-3, фломастери.
2. Протягом визначеного вчителем часу учні працюють з текстом посібника, складають схеми адміністративно-

територіального устрою Харківщини в різні історичні періоди, презентують результати своєї роботи біля дошки.

3. Після представлення та корекції схем учні креслять їх в зошитах.

Завдання для групової роботи:

1 група – Складіть схему адміністративно-територіального устрою Харківщини з 1765 р.), користуючись текстом посібника (§22, стор. 166);

2 група – Складіть схему адміністративно-територіального устрою Харківщини з 1780 р., користуючись текстом посібника (§22, стор. 166);

3 група – Складіть схему адміністративно-територіального устрою Харківщини з 1835 р., користуючись текстом посібника (§22, стор. 168).

Третій пункт можна опрацювати через обговорення питань у загальному колі, що стане підведенням підсумків вивчення нового матеріалу:

- Чому змінювався адміністративно-територіальний устрій на Харківщині?
- До яких наслідків привели ці зміни?

Додатковий матеріал для вчителя

Губернія – вища одиниця адміністративного поділу і місцевого устрою в Російській імперії, яка з'явилася у XVIII столітті за часів Петра I. З метою уніфікації територіально-адміністративної системи Гетьманщини та Московської держави в 1708 на українських землях було сформовано дві губернії – Київську і Азовську(усього в Московському царстві – 8). З 1719 губернії поділялись на провінції.

Намісництво – адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії з 1775 р., яка складалась з 2-3 губерній.

Провінція – адміністративно-територіальна одиниця в Російській імперії та Лівобережній Україні у 1719-1775 рр. Провінції існували паралельно з сотенно-полковим устроєм Лівобережної України. Вперше окремі провінції встановлено в 1711-1712 рр., які, в свою чергу, склалися з дистриктів (з 1726 – повітів). Провінції очолював воєвода.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця, складова частина губернії. Етимологічно термін «повіт»походить від слова «віче»і дослівно означає район, в якому чоловіче населення здатне зібратись на єдине віче для вирішення місцевих питань. Ієрархічно стоїть нижче російської губернії.

Генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна й політична одиниця Російської імперії, запроваджена після ліквідації в 1796р. тотожних їм намісництв на підставі законодавчого акту «Учреждения для управления губерниями Всероссийской империи» (1775 р.). У генерал-губернаторствах забезпечувалась політика центру в регіоні шляхом поширення там російської державності, через заміну місцевих порядків і місцевих форм самоуправління загально російськими законами та державними установами. Як адміністративні одиниці ліквідовані в 1830-х рр.

Склад козацької автономії. «Як же по сій автономії був улаштований уряд країни? У кого була влада над країною й її мешканцями? Які політичні і інші права мали полковники і місцевий уряд? Які були відносини країни до Московської, а потім Російської держави? Які, права й привілеї мали мешканці країни? На чолі полкового уряду стояли виборчі полковники і полкова старшина. Полковника і старшину вибирала сама полкова старшина, а не усе товариство і не на якийсь там час, а взагалі, до смерті. Влада полковника дуже велика: він відав устроєм свого полка, себто керував цілою округою в усіх військових і адміністративних ділах, стверджував судові постанови в карних – кримінальних – справах і в позовах; роздавав військові вільні землі навіть у нащадок усім підвласним і сам міг займати такі заиманици задля себе на свою власну потребу; на все те він видавав універсали за своїм підписом (рукою власною) і печаттю. Полковничими клеянодами були пернач (шестопер), себто шестигранна булава, обложена золотом або сріблом та самоцвітним камінням, полкова корогва з іконою Божої Матері або якогось святого – оборонця полка, полковнича печать, котра разом з тим і полковою – військовою, полкова музика. Полкову старшину складали шість чоловік: полковий обозний, осавул, хорунжий і два писаря».

«Під началом обозного були гармаші з гарматами і усі кріпості. Яко старший в полку, він заміняв полковника, коли той був хворий або в від'їзді, але він не міг тоді видавати універсалів. Відав судовими цивільними ділами у полковій ратуші. Осавул був посібником, підручником полковника у чисто військових справах. Хорунжий отаманував над хорунжевими козаками, відав полковою музикою й оберігав полкову корогву. Полкові писарі були секретарями у ратуші – єден у військових, а другий у цивільних справах. Уся полкова старшина збиралася для військових справ на полкову Раду, на чолі котрої стояв полковник, а обозний порадкував ділами. Усі мали по одному голосу, а полковник – два. Справи судові рішались у полковій ратуші, куди входили ті ж самі члени, що і в Раду. В сотнях був такий же сотенний уряд, котрий складався із сотника, отамана, осавула, писаря і хорунжого. Сотня порадкувалася сотником. Сотенна Ратуша, де отаман, писарі порадкували гражданськими справами, а осавул і хорунжий помагали сотнику у військових справах. Хорунжий держав

сотенний прапор, на котрому був хрест і визначалися полк і сотня. Сотника вибирала полкова старшина, а він сам уже вибрав собі сотенну старшину; міг і скинути її з уряду».

«Так виявляє нам устрій Слободських полків Срезневський на підставі офіційного документа, так званого «Екстракта о слободських полках». Сей документ до нас не дійшов. Ми можемо в загальних рисах здатися на «Екстракт» Срезневського. Але на сю звістку треба все ж таки дивитися як на правдиву тільки взагалі, бо від сього порядку були відміни в ті або інші часи життя країни залежно від місцевих обставин, а більш усього – від політики центрального уряду».

«Ось деякі звістки з інших джерел, котрі підтримують свідоцтво Срезневського про полковничу владу. Харківський полковник К. Донець у своєму універсалі 1686 р. Писав: «Ознаймуємо сім листом нашим, іж по указу великих государей, мешкаючи ми тут на українном городі Ізюмі, маємо то в своїй власті роздавати усякіє вольніє грунти і пасічні в'їзди усякім людям для размноженія». Сим підтримується свідоцтво Срезневського про право полковника роздавати вільні землі. У 1712 р. Старшина Харківського полку подала цареві Петру Великому прохання, щоб залишити її при старих привілеях щодо виборів – а по сих привілеях вони вибирали старшин на ратуші з загальної згоди по своєму українському звичаю і усякі уряди мали проміж себе без перемін. Далі вони, щоб, як і при старих полковниках, полкові збори робилися з загальної згоди, без тяжарів, і щоб розходи записувалися теж у ратуші і щоб полковник Куликовський, як і колишні полковники, робітників і хури брав з своїх маєтностей, а старшини для сього из неслужилих людей по 10-15 чол. Царь Петро згодився з сим проханням. Сотників, по Срезневському, вибирала полкова старшина, але універсал на сотенний уряд видавав полковник».

«Ось цікавий універсал про се полковника Квітки 1718 р.: «Полковник Харьковський Григорій Квітка Афанасьєв. Усім старшинам полку моего панам сотникам, атаманам, всьому старшому і меньшому, а особливо сотні Ольшанській товариству сім ознаймуєм, іж... видячи пана Якова [Ковалевського] как во всяких случаях і потребах воїнських справного і способного, так і до уряду годного і розумного, вручаємо йому уряд сотничества в Ольшаній, которого все общетовариство тамошнє і посполитий народ, по вчитанії сього нашего наказу, принявши себе за старшого, усякоє йому належитое як старшому своєму мають отдавати послушенство і учтивость, також і він новозибраний сотник повинен бути у товаристві, яко старший, доброго чтити, а противного і ослушного карати. Особливо упоминаємо, аби він сотник усякіє токмо до уряду свого і як судити справу знал, а до кримінальних касатися не важился, но до суду полкового в Харьковскую одсилал би ратушу». Про

Ради у записках Квіток сказано, що тамбували гострі суперечки між старшинами і сі суперечки іноді закінчувалися навіть боєм».

Діяльність полковників і їх вибори.»Ми мало маємо звісток про діяльність отсіх полковників, але усе-таки треба сказати, що деякі з них справді дуже працювали на користь населення. Особливо се треба сказати про перших слободських полковників, котрі дуже багацько зробили і для оборони краю, і для його заселення. На їх долю випала безмірно важка праця і у тому, і у другому ділі. На перших місцях треба поставити харківського полковника Гр. Донця, Сумського – Гар. Кондратьєва і Острогозького – Ів. Дзиньківського».

«Донець був полковником з 1668 по смерть у 1691 р., себто 23 роки, приймав велику участь у січах з татарами, побудував багацько кріпостей та городів і населив їх людьми, котрих викликав з Задніпрянини. Збудував, між іншим, місто Ізюм, заселив його і склав особистий Ізюмський полк; вельми працював більш усього з Харківським полком над захистом південної частини Слобожанщини, будуючи так звану Нову лінію; здобував жалованні грамоти з вільготами для обох своїх полків – Харківського та Ізюмського, оснував з деякими іншими старшинами Курязький монастир. Московські царі довірялися йому, здавалися на нього і нагороджали – він дістав вищій ніж полковничий чин стольника. Але маючи велику владу у земельних справах, Гр. Донець, як і інші слободські полковники, не забував і про себе, здобув великі достатки і, траплялося, кривдив своїх полчан».

«Ми маємо дві скарги на Донця – з першої видно, що він одняв млин, а з другої – що заволодів землею боярських дітей, означивши її порожньою. Хотів він завести для себе й буду, щоб гнати дьоготь, але того йому не дозволило правительство. Одначе сих двох скарг за 23 роки виходить дуже мало. Чи довели боярські діти свою скаргу на слідстві, не відаємо. Можливо, що й Гр. Донець іноді кривдив підлегле йому населення, але про се певних звісток ми не маємо, не маємо навіть таких скарг, як на інших полковників. Донцям дуже хтілося мати друковану книжку про їх лицарські вчинки, і вони замовили до сього діла якогось Орновського, котрий і зложив похвальне слово Хведору Донцеві-Захаржевському і усьому роду Донців. Діти Григорія не визначалися так, як батько. Гар. Кондратьєв та йв. Зінківський теж були невсипущими робітниками у обороні та заселенню своїх полків, для котрих вони діставали царські жалованні грамоти на льготи».

(За матеріалами: Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х: Основа, 1990. – 256 с.)

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Даний етап уроку пропонується провести, спираючись на завдання робочого зошита (урок № 27). Завдання № 3 виконується під

диктування вчителя. Завдання №№ 2, 4, 5, 6 учні виконують самостійно/в парах з обов'язковою усною перевіркою.

VII. Підсумки уроку

- Що нового ви дізнались під час уроку?
- Чому ви навчилися під час уроку?

VIII. Домашнє завдання – (диференційоване, на вибір учнів)

1. Посібник (§22, завдання №№ 1-3, стор.170) – 1-3 бали.
2. Робочий зошит (Урок 27, завдання №№6, 9) – 4-6 бали.
3. Робочий зошит (Урок 27, завдання №8), посібник (§22, завдання №4) – 7-9 балів.
4. Робочий зошит (завдання №10) – 10-12 бали.

Урок № 28

Тема. Соціально-економічний розвиток Харківщини

Мета:

- формування загального уявлення про розвиток економіки краю в кінці XVIII – на початку XX ст.;
- удосконалення навичок самостійної роботи з текстом; відпрацювання вміння аналізувати, порівнювати, робити висновки; виховання почуття колективізму та взаємодопомоги

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *розповідати* про проведення ярмарків, будівництво залізниці та виникнення промислових підприємств;
- *характеризувати* склад і заняття населення Харківщини;
- *пояснювати* особливості економічного розвитку регіону.

Обладнання: посібник, робочий зошит, карта Харківської області, політико-адміністративна карта України

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

- Чому Белгородська межа втратила колишнє значення?

- Покажіть на карті адміністративний центр Слобідсько-Української губернії 1765 р. і п'ять провінцій.
- Чим і чому відрізняються герби Харківської губернії (посібник, рис. 22.2., стор.167)?
- На перші два запитання відповіді надаються з використанням карт.

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель зачитує уривок і пропонує учням визначити підстави такої характеристики м. Харкова середини XIX ст. (можна зорієнтувати учнів на користування картами):

«Харьков, находясь по счастливому географическому положению своему, почти в одинаковом расстоянии от Москвы и Одессы, представлял место, наиболее удобное для размена произведений южной России на произведения промышленности внутренних и северных губерний. Вся торговля Малороссии, Новороссийского края и Крымского полуострова сосредоточивалась в этом городе».

IV. Актуалізація опорних знань

1. Що таке ярмарки? Навіщо їх проводять дотепер?
2. Що символізує кадуцей на гербі міста Харкова? Як цей символ пов'язаний з ярмарками?
3. Як наявність університету в місті впливає на заняття його жителів?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Склад і станова структура населення Харківщини.
2. Особливості розвитку регіону у XVIII ст.
3. Виникнення заводів і фабрик.
4. Будівництво залізниці, її значення для розвитку регіону.
5. Розвиток торгівлі.

Методичні поради вчителю

Етап пропонується провести у формі гри «Чиста дошка», а саме:

1. Учні об'єднуються (на вибір вчителя) в пари або в групи.
2. Учитель звертає увагу учнів на дошку, на якій вже записані питання, відповіді на які учні мають знайти в тексті посібника.

3. Протягом визначеного вчителем часу учні самостійно (індивідуально або в парах) опрацьовують текст посібника (§23, стор.171-176), знайдені відповіді занотовуються в зошиті у вигляді тез.
4. Після роботи з посібником починається обговорення питань, записаних на дошці, під час якого вчитель додає відсутню в підручнику інформацію.
5. У процесі обговорення вчитель витирає з дошки ті запитання, на які були дані відповіді.
6. Гра завершується загальною перемогою, коли дошка стане чистою.
7. Якщо деякі питання залишились не розглянутими, можна повернутися до них на наступному уроці на етапі актуалізації опорних знань.

Запитання для гри «Чиста дошка»

1. За яких причин зростало населення м. Харкова на початку XVIII ст.?
2. Який стан населення був найбільший за кількістю? Чому?
3. Які нововведення з'явилися у землеробстві?
4. Як використовувалась продукція скотарства?
5. Чим промисли відрізняються від ремесел?
6. Чим зумовлена поява промислів слобожан?
7. З чим пов'язане відкриття у Харкові промислових підприємств?
8. За рахунок яких станів населення поповнювались лави робітників на заводах і фабриках?
9. Чому з відкриттям залізничного руху у розвитку Харкова настав переломний момент?
10. Чому на Харківщині були так поширені ярмарки?
11. Чим ярмаркова торгівля відрізняється від постійної?

Додаткові матеріали для вчителя

«У 1659 р. делегація харківців під керівництвом отамана Тимофія Лавринова отримала від царя дозвіл на щотижневий торг у четвер та на проведення щорічного Успенського ярмарку 15 серпня. Фактично ці торговці започаткували зовнішню торгівлю краю. Московська влада, дозволяючи розгортати торгівлю слобожанам, надавала останнім тимчасові торгові пільги, заохочуючи тим самим нових людей переселятися на Слобожанщину».

На 1732 рік ціни на ярмарках та базарах Харкова були такі:

1.	Четверть борошна	70 коп.
2.	Четверть пшеничної муки	1 карб. 7 коп.
3.	Четверть гречки	56 коп.
4.	Четверть пшона	1 карб. 30 коп.
5.	Четверть гороху	77 коп.
6.	Віз сіна	44 коп.
7.	Пуд тютюну	59 коп.
8.	Кабан	1 карб.
9.	Пуд сала свинячого	55 коп.
10.	Пуд солі	26 коп.
11.	Цебер меду сірого	2 карб. 21 коп.
12.	Гарнець пива	2 коп.
13.	Кварта конопляного масла	8 коп.
14.	Цебер доброго вина	1 карб. 51 коп.
15.	Цебер простого вина	80 коп.
16.	Пуд коров'ячого масла	78 коп.
Четверть – 136 кг., пуд -16 кг; цебер-3 відра; відро-12,5 літрів; гарнець – 1 літр, кварта – 4 літра.		

«Звернемо тепер увагу на склад населення тодішніх сотенних міст, містечок та інших осель. Ось, наприклад, містечко Вовче Харківської сотні (тепер Вовчанськ): усього 221 чол.; сотенної старшини (сотник, підпрапорний, писар) з дітьми і робітниками 14, рядових козаків 114, сусідів у них 6, робітників 5, підданих сотника 51, попів з причетниками 10, шинкарів 2, двірників, робітників, стадників, винників, мельників при хуторах 19. Підпомошників тут не було – були тільки у козаків сусіди та робітники. Другу значну частину населення складали піддані сотника. Далі бачимо звичайні невеличкі стани робітників на хуторах і таке інше. Сотенне містечко Соколов: сотенної старшини 15, козаків 174, сусідів у них 8, робітників 19, підпомошників 548, великоросіян, котрі служать по грамотах 14, мельників 5, попів з причетниками і з робітниками 35, учителів 4, убогих у шпиталю 2, на хуторі хуторян 15, усього 839. Салтів (сотенне містечко): козаків 83, сусідів у них 3, робітників 21, підпомошників 409, робітників 4, попів з дяками 4, усього 524; се чисто українське сотенне містечко по складу своїх станів. А ось біля самого Харкова село Основа: козацьких підпомошників 31, подвір'я полковника Квітки – з 4 двірниками підданих його 263, попів з причетниками 8, мельник 1, шинкарів 8 (у одному шинку). Тут одна половина села козацька, а друга – панська, старшинська. А окрім козаків та поспільства тут жив тільки піп з церковним причтом та був панський будинок. Село Гаврилівка: там було 43 козака, 103 підпомошника і троє з церковного причту, – се чисто козацьке село».

Землеробство. «Головним промислом слобожан було землеробство. їм займалися не тільки мешканці сіл, деревень, хуторів та слобід, а й міст та містечок. Першим ділом слобожан на нових місцях було охазяйнуватися і завести поле. Се ми бачимо, наприклад, у чугуївських переселенців 1638 р.,— вони і поселення собі вибирали на дикому полі, де було хоч і небезпечно від татарських нападів, але зате там був великий простір у землях і земля була родюча. Не дивлячись ні на які переешкоди, українці зараз же прийнялися за оранку за сіянку земель. Про се писав воєвода Щетинін, котрий ворогував з ними. Він писав у Москву, що гетьман з козаками збудували собі у Чугуєві хати і орють свої землі; більш усього вони засіяли ярини; урожай усіх хлібів видався дуже добрий; у торговельні дні гарно продавали хліб – пишеничну муку по 20 гривен (60 коп.) за четверть, а борошно – по копі (50 коп.).

А великоросійські служилі люди, писав Щетинін, не взираючи на укази, неохоче бралися за землеробство; стрільці пояснили се тим, що у них не було коней. Прихильність до землеробства українців залежала від того, що вони і в Задніпрянщині були щирими землеробами – ґрунт землі та климат Чугуївського повіту був схожий з ґрунтом та климатом Задніпрянської України, але і там, як і тут, приходилося бути й козаком, й землеробом, виходити на посів або сінокос з рушницею. Під огороди чугуївці дістали землі біля своїх дворів, а на поле їм одвели землю трохи згодом по 60 четей рядовому козакові (по 20 четей у кожному полі – себто 20 на озимину, 20 на ярину і 20 на пар). Але окрім сього у них були ще й сінокоси, лісні усякі угоди, млини, пасіки, риболовлі та звіроловлі. Все то потребувало великого земельного простору – і його мали чугуївці, бо з Белгородського повіту був виділений тепер Чугуївський.

Козаки першого Слобідського полка – Острогозького – теж дістали землі і почали зараз же займатися хліборобством та всякими сільськогосподарськими промислами. Дістали вони землі на огороди та токи біля дворів, а також землю на поле за містом і сінокоси по обидва боки р. Тихої Сосни, Луб'янки і Мери́на, риболовлі на р. Чорній Калитві од верховини до Дону з упалими річками, бобровими гонами і звіриними промислами і навіть по р. Дону; се дуже великий земельний простір. Виходить, значить, що разом з хліборобством слобожане займалися й іншими промислами, разом з землями для хліборобства вони дістали й сінокоси і землі, ліси, річки з рибними ловлями та звіриними гонами і усякі інші угоди. До Острогозька переселенці прийшли доволі заможними хазяїнами, як се видно з числа приведеної ними худоби. І українці, котрі заснували Харків, теж перш усього почали займатися хліборобством. «Коли ми,– казали вони воєводі,– землі свої зоре́мо, хати побудуємо і хлібом обзаведемося, тоді й крі́пость по-новому будуватимемо, а тепер ми ще люди бідні – свого хліба не маємо». Другий харківський воєвода Офросимов не дурно казав про перших харківських переселенців, що се

всякий зброд – «мужики деревенськіє», він не хотів сказати сим, що серед харківських козаків було більш усього посполітих людей, котрі у себе в Задніпрянщині займалися хліборобством. З наказу харківському воєводі Семенові Дурново ми дізнаємося, що харківці займалися сільським господарством.

З початку свого поселення харківці почали заводити собі хутори й пасіки, де проживали й займалися сільським господарством. У 1658 році харківський воєвода Офросимов скаржився на харківців, що вони усі живуть по лісах, по хуторах та по пасіках своїх, а місто ледве не вилюдніло. Про менші міста, слободи, села, деревні і хутори нічого й казати – їх мешканці зараз діставали землі й земельні угоди і починали займатися хліборобством. Усім слобожанам давалися землі по жалованних грамотах, а ті піддані, що селилися на старишинських слободах, мали землю од своїх панів для сільського господарства. Слобожане в своїй більшості були землеробами; землеробством займалися не тільки селяне, але й городяне і не тільки мешканці сотенних міст, але й таких полкових, як Суми, Охтирка, Ізюм, Острогозьк, навіть Харків.

Цікаву звістку про землеробство слобожан взагалі дав нам академік Зуєв, котрий проїздив по Слободській Україні в 1780–1782 рр.: «Земля дуже родюча і її більш усього обробляють, так що куди не поїдеш, усюди вона вкрита хлібним колосом, а потім або баштанами, або садами, і кожний з мешканців в городах є і обиватель, і пахарь, і купець, і садовничий, і службу одправляє». Коли оттак взагалі займалися усім разом ще в кінці XVIII ст., теж саме повинно було бути і в другій половині XVII ст. і в першій половині XVIII ст. І хоча се було занадто трудно, але так було усюди. Головнішим промислом харківців навіть у кінці XVIII ст. було землеробство. Харкову, як і іншим містам, була одведена земля округою по урочищах; земля ся біля самого городу була піскувата, а далі йшов родючий чорнозем. Із сієї окружної землі одмежована була власне для города вигонна земля (її було 1792 десятин), а решта – для городських землеробів (її було 22 544 десятин, в тім числі – орної більш 16 тисяч десятин, сінокосу 2500 десятин, лісу більш 4 тис. десятин).

Коло 70 % усього харківського населення займалося хліборобством – 3137 чол. з 4524 душ; у середньому приходилося на душу мужьського пола по 70 десятин (22544:3137) 167. В самому кінці XVIII ст. (в 1794 р.) число хліборобів у Харкові значно зменшилося, але й тоді їх було 18 % усього населення. Зуєв писав про харківців: «Мешканці у городі більш усього військові обивателі, підданні і інші усякого стану; усіх біля 6 тисяч чоловік, промисел їхній – хліборобство, сади та баштани. В тіх лісах, котрі були навкруги Харкова, було багато полян та сінокосів; тому населення біля Харкова займалося хліборобством і садівництвом. У самому місті харківці мали сади й огороди, а за городом – поля.

Садівництвом промишляли; у садах були звичайні садові дерева та кущі. В огородах садили огірки, редьку, буряки, моркву, капусту, ріпу, часник, горох, салат, сельдерей, окріп, пастернак, картоплю; на баишанах – кавуни, дині та гарбузи. Академік Гюльденштедт оповідає, що українські слобожане разводили волоську ріпу, брюкву і охоче садили картоплю. По інших містах, а особливо слободах, селах, деревнях та хуторах хліборобство мало ще більше значіння у економічному побуті населення. І в панських слободах піддані мали доволі землі, особливо в степових просторах місцях південної Слобожанщини. Ось, наприклад, які звістки ми маємо про три українські слободи кн. Куракина у Валуйській окрузі Острогозького полка в кінці XVIII ст. До сих трьох слобід належало землі у окрузі до 500 верст. Мешканці слобід жили не дуже-то заможнo, а хуторяне навпаки дуже багато – вони навмисне й селилися по хуторах, щоб жити осібно од слобожан. Заможніші з них мали багаті хлібні запаси: жита до 100 четвертей, пшениці теж до 100, вівса до 300, гречки 50, ячменю 150, середні мали половину сього, а бідні–1/3 і то не всіх хлібів. Хліб був вельми дешевий: четверть жита продавалася по 50–60 коп., а найдорожче – по 80 коп., пшениці – по 1 карб. 50 коп. – 2 карб., мішок вівса мірою в два четверика – по 5–8 коп., коли в інших місцях «:н продавався по 40 коп., і віз сіна, котрий коштував 6 карб.,– по 50 коп. І така дешевина була через те, що нікому було там купувати ні хліба, ні сіна, бо кожен мав своє. Все, що получалося од хліборобства, йшло на їжу та на винниці – на викурювання горілки».

(За матеріалами: Багалій Д.І. Історія Слобідської України. – Х: Основа, 1990. – 256 с.)

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Робочий зошит (урок 28, завдання №№1,2)

Посібник (§23, завдання №1, стор.176 – «Заповніть схему...»)

VI. Підсумки уроку

- Чи сподобалась вам запропонована форма вивчення нового матеріалу? Чому саме?
- Які труднощі ви відчували під час уроку?

VIII. Домашнє завдання – (диференційоване, на вибір учнів)

1. Посібник (§23, завдання №2, стор.176) – 1-3 бали
2. Робочий зошит (урок 28, завдання №№ 4,5,8) – 4-6 балів
3. Робочий зошит (урок 28, завдання №№ 3; 6,7,9) – 7-9 балів
4. Робочий зошит (урок 28, завдання №10) – 10-12 балів

Урок № 29

Тема: Архітектура та містобудування

Мета:

- розширення знань учнів про основні досягнення архітектури та містобудування у XVII-XIX ст. на Слобожанщині;
- виховання почуття патріотизму.

Очікувані результати. *Після цього уроку учні зможуть:*

- *характеризувати* основні досягнення архітектури та містобудування та містобудування у Харкові у XVII-XIX ст.;
- *називати* імена архітекторів, пам'ятки архітектури Харківщини.

Обладнання: підручник, робочий зошит, фотографії окремих будівель Харкова.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

Відповіді на запитання:

1. Які особливості були характерні для соціально-економічного розвитку Харківщини у XVII-XIX ст.?
2. Яке значення мало будівництво залізниці для розвитку регіону?
3. Які були створені передумови для розвитку архітектури та містобудування на Харківщині?

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель просить учнів пригадати, у якому місці міста, селища чи села вони живуть, подумати, до якого періоду належить забудова цієї території; яке найбільш відоме їм місце у Харкові; до якого періоду належить забудова цієї території.

IV. Актуалізація опорних знань

Демонстрація фотографій (або презентації) Харкова XIX ст. і сучасності та організація учителем відповідей на запитання:

- Коли почалася забудова Харкова?
- Яка перша споруда з'явилася у Харкові?

- Чи знайомі вам ці будівлі?
- Чи відомо вам, коли було споруджено ці будинки?
- Хто є автором цих споруд?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Періодизація розвитку міста.*
2. *Особливості архітектури та видатні архітектори міста.*
3. *Розвиток інфраструктури Харкова.*

Методичні поради вчителю

Учитель пропонує учням поділити сторінку зошита на три частини і в першій описати в декількох реченнях, що відомо з теми.

Читання учнями § 24 з маркуванням тексту.

Завдання: виділити на полях олівцем інформацію, що: належить до відомої (+), суперечить відомій (–), зацікавила (!), незрозуміла (?).

Продовження заповнення таблиці: у другій графі додати декілька речень про раніше невідому інформацію; у третій – ту, що здивувала або суперечить відомим знанням. Організація вчителем обговорення інформації, яка викликала подив або суперечність між відомими і щойно отриманими знаннями.

Додаткові матеріали для вчителя

Особливості благоустрою та містобудування у XVI-XVIII століттях

Розвиток промисловості, відкриття нових навчальних закладів сприяв зростанню населення Харкова. У 1861 році воно складало 50301, у 1901 – 198273, а в 1917 – 382 тисячі осіб. Розширилася площа міста. На півночі вона доходила до нинішнього парку імені Горького, на заході забудовувалися Холодна і Лиса Гори, на півдні виникла Новоселівка, а на сході місто тягнулося до нинішнього електромеханічного заводу. Наприкінці XIX ст. Харків займав територію близько 10 тисяч гектарів. Велися роботи з благоустрою міста. На центральних магістралях будувалися бруківки.

У 1871 році в Харкові на зміну масляним ліхтарям прийшли газові, а на початку XX століття - електричні, які були встановлені на центральних вулицях і площах. У 1881 році проведена перша лінія водопроводу, а наступного року прокладена перша лінія міської кінної залізниці (так звана конка) від Привокзальної площі до будівлі біржі (ріг нинішніх майданів

Конституції та Незалежності). У 1897 році в Харкові була побудована перша електростанція; пізніше з'явилося трамвайне сполучення. Лінія електричного трамваю була прокладена по Петинській (нині Плеханівській) вулиці. Трамвайний рух почався на Клочковській, Панасівській (нині Котлова), Пушкінській і Грековській вулицях. Проте конка в центрі Харкова існувала ще тривалий час.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань 2-3 робочого зошита, стор. 82.

Виконання тестових завдань:

1. Назвіть архітектурні стилі, які використовувались під час забудова міста в XVI-XVIII ст.

- а) українського православ'я
- б) класицизму
- в) бароко та ін..

2. Які труднощі існували в будівництві вулиць та доріг?:

- а) адміністративні;
- б) ресурсні;
- в) географічні.

VII. Підсумок уроку

Учитель вивішує аркуш паперу і просить учнів відмітити те, що найбільше сподобалось їм на уроці: зміст, методи, атмосфера, власна діяльність, результати тощо. Обрану відповідь учні мають назвати одним словом, що змістовно відображає здійснений вибір. Учитель фіксує це слово на папері і за необхідності просить учнів його прокоментувати.

VIII. Домашнє завдання. § 24, виконати завдання 6-8 з робочого зошита, стор. 75 (на вибір).

Урок № 30

Тема: Розвиток освіти та науки нашого краю у ХУІІ-ХІХ ст.

Мета:

- поглиблення й розширення знань учнів про розвиток освіти та науки Харківщини другої половини ХVІІ-ХІХ ст.;

- підготовка до застосування отриманих знань на практиці, розвиток умінь аналізувати, робити висновки, працювати з різними джерелами інформації.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *схарактеризувати* основні досягнення харків'ян у галузі освіти, науки і культури;
- *визначити* роль Харківського колегіуму та Харківського університету в розвитку освіти і культури Слобожанщини.

Обладнання: підручник, робочий зошит.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

Перевірка виконання завдань 6-7 робочого зошита, стор. 84-85.

III. Мотивація навчальної діяльності

Обґрунтування відповіді на запитання у групах:

- Чи можна вважати, що були створені соціально-економічні передумови для розвитку науки та освіти у Харківському регіоні? Наведіть приклади.

IV. Актуалізація опорних знань

- Яку роль у розвитку культури та освіти на Слобожанщині відіграли переселенці з Правобережної та Наддніпрянської України?
- Що сприяло культурному розвитку Слобожанщини?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Розвиток шкільної освіти.*
2. *Розвиток вищої освіти на Слобожанщині.*
3. *Основні тенденції шкільної освіти.*

Методичні поради вчителю

Завдання учням за групами: заповнити таблицю під час опрацювання §25, записати судження.

№	Запитання	Відповіді
1 група	Що сприяло створенню єдиної системи освіти?	
2 група	Чому Харків вважали містом освіти і науки?	
3 група	Якою була якість освіти осіб жіночої статі?	
4 група	Хто з педагогів здійснив найвизначніший внесок в освіту Харківщини?	

Одна із груп сідає в центрі класу й утворює своє маленьке коло. Учасники цієї групи обговорюють свій варіант розв'язання задачі, використовуючи метод дискусії (3-5 хвилин). Інші учні класу слухають, не втручаючись у хід обговорення. Потім кожна група, по черзі займаючи місця в центрі класу, пропонує свій варіант розв'язання задачі. Обирається найбільш раціональний варіант.

Наступним кроком активна група сідає на периферію класу і вчитель звертається із запитаннями до учнів, що сиділи у зовнішньому колі:

- Чи погоджуєтеся ви з думкою групи?
- Чи була ця думка достатньо аргументованою?
- Який із аргументів ви вважаєте найбільш переконливим?

Далі кожна група по черзі займає місце в центрі класу і обговорення продовжується.

Додатковий матеріал для вчителя

Розвиток промисловості в країні, особливо на півдні Росії, підвищив потребу в інженерно-технічних кадрах, що зумовило відкриття в Харкові ряду вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. У 1885 році в місті почав працювати Технологічний інститут, який готував технічні кадри, головним чином для Донецько-Криворізького промислового району. Першим ректором інституту був відомий російський учений, професор механіки Петербурзького технологічного інституту В.Л.Кирпичев. В інституті працювали відомі вчені – академіки А. М. Ляпунов, В.А. Стеклов, Н.Н. Бекетов, А.Н. Бекетов, К.И.Орлов, професора Х.С. Головин, М.Д. Пильчиков, К.А. Зворикін і інші. У перші роки існування інституту в ньому навчалася близько 500 студентів. У пореформений період в Харкові відкривається реальне (1873 р.), комерційне (90-і роки) та інші училища.

Розширювалася мережа початкових і середніх навчальних закладів. Але, як і раніше, школи в основному були доступні лише дітям із заможних

верств населення. У 1878 році в 68 навчальних закладах навчалося 7849 чоловік, що було значно менше, ніж в інших великих містах царської Росії. Близько 70 відсотків населення Харкова до революції залишалася неграмотним.

Значний внесок у розвиток освіти і культури міста внесла громадськість. У 1869 році група викладачів Харківського університету на чолі з відомим ученим Н.Н.Бекетовим заснувала товариство поширення в народі грамотності. У тому ж році товариство відкрило жіночу, а в 1870 році – чоловічу недільні школи. У подальші роки воно заснувало жіночу ремісничу (1877 р.) і декоративно-малярну (1898 р.) школи.

Із діяльністю товариства пов'язане виникнення в місті чотирьох безкоштовних народних бібліотек-читалень. У 1910 році редакційна колегія товариства під керівництвом професора університету В.Я.Данилевського почала видання багатотомної «Народної енциклопедії». У другій половині XIX століття були засновані товариства дослідників природи, медичне, фізико-хімічних наук, математичне, історико-філологічне, юридичне, товариство видання книг для народу. За ініціативою передових діячів культури в 1886 році в Харкові були відкриті громадська бібліотека (нині наукова бібліотека імені В.Г.Короленка) і міський промислово-художній музей (зараз історичний).

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконати завд. 3 стор.78 робочого зошита.

- Чому Харків називають містом освіти і науки?

VII. Підсумок уроку

Учитель на аркуші паперу малює потяг. Кожен вагон – це один підрозділ вивченого параграфа. На вагонах малює віконця, назви яких відповідають темам підрозділів. Малюнок вивіщується у класі. Учитель пропонує учням зафіксувати на картках головні думки підрозділів, а також, що сподобалось чи не сподобалось на занятті.

VIII. Домашнє завдання:

§25, виконати завдання 6 і 7 з робочого зошита, стор. 80.

Урок № 31

Тема. Харківщина у політичних подіях першої половини XX ст.

Мета:

- формування знань учнів про основні політичні події Харківщини першої половини XX ст.;
- розвиток уміння занотовувати інформацію, виділяти головне в тексті, складати тестові завдання;
- удосконалення навичок роботи в парах;
- виховання почуття патріотизму та любові до рідного краю.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- називати імена політичних і військових діячів;
- визначати хронологічну послідовність головних подій;
- пояснювати зміни в адміністративно-територіальному устрої України.

Обладнання: посібник, робочий зошит, карта Харківської області, політико-адміністративна карта України

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Робочий зошит, урок 30, завдання №1 – експрес-опитування:

- Назвіть імена видатних діячів, які жили й працювали на Харківщині в XVII-XIX ст. У яких галузях культури проявилася їхня діяльність?
- Що ви знаєте про становлення і розвиток театрального мистецтва на Слобожанщині?

III. Мотивація навчальної діяльності

- Згадайте, які події відбувались у першій половині XX століття?

Учні не зможуть докладно відповісти на це запитання, і вчитель пояснює його зв'язок із темою уроку.

IV. Актуалізація опорних знань

1. Яке свято припадає на 1-ше Травня? Що ви знаєте про це свято?

2. У Харкові є вулиця і парк ім. Артема. На честь якої людини вони названі?
3. Чому Харків називають «першою столицею»?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Робітничі та селянські заворушення початку XX ст.*
2. *Участь населення в революції 1917 р.*
3. *Харків – столиця Радянської України.*

Методичні поради вчителю

Перший пункт плану пропонується розкрити вчителю, звертаючи увагу на роз'яснення сутності політичного руху. Для активізації навчальної діяльності школярів їм пропонується під час розповіді вчителя скласти опорний конспект (прийом «Вибери головне»), який допоможе відповісти на запитання, обговорення яких проводиться після міні-лекції, а саме:

- Які верстви населення були учасниками революційних подій?
- Які форми боротьби використовувались?
- Чим закінчились політичні виступи?
- Поясніть, чим відрізняється страйк від повстання.

Другий пункт плану учні опрацьовують у парах. Учитель ставить задачу – прочитати пункт 2 §27, виділити головну думку, записати в зошит і скласти 2 тести з вибором однієї правильної відповіді з чотирьох. Після визначеного вчителем часу на опрацювання вислуховуються відповіді декількох пар щодо визначення головної ідеї пункту. Потім парам пропонується задати свої тестові завдання.

Третій пункт учитель починає з постановки проблемного запитання: «Чому саме Харків став столицею Радянської України?». На це запитання учні мають відповісти після міні-лекції вчителя, або (за вибором вчителя) на наступному уроці під час перевірки домашнього завдання. Міні-лекцію можна почати із запитання: «Чим столичне місто відрізняється від обласного центру?»

Додаткові матеріали для вчителя

День міжнародної солідарності трудящих – відзначається в 142 країнах і територіях світу [1 травня](#) або в перший [понеділок](#) травня.

Першотравень у сучасному вигляді виник наприкінці XIX століття. 1 травня 1886 р. соціалістичні, комуністичні та анархічні організації США і Канади влаштували ряд мітингів і демонстрацій. При розгоні такої демонстрації в Чикаго 4 травня загинули шестеро демонстрантів. У ході масових виступів протесту проти жорстоких дій поліції, що виникли внаслідок цього, в результаті вибуху бомби при перестрілці було вбито вісім поліцейських і мінімум четверо робітників (за деякими даними, до п'ятдесяти вбитих і поранених), кілька десятків осіб отримали поранення. За звинуваченням в організації вибуху четверо робітників-анархістів були засуджені до повішення (згодом було доведено, що обвинувачення було хибним). Саме в пам'ять про страчених Паризький конгрес III нтернаціоналу (липень 1889) оголосив 1 травня Днем солідарності робітників усього світу і запропонував щорічно відзначати його демонстраціями із соціальними вимогами.

Повідомлення Харківського губернського жандармського управління Харківському губернатору від 27 червня 1906 р.

«10 сего июня в Купянской волости того же уезда состоялся сельский сход, на котором крестьяне составили приговор следующего содержания: «Рабочим должна быть плата: мужчине 3 руб., женщине 3 руб., прислуге 50 коп. в день, к помещику не допускать на работу посторонних лиц, если помещик не согласен платить означенную цену, то не дать ему на работу людей.» Перед этим сходом прошел слух, что прибудут крестьяне деревень: Петропавловки, Сеньковой, Староверовки для того, чтобы учинить разгром и избиения чинов полиции.»

*Подполковник (Подпись)
(ДАХО, ф.3, оп.287, с.1214, л.189)*

Резолюція засідання ротних та полкових комітетів Харківського гарнізону про визнання влади тільки Ради робітничих і солдатських депутатів від 23 жовтня 1917 р.

«Соединенное заседание ротных и полковых комитетов...решиительно и категорически заявляет: мы всецело подчиняемся и доверяем только нашим Советам рабочих, крестьянских и солдатских депутатов...Только с ведома Советов, только с разрешения их мы выйдем на улицу...Советы получили власть от самого народа – крестьян, рабочих и солдат. Они и являются более ответственными, чем наши начальники. Требуем немедленного удаления начальника гарнизона с его штабом.»

(«Известия Юга»№189 від 24 жовтня 1917 р.)

Микола Міхновський – забута постать чи національний герой?

Часто наш народ, приділяючи надмірну увагу одним історичним постатям, просто забуває про не менш важливі.

Я спробую розповісти, хоча б про одну постать, доля якої зацікавила як мене так і дослідників. Отже, мова йтиме про Миколу Міхновського. Народився 1873 року в родині священнослужителя в селі Турівка Прилуцького повіту, що на Чернігівщині. Зосередившись на його життєвій позиції хотілося б подати основні ідеї та принципи його діяльності.

Лише відокремлення України і створення могутньої держави від Карпат і до Кавказу необхідне нашій нації. Українцям не потрібна автономія з ласки Москви, а також федерація у складі Росії. Їй потрібна незалежність. Україна має матеріальні та духовні сили бути самостійною. Україна для українців – це основні ідеї поглядів М.Міхновського.

Його прихильників називали самостійниками. Вони, щоб уникнути розколу в націоналістичному русі, пішли на створення Української Центральної Ради разом з федералістами.

Ініціатива створення українських військових частин належить самостійникам. Перша українська військова частина сформувалася в тилу в середині квітня 1917 року і вирішила йти на фронт у складі українського полку, що дістав ім'я Богдана Хмельницького. Організацією полку клопоталася офіцерська група «Український військовий клуб імені Павла Полуботка», очолювана М.Міхновським.

Центральна Рада хотіла законним способом відділити автономію від Тимчасового уряду і боялася рішучих дій М.Міхновського. Тому на I-му військовому з'їзді головою Військового генерального комітету обрали С.Петлюру, який дотримувався автономістичних поглядів, а не самостійника М.Міхновського. Його ж ввели до складу цього комітету одним із 18 членів.

М.Міхновський та його прихильники виступили проти прийняття II Універсалу. У ніч проти 5 липня 1917 року вони прибули до приміщення Центральної Ради, спираючись на 5 тисячний полк імені Павла Полуботка. М. Міхновський зажадав, щоб ЦР проголосила самостійну Українську державу, видворивши за її межі всіх представників Тимчасового уряду. Але цей виступ самостійників ЦР придушила.

М.Міхновський опинився в далекому закутку Румунського фронту, тяжко переживаючи та засмучуючись через те, що в цьому випадку, в такий сприятливий момент історії, самі ж українці перешкодили йому реалізувати мрію всього життя – створити незалежну Україну.

*(Вишинецька О. [електронний ресурс]
<http://h.ua/story/75046/#ixzz2A0uS1ulU>)*

Федір Андрійович Сергєєв (19.03.1883–24.07.1921) – відоміший як Артем (Артём), російський професійний революціонер, партійний та державний діяч, засновник Донецько-Криворізької Радянської Республіки.

Народився в селянській родині в селі Глєбово [Курської губернії](#). В 1901 році закінчив Катеринославське реальне училище і навчався у Вищому технічному училищі в Москві, звідки був виключений за революційну діяльність.

Член більшовицької партії з 1902 року. Проводив партійну роботу в [Катеринославі](#), [Харкові](#), на [Уралі](#).

Делегат від харківських більшовиків на IV (Об'єднавчому) з'їзді РСДРП в 1906 році.

З літа 1906 року Артем – керівник Пермського окружного і Уральського обласного комітету РСДРП, замінивши на цьому посту [Я.М.Свердлова](#). Артем – активний учасник [революції 1905-1907 років](#) в Україні і на Уралі. У грудні 1905 року керував збройним повстанням у Харкові.

Неодноразово підпадав під арешти й заслання. З [1907](#) по [1917](#) рік був в еміграції в [Парижі](#) (1902-1903), [Китаї](#) (1910-1911), [Австралії](#) (1911-1917).

Після [лютневої революції 1917 року](#) повернувся в [Україну](#). З липня 1917 року секретар комітету більшовицької партії, що об'єднував [Донбас](#), [Харківську](#) й [Катеринославську губернії](#). Активний учасник встановлення радянської влади в Харкові. На VI, VII, VIII, IX і X з'їздах партії обирався до складу Центрального Комітету.

У 1918 році – голова Раднаркому й комісар народного господарства [Донецько-Криворізької радянської республіки](#).

У 1918-1919 роках – заступник голови і нарком радянської пропаганди [Тимчасового робітничо-селянського уряду України](#).

У 1920 році – голова Донецького губвиконкому, з [1920](#) на партійній роботі в Москві.

У 1921 році – голова ЦК Всеросійської спілки гірників, професійної спілки металістів. Обирався членом ЦК РКП(б).

Загинув під час залізничної катастрофи разом із кількома делегатами III конгресу Комінтерну. Похований у Москві біля [Кремлівської стіни](#).

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Робочий зошит (урок 31, завдання №2, 3, 6)

VI. Підсумок уроку

Учням пропонується закінчити речення: «Сьогодні я дізнався/дізналась про...»

VIII. Домашнє завдання – (диференційоване, на вибір учнів)

1. Посібник (§27, завдання №1-3) – 1-3 бали
2. Посібник (§27, завдання №4), робочий зошит (урок 31, завдання №1,5) – 4-6 балів

3. Робочий зошит (урок 31, завдання №4,7,8) – 7-9 балів
4. Робочий зошит (урок 31, завдання №10), доповідь про історію створення та долю Монументу на честь встановлення радянської влади в Україні в 1917 році – 10-12 балів

Урок № 32

Тема. Економічний розвиток Харківщини у I половині XX ст.

Мета:

- ознайомлення учнів із структурою радянської економіки 30-40-х років XX ст., визначення умов та способу життя різних верств населення, з'ясування особливостей розвитку промислового виробництва в Харкові, визначення наслідків індустріалізації для розвитку Харківщини;
- продовження роботи над формуванням умінь і навичок історичного аналізу та порівнянь, формування навичок роботи з ілюстративними матеріалами, понятійним апаратом.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *визначати* хронологічну послідовність виникнення нових підприємств;
- *пояснювати* поняття «індустріалізація», застосувати його до пояснення завдань і перебігу індустріалізації та розбудови Харківщини в роки перших п'ятирічок;
- *зрозуміти* соціально-економічні перетворення, що здійснювалися в нашому краї в 1920-1930-ті роки, та протиріччя цих перетворень.

Обладнання: історичні карти України та Харківської області, підручник, робочий зошит, ілюстративні матеріали

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

Тестове опитування:

1. Які політичні партії отримали більшість у Харкові?
 - а) більшовики

- б) меншовики
- в) есери
- г) республіканці

2. Кого було обрано Головою виконкому Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів?

- а) М.Міхновського
- б) Артема
- в) М.Руднєва
- г) М.Скрипника

3. Як ви розумієте гасло «Вся влада радам»? Поясніть.

4. Яке значення для Харкова мав статус столиці УРСР?

5. Подумайте, чому в 1934 р. була перенесена столиця із Харкова до Києва ?

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель пропонує учням дати відповідь на проблемне запитання:

«Харків відомий далеко за межами України як велике промислове місто. Саме в роки перших п'ятирічок Харків перетворився в промислового гіганта. Які підприємства були побудовані на Харківщині? Яке це мало значення для населення Харківщини?»

IV. Актуалізація опорних знань

- Як розвивались революційні події на Харківщині? За яких умов Харків став столицею України?
- Які галузі господарства найкраще були розвинені на Харківщині? Обґрунтуйте свою точку зору.
- Що ви знаєте про індустріалізацію, яку проводив імперський (царський) уряд?
- Яким був національний склад населення Харківщини?

Обговорення питань:

- Які великі заводи Харкова вам відомі?
- Які галузі промисловості в роки перших п'ятирічок уряд УРСР вважав пріоритетними? Свою думку обґрунтуйте.
(машинобудування, металургія, енергетика, вугледобування).

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Економічне становище країни після Першої світової війни.

3. Економічні перетворення в 1920-1930-ті рр.
4. Розвиток промисловості на Харківщині.
5. Урбанізація та протиріччя соціально-економічного розвитку.

Методичні поради вчителю

Навчальний матеріал є складним для учнів 9 класу, вчитель може побудувати урок на коментованому читанні, власній розповіді.

Вступне слово вчителя:

У 20-ті роки після ліквідації непу назріла необхідність створення потужної важкої промисловості й технічної перебудови всього господарства. У грудні 1927 р. радянський уряд проголосив курс на індустріалізацію (створення важкої промисловості, перехід від аграрного до індустріального суспільства).

Радянський уряд використовував переважно не економічні, а пропагандистські важелі для прискорення індустріалізації.

Спорудження нових і реконструкція існуючих підприємств докорінно змінила структуру промисловості міста. Почали розвиватись металообробна і машинобудівна галузі промисловості Харкова. Питома вага промисловості м. Харкова в промисловості України складала 12,9%, а в машинобудуванні – більше 30%.

Індустріалізація змінила обличчя міст і сіл Харківщини, їх соціальну структуру. Виросли міста Лозова, Ізюм, Куп'янськ, Богодухів, Красноград, Люботин, Мерефа, Валки та ін. Зменшилась кількість сільського населення і збільшилась кількість робітників. У 1920 р. на Харківщині в сільській місцевості проживало 80,9%, у містах – 19,1%, а в 1939р. відповідно 48 та 52%.

Зважаючи, що нові поняття та терміни є невідомими учням, вчитель має їх пояснити: неп, радянська індустріалізація, урбанізація, соціалістичне змагання, п'ятирічка, адміністративно-командний метод керівництва, директивне планування тощо.

Складання таблиці «Результати індустріалізації на Харківщині в роки перших п'ятирічок»(за розповіддю вчителя або матеріалом посібника § 28):

Дата, період	Галузь промисловості	Підприємство

Розв'язання проблемного питання:

- Що зумовило соціальні зміни на Харківщині?

Додаткові матеріали для вчителя

1. Соціально-економічна політика радянської держави

Досягнення передовиків-новаторів були основою для перегляду норм виробітку працівників. Щорічно протягом 1934-1938рр. влада підвищувала норми, щоб хоч як-небудь компенсувати витрату коштів, зумовлених запровадженням матеріального заохочення праці. Починаючи з 1936р., держава почала підвищувати норми для всіх трудящих на підставі результатів високої продуктивності праці окремих стаханівців, які користувалися привілейованим виробничим становищем. До того ж, норму збільшували без застосування нового технічного оснащення виробничого місця робітника, яке повинне було сприяти виконанню виробничих програм, а за рахунок виснаження власної фізичної сили робітника.

У 1935 р. з метою забезпечення виконання плану була скасована верхня межа в заробітках - тобто штучне обмеження їх розміру. Одночасний перехід від карткової системи розподілу товару до його вільного продажу через магазини створив можливість вільно витратити додатково зароблені гроші й тим самим стимулював матеріальну зацікавленість. Запроваджена у 1936р. відрядна пряма і прогресивна оплата праці робітників, яка значно збільшила їх заробітки, а також встановлення директорського преміального фонду створили ще один стимул підвищення продуктивності праці. Проте вже у 1937-1938 рр., посилюючи репресії, влада поступово скасувала матеріальне стимулювання праці, яке не відповідало зрівняльним комуністичним догмам. Були встановлені «більш низькі шкали прогресії», майже в усіх галузях народного господарства скасували преміювання, ліквідували різницю в оплаті кваліфікованих і некваліфікованих робітників.

Матеріальне стимулювання праці обмежувала відсутність товарів у державних магазинах і висока ціна на них у кооперативній торгівлі і на базарі, а також висока вартість харчування в громадських їдальнях. Підрахунки переконують, що розмір ринкових цін не відповідав рівню одержуваної робітниками зарплати, навіть збільшеної у 1935-1936рр. До того ж, у 1934-1938рр. влада збільшила суму грошей, що вилучались у робітників через позики і внески в ощадкаси та податки. Запроваджена у 1936р. «конверсія» позик дала змогу державі подовжити термін і зменшити відсоток коштів, що виплачувався власникам цих позик. Широко практикувалося вилучення грошей у населення для сплати численних лотерейних «добровільних» внесків для оборони і побудови повітряного флоту, на пам'ятники тощо. До того ж, погіршились умови праці трудящих, збільшилась кількість аварій, на підприємствах усіх галузей промисловості не дотримувалася техніка безпеки.

У цей період продовжував діяти залишковий принцип розподілу коштів на охорону здоров'я, на заходи соціального забезпечення, на комунальне і житлове будівництво. Антисанітарний стан підприємств харчової промисловості, нестача лікарняних ліжок, лікарів, ліків, недостатнє водопостачання мешканців міст, незабезпечення житлом робітників, а також неспроможність влади налагодити трамвайне і автобусне сполучення свідчить про низький рівень життя, що в свою чергу, негативно впливало на продуктивність праці.

У цілому, застосування державою економічного стимулювання праці в цей період було вимушеним, диктувалося відставанням рівня розвитку радянської економіки від рівня розвинутих капіталістичних країн. Уже протягом 1937-1938рр. тоталітарний режим рішуче відмовляється від матеріального заохочення виробничої діяльності робітників.

2.Висновки

Попри велику кількість суперечливих моментів, індустріалізація мала разючі наслідки: у 1940 року промисловий потенціал України в сім разів перевищував рівень 1913 року; обсяг виробництва продукції в машинобудуванні та металообробці зріс тільки за першу п'ятирічку в 4,5 разів.

Радянська Україна перетворилася з аграрної на індустріально-аграрну республіку.

За роки перших п'ятирічок народне господарство України було повністю одержавлене, останні залишки непу ліквідовані, а замість ринкових відносин була створена командно-адміністративна економіка.

Змінилося співвідношення між промисловістю та сільським господарством у загальній структурі економіки. Різко скоротилися усі види приватного підприємництва. Ліквідувалися іноземні концесії. Утверджувалася планова адміністративно-командна система, котра через кілька десятків років вичерпає себе і зазнає краху. Одночасно різко знизився рівень життя-черги, продовольчі картки, дефіцит найнеобхіднішого, життя в бараках.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Обговорення питання:

- Чому не підвищувався життєвий рівень населення, зважаючи на великі успіхи індустріалізації?

Закріплення понять та термінів можна організувати у вигляді змагання між рядами. Учням, які сидять за останньою партою кожного ряду пропонуються картки (однакові для всіх за змістом) із термінами та поняттями. Вирішивши одне із завдань, учні передають картку товаришам, які сидять за попередньою партою.*

Переможцем визначається той ряд-команда, представники якої якнайшвидше заповнять картку

**Картка:*

1. Індустріалізація це - _____
2. Будівництво ХТЗ було розпочато у _____ році
3. Перша електростанція була побудована в _____ році в _____
4. Перший трактор ХТЗ був випущений у _____ році.
5. П'ятирічка – це _____.
6. Сучасний завод ім. Малишева до індустріалізації випускав _____ і називався _____
7. Яка галузь промисловості мала пріоритетний розвиток на Харківщині?

VII. Підсумки уроку

Учитель звертає увагу учнів на проблему, підняту на етапі актуалізації опорних знань. Учні висловлюють свої міркування щодо місця індустріалізації в історії Харківщини. Педагог підбиває підсумки та оцінює навчальну діяльність школярів на уроці.

Рефлексія:

- Яких особистих успіхів ви досягли на сьогоднішньому уроці?
- Що вам не вдалося зробити чи зрозуміти?

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювати § 28 підручника та відповісти на питання до нього.
2. Скласти таблицю «Наслідки індустріалізації для Харківщини».

Позитивні наслідки	Негативні наслідки

3. Виконати письмово завдання на стор.83-86 робочого зошита (на вибір вчителя)
4. Випереджальне завдання: Підготовка повідомлення про голодомор 1932-33 років на Харківщині (із використанням свідчень очевидців цієї трагедії).

Урок № 33

Тема: Здійснення колективізації на Харківщині

Мета:

- ознайомлення з процесом створення колективних господарств на Харківщині, визначення причини опору селян політиці колективізації;
- з'ясування причин та наслідків голодомору;
- формування об'єктивної оцінки трагедії українського народу та інтересу до історичних подій на Харківщині;
- удосконалення навичок роботи з документами, різними джерелами та їх систематизація;
- виховання в учнів почуття зв'язку та єдності поколінь рідного краю.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *розуміти* сутність колективізації на Харківщині та здійснення політики розкуркулення;
- *пояснювати* наслідки сільськогосподарських перетворень для населення Харківщини;
- *знати* про трагедію Голодомору 1932-1933 років.
- *висловлювати* власне судження про наслідки голодомору для подальшого соціально-економічного та політичного розвитку України і Харківщини.

Обладнання: карта, папір, маркери, навчальний посібник, додаткові документальні джерела.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

Обговорення позитивних та негативних наслідків індустріалізації за матеріалами таблиці «Наслідки індустріалізації для Харківщини».

Перевірка окремих завдань з робочого зошита (стор.83-86) чи \ або § 29.

III. Мотивація навчальної діяльності

Радянський план розвитку держави вимагав також ліквідацію незалежного селянина-одноосібника. З цією метою були проведені заходи: колективізація (створення колективних господарств та

усуспільнення землі) і розкуркулення (заходи щодо ліквідації заможних, економічно незалежних селян, які не «вписувались» у радянське зрівняне суспільство). Навряд чи є людина в нашій країні, яка б не чула про голодомор 1932-1933 рр. в Україні, коли загинуло близько 7-9 млн. людей.

Як, на вашу думку, можна пояснити термін «голодомор»? *(організація роботи з поняттям)*

IV. Актуалізація опорних знань

Обговорення висловлювання: «Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм» *(прийом «відкритий мікрофон»)*.

V. Вивчення нового матеріалу

План

- 1. Проголошення курсу на колективізацію.*
- 2. Розкуркулення на Харківщині*
- 3. Голодомор 1932–1933 рр. на Харківщині.*

Методичні поради вчителю

Роботу з вивчення нової теми доречно розпочати з визначення нових понять «колективізація», «колгосп», «куркуль», «голодомор».

1. Колективізація в сільському господарстві

Індустріалізація потребувала коштів, їх можна було вилучити, продавши в Західну Європу зерно. Проте селяни не хотіли за безцінь продавати зерно державі. У великих містах розпочалися перебої з постачанням харчів і радянський уряд приймає рішення об'єднати селян у колективні господарства, щоб контролювати виробництво сільськогосподарської продукції. Селяни відмовлялися добровільно об'єднувати свої землі в колгоспи. *(Робота у групах)*

Завдання для груп:

1 група – Уявіть себе радянським агітатором-активістом, що має завдання залучити як можна більшу кількість селян до колгоспу. Які аргументи ви б використали для пропаганди колективного господарювання?

2 група – Хто із селян міг сприйняти цю агітацію? Спробуйте скласти соціальний портрет такого селянина. (опис чи малюнок).

Визначення відповідей на запитання: *(робота з посібником)*

2. Навчальна бесіда з класом:

- Кого називали куркулями та підкуркульниками?

- Чому важливо було зробити з куркуля ворога?
- Чому заможні селяни були загрозою радянським способам ведення господарства?

Підведення підсумків: Визначте позитивні та негативні наслідки «суцільної колективізації сільського господарства» на Харківщині (можливо у вигляді заповнення таблиці на стор. 88).

3. Голодомор – трагедія України.

Обговорення питання:

- Що вам відомо про голодомор 1932-33 років із розповідей дорослих?

Виконання випереджального завдання: повідомлення про голодомор 1932-33 років на Харківщині *(з використанням свідчень очевидців цієї трагедії, окремі учні могли отримати інформацію у своїх близьких або використати ресурси Інтернету чи інших джерел)*

Організація роботи з документами 2,3,4 на стор.224-227:

- Хто і коли, на вашу думку, міг дати такі свідчення? Ким могли бути зроблені фотографії, зображені на стор. 224-225?
- Поясніть, які невідповідності у житті харків'ян побачив Артур Кестлер?
- Як у Західній Європі могли бути сприйняті такі розповіді Артура Кестлера про Харків?

Позначення на карті Харківської області населених пунктів, які за різними свідченнями найбільш постраждали від голодомору *(робота може бути продовжена вдома)*.

Висновки: У чому ж були причини голодомору 1932-1933 рр.? Існує кілька точок зору: 1) голодомор був викликаний надмірними хлібозаготівля ми, політикою продрозкладки; 2) голодомор був спланований та штучно створений для утвердження колективізації та упокорення селянства; 3) голодомор був державною політикою геноциду проти українського народу, боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом».

Але чітко зрозуміло, що голодомору не було б, якби Україна мала б реальний суверенітет, була б незалежною державою.

Додаткові матеріали для вчителя

1. Колективізація була справжньою громадянською війною, яку радянська держава нав'язала суспільству. Ця війна між двома різними культурами, способами мислення і буття велась в економічній і культурній сферах, у повсякденному житті до фатального кінця –

зникнення або корінного перетворення одного з супротивників. Влада намагалася накинути на селян зашморг своєрідного культурного імперіалізму, підігнати їх до власних нечітких марксистських уявлень про соціалістичний образ трударя «технічно передового пролетаря на землі», «освіченого» та «соціалістичного». Тому держава намагалася радикально трансформувати одвічний уклад селянського життя. Не дивно, що дії влади наштовхнулися на запеклий опір селянства. Його масштаби характеризують такі цифри: в СРСР протягом 1929 р. у 1307 масових виступах (в основному проти хлібозаготівель) взяли участь 244 тис. селян.

У 1930 р. проти насильницької колективізації та створення колгоспів виступили 2468 тис. селян. Загальна чисельність масових виступів у цьому році склала 13754. Було зафіксовано 55 збройних повстань. Ще 176 масових виступів, за оцінками ОДПУ СРСР, мали повстанський характер, тобто це були збройні виступи під гаслами повалення радянської влади. Вони супроводжувались розгоном сільських рад, взяттям заручників, спробами розширення територій, охоплених виступами, активним опором владі

2. Починаючи з 1927 року, незадоволення селян, які становили основну масу населення України, помітно зростало, виливаючись у ті чи інші форми протесту. Опір заходам радянської влади набував масовості і політичного забарвлення, що підтверджується, зокрема, активізацією діяльності ДПУ в сільській місцевості. Вже тоді в донесеннях ДПУ з'являються слова із зафіксованих інформаторами розмов селян про небезпеку голоду, про бажання повернути Українську Народну Республіку, добиватися незалежності України та економічної свободи. Більш освічені й активні складали навіть петиції, намагаючись ними тиснути на комуністів і об'єднувати селян. Так, в останні дні 1927 р. від імені Спілки селян України до харківської центральної газети «Вісті» з вигаданої адреси «Київ, вул. Петлюри» було відправлено листа, в якому зазначалося: «Секретариат союза просит Вас поместить в «ВІСТЯХ» нашу ноту протеста, чтобы Компартия знала, что крестьянство Украины объявляет войну партии, ибо уже нет возможности терпеть дальше командование т. т. коммунистов.

Да здравствует свободная Украина. Долой диктатуру большевиков... «Ще не вмерла Україна»...»

3. Розпорядження Валківського райвиконкому всім сільрадам про застосування репресій у вигляді виселення сімей за межі району, області 30 листопада 1932 р.

За останньою ухвалою РНК УРСР про організацію хлібозаготівель серед одноосібного сектора передбачено, що до тих осіб, які ведуть

розкладницьку контрреволюційну роботу за зрив хлібозаготівель, закопують хліб, гноять його в ямах тощо, крім штрафів – позбавлення землі, садиб, виселення за межі району, області.

Незважаючи на те, що куркульськими різними петлюрівськими елементами така розкладницька робота ведеться, що свідчить про низьке виконання планів хлібозаготівель тощо, жодною сільрадою ще не винесено ухвали про позбавлення таких елементів садибою, землею, також деяких і виселення за межі району, області. Тому райвиконком пропонує [виселення] для дачі певної відсічі куркульським елементам та зламу їх саботажу в справі хлібозаготівель.

Постанови сільради про репресії до куркульських елементів, злісних контрактантів надіслати в день їх винесення нарочним до райвик[онком]у.

о/п Голова РВК Струков *
Секретар Рябенко

4. Заява колгоспниці Г.І.Луценкової з колгоспу «Червоний партизан» Липецького району зі скаргою на виключення її з колгоспу і невидачу хлібного авансу на трудовні

12 лютого 1933 р. До секції РСІВ від Луценкової Ганни Іванівни

Заява

Я, колгоспниця с. Весела Липецького району колгоспу «Червоний партизан» (голова Самойленко), прохаю комісію розглянути мою заяву. Я працювала в колгоспі уже 3 роки і на сей рік мені хліба не дають, причина – не знаю яка. Я працювала все літо, заробила 80 трудовнів, які голова І. Данисевич ісключив, не дає аванс. І ще у мене є 2 сина-підростки, які запрацювали 140 трудовнів, і тоже голова ісключив аванс, разом 220 трудовнів, які всі ісключив. То я прохаю комісію звернути увагу на такий розпорядок. Літо проробили, а на зиму хотя умирай, таких законів у совєтской влади немає, а він щ[о] хоче, то й робить. «Ви мені нічого не зробите», – відмовляє людям.

Луценкова Ганна Іванівна

Резолюція: Виключена за те, що вона відпросилась поїхати в Харків на 3 дні, але пробула там 4 дні, за що виключили її з колгоспу, не дають авансу.

5. 26 квітня 1932 р. Сталін надіслав першому секретарю ЦК КП(б)У С. Косіору доповідну записку керівництва «Союзспирту» про збройні напади голодного населення на комори заводів тресту. У своїй супроводжувальній записці він писав: «Тов. Косіор. Обов'язково прочитайте додані матеріали. Схоже на те, що у деяких пунктах УРСР радянська влада припинила існувати. Невже це так? Невже такі кепські

справи із селом на Україні? Де органи ГПУ, що вони чинять? Може, перевірили б цю справу і повідомили в ЦК ВКП(б) про вжиті заходи. Привіт. Й. Сталін».

По трьох днях Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло телеграму Сталіна і створило комісію у складі С. Косіора, С. Реденса (голова ГПУ УРСР), Р. Терехова (секретар ЦК

КП(б)У), якій доручалось вжити заходів, щоб не припускатися таких випадків.

6. Навесні 1933 р. живі вже не встигали ховати мертвих. На допомогу поховальним командам відряджали військові підрозділи. У деяких населених пунктах на сільських радах вивішувалися чорні прапори – це означало, що всі жителі померли. Доведені до відчаю люди їли жаб, трупи коней, полу, кору дерев, бур'яни. Про становище в Харкові та області свідчать такі дані ДПУ УРСР від 5 червня 1933 р. За лютий 1933 р. на вулицях Харкова було підібрано 431 труп померлих від голоду селян, за березень – 689, за травень вже 992. На 1 червня 1933 р. у області було зареєстровано 221 випадок трупоїдства та людоїдства. Село Чепишки, яке складалося з 500 дворів, перетворилося на пустир. «Як вдень, так і ввечері ніякого шуму не чути», – доповідав начальник ДПУ області. – Уранці диму з труб не видно».

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Історична гра «Рибалка»

Учитель готує до уроку коробку «річку» з листочками – «рибками», на яких написані нові слова, поняття, дати. Учні об'єднуються в групи (4-5 осіб), по черзі «рибалки» (1 представник від команди) «ловлять» «рибку», а інші члени команди тлумачать написане слово чи дату. Якщо ніхто з команди не надасть правильної відповіді «рибка» відпускається у «річку» (коробку). На дошці фіксуються результати роботи команд. Перемагає команда, яка «наловила» найбільше «риби».

VII. Підсумки уроку

Обговорення проблемних питань:

- Які наслідки політики колективізації для соціально-економічного та політичного розвитку Харківщини?
- Чому важливо знати про події Голодомору?
- Яку оцінку голодомору дала ООН?
- Які наслідки голодомору для національного розвитку Харківщини?

VIII. Домашнє завдання

1. Опрацювання змісту § 29 та завдань до нього (на вибір учителя).
2. Виконання завдань у робочому зошиті (стор. 87-89, на вибір учителя).
3. Продовження роботи з картою.
4. Виконання дослідження: Як вплинули 30-ті роки ХХ ст. на долю вашої родини? Дослідіть історію своїх земляків чи власної родини в цей період.

Урок № 34

Тема: Культура Харківщини першої половини ХХ ст.

Мета:

- поглиблення знань учнів про досягнення культурного розвитку на Харківщині в першій половині ХХ ст., розвиток творчих здібностей,
- виховання почуття громадянськості та любові до рідного краю.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *схарактеризувати* культурний розвиток нашого краю в першій половині ХХ ст.;
- *називати* імена діячів культури, митців, які працювали на Харківщині; найвизначніші твори літератури, архітектури, образотворчого мистецтва, створені ними;
- *описувати* найвизначніші твори митців – наших земляків.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

Перевірка завдання 10 з робочого зошита, стор. 89.

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель об'єднує учнів у групи, які отримують завдання:

- обрати культурний об'єкт, який може бути візитною картою Харкова (Держпром, дзеркальний струмінь, пам'ятник Т.Шевченку, Успенський собор, Благовіщенський собор). Обговорення і захист об'єктів. Який із цих об'єктів веде початок від ХХ ст.?

VI. Актуалізація опорних знань

Учитель ставить запитання:

1. Які досягнення культурного розвитку були характерні для Харківщини у XVII-XIX ст.? Що ви пам'ятаєте про розвиток малярства того часу?
2. Хто з літераторів того періоду запам'ятався своїми здобутками? Чому ми пам'ятаємо про них?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Літературний процес у Харкові в першій половині ХХ ст.*
2. *Театральне життя Харкова.*
3. *Розвиток кінематографа.*

Методичні поради вчителю

Презентація підготовленого учнями нового матеріалу з теми.

Обговорення з учнями переглянутого матеріалу:

- Що нового ви дізналися про розвиток культури на Харківщині у першій половині ХХ ст.?
- Що вас здивувало або зацікавило?
- Яка інформація суперечить тому, що було відомо раніше?
- Якою інформацією ви хотіли б поділитися з іншими?

Учитель об'єднує учнів у групи. Учні розподіляють між собою підрозділи параграфу §30, читають свій підрозділ, виділяють головне. Потім повідомляють не відображену у презентації інформацію по черзі учасникам групи. Разом учасники групи роблять висновки за змістом параграфу.

Додатковий матеріал для вчителя

У 1924 р. почала працювати перша в Україні радіостанція. З Харковом пов'язаний і період у діяльності видатного педагога А.С.Макаренка. Виникли нові форми позашкільної роботи і в 1935 р. у Харкові відкрився перший в Україні палац піонерів. Значні зміни відбулися в системі вищої освіти. Після реорганізації університету виникли: з 1921 р.

– медінститут, інститут народного господарства, з 1937 р. – юридичний інститут. Усього в 1930-1931 рр. у Харкові було організовано 23 нових вищих навчальних заклади.

У 1920-1930 рр.. почалася робота багатьох нових наукових організацій та інститутів міста: Української рентгенівської академії, Інституту гематології та переливання крові, Коксобуду, Українського фізико-технічного інституту і т. д. Наукову і дослідницьку роботу проводили наукові товариства, розвивалося краєзнавство.

У першій половині ХХ ст. місто змінилося завдяки появі нових пам'яників (у 1935 р. було відкрито найкращий у світі пам'ятник Т.Г.Шевченкові, скульптор М. Г. Манізер); роботам «Харківського Росси» – Бекетова, архітекторів Верьовкіна, Жукова та ін. У 1925-1927 рр. у стилі конструктивізму було споруджено будівлю Держпром.

Насиченим було й культурне життя міста. У 1926 р. з Києва до Харкова переїхав Державний український драматичний театр «Березіль» на чолі з Лесем Курбасом, у 1929 р. перші вистави почав давати Український театр музичної комедії. У 1932 р. організовано Харківську організацію Спілки композиторів України, у 1934 р. – Спілку письменників України.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Самостійне виконання учнями завдань 1-4 робочого зошита (стор.90)

Завдання 4. Користуючись матеріалами посібника, визначте основні ознаки культурного розвитку Харкова у першій половині ХХ ст. і занесіть їх до таблиці.

Культурний розвиток Харкова у першій половині ХХ ст.

Напрямок культури	Основні ознаки
Література	Утворення великої кількості літературних організацій. Усі вони видавали свої журнали. Літературне життя відбувалося під впливом українського авангарду, представленого футуризмом і конструктивізмом. 20-ті роки ознаменувались пошуком стилів і жанрів. У 30-х роках відбувалось масові кампанії проти української інтелігенції.
Театр	Відкриваються театри: музичної комедії, Харківський театр для дітей та юнацтва, Перший Радянський український театр ім. Т.Г.Шевченка. У театрі «Березіль» працював у Харкові талановитий режисер Лесь Курбас.

Кінематограф	З Харковом пов'язані імена таких видатних акторів кіно, як Марк Бернес і Леонід Биков. У першій половині XX ст. Харків перетворився на знімальний майданчик. У Харкові та передмісті знято перші кадри фільмів «Бежин луг», «Щорс» та ін.
Архітектура	Вершиною зодчества радянського періоду став майдан Дзержинського (нині майдан Свободи). Одним з найкращих витворів світової архітектури стала будова Держпром. Це була перша висотна будівля в СРСР, будівництвом якої керував академік П.Роттерт.

VII. Підсумки уроку

Учитель пропонує учням записати в зошит 1-2 оцінних судження зі змісту навчального матеріалу уроку. («Харків став центром культурного життя Радянської України»)

Усне обговорення запитань:

- Які думки викликало у вас вивчення цієї теми?
- Які почуття?
- Чому ви особисто навчилися?
- Чого б хотіли навчитися надалі?

VIII. Домашнє завдання

§30, завдання 6 або 9 за вибором на стор. 92.

Урок № 35

Тема. Узагальнення тем «Мій край від давніх часів до 40-х років XX ст.»

Мета:

- систематизація та узагальнення знань учнів із тем даного періоду,
- удосконалення навичок самостійної роботи,
- визначення рівня оволодіння вивченим навчальним матеріалом.

Методичні поради вчителю

Рекомендовано провести письмову підсумкову роботу.

I варіант

I. Виберіть правильні відповіді у тестових завданнях:

- 1. На території Харківщини в давні історичні часи мешкали:**
 - а) скіфи
 - б) трипільці
 - в) сармати
 - г) киммерійці
- 2. Найдавніше місто, засноване на території Дикого поля:**
 - а) Балаклія
 - б) Харків
 - в) Цареборисів
 - г) Чугуїв
- 3. Вищим представником центральної влади в Харківській губернії у XIX ст. був:**
 - а) генерал-губернатор
 - б) губернатор
 - в) міський голова
 - г) віце-губернатор
- 4. Назвіть сучасну назву Миколаївського майдану в місті Харкові:**
 - а) майдан Конституції
 - б) майдан Р.Люксембург
 - в) майдан М.Руднева
 - г) майдан Повстання
- 5. Визначте, які ідеї підтримували українські партії, що на початку XX ст. діяли на території Слобідської України:**
 - а) ідею автономії України у федеративній Росії
 - б) ідею рівноправного союзу з Росією
 - в) ідею автономії України в складі Австро-Угорщини
 - г) ідею політичної самостійності України
- 6. Визначте, кого було обрано Головою виконкому Харківської Ради робітничих і солдатських депутатів:**
 - а) М. Міхновського
 - б) Артема
 - в) М. Руднева
 - г) М. Скрипника

II. Дайте стислі відповіді на запитання:

1. Які язичницькі боги вам відомі ?
2. Чому місто Харків XVII ст. мало вигляд фортеці?
3. З якою метою при Харківському колегіумі в 1770 р. було створено бурсу? Викладанням яких предметів було забезпечене навчання в бурсі?
4. Чому торговельні ярмарки у місті Харкові проводилися майже щомісяця? Обґрунтуйте свою думку.
5. У чому полягала особливість індустріалізації на Харківщині?

III. Творчі завдання.

1. Наведіть факти про те, що Слобожанщина у XVII-XVIII ст. була позбавлена власного політичного життя.
2. Поясніть, спираючись на факти, що спричинило ліквідацію полкового устрою на Слобідській Україні.
3. Визначте наслідки Лютневої революції 1917 р. для населення Харківської губернії.
4. Визначте, які соціальні зміни відбулися на Харківщині у першій половині XX ст.
5. Опрацюйте матеріал посібника і складіть невелику розповідь про розвиток науки на Харківщині XX ст.

II варіант

I. Виберіть правильні відповіді у тестових завданнях:

1. Кам'яна доба включає періоди:

- а) палеоліт
- б) неоліт
- в) мезоліт
- г) енеоліт

2. Староруське місто Донець виникло:

- а) у першій половині X ст.
- б) у другій половині X ст.
- в) в другій половині XI ст.
- г) в першій половині XI ст.

3. Харківський університет був заснований у:

- а) 1876р.
- б) 1805 р.

в) 1795р.

г) 1855 р.

4. З яким навчальним закладом пов'язана діяльність народної просвітительки Х.Д.Алчевської?

а) ремісничим училищем

б) Ланкастерською школою

в) недільною школою

г) інститутом шляхетних дівчат

5 Визначте, в якому році в Харкові відбувся перший організований політичний виступ:

а) у 1897 р.

б) у 1900 р.

в) у 1901 р.

г) у 1905 р.

6. З ім'ям якого науковця академіка були пов'язані становлення і розвиток у Харкові кардіологічної науки?

а) Л. Малої;

б) О. Потебні;

в) І. Срезневського;

г) М. Луніна.

II. Дайте стислі відповіді на запитання:

1. Визначте поняття:

- колонізація –
- революція –
- репресії –
- нова економічна політика (неп) –
- індустріалізація – це..

2. Белгородська лінія укріплень була збудована для _____ і проходила _____

3. Визначте, з якими містами мешканці Харкова у XVII-XVIII ст. підтримували торговельні зв'язки. Згадайте назви вулиць Харкова.

4. Назвіть дату ліквідації царським урядом автономії Слобідської України.

5. Чому Раднарком Росії приділяв значну увагу подіям, що відбувалися на Харківщині?

III. Творчі завдання

1. Підготуйте повідомлення на тему: «Організація оборони проти татар на Слобожанщині у XVII - XVIII ст. «.
2. Доведіть або заперечте твердження: «Політика російського уряду щодо слобідських земель носила колоніальний характер».
3. У чому полягає особливість філософської системи викладача Харківського колегіуму Г. С. Сковороди?
4. Складіть розгорнутий план на тему «Наш край у роки громадянської війни».
5. Подумайте, чому місто Харків називають «першою столицею України»?

Урок № 36

Тема. Харківщина на початку Великої Вітчизняної війни

Мета:

- розширення обсягу знань з даної теми;
- формування вміння пояснювати факти, систематизувати та узагальнювати інформацію;
- удосконалення навичок роботи з картою;
- виховання шанобливого ставлення до учасників та ветеранів Великої Вітчизняної війни, до героїчного минулого предків.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- називати імена політичних та військових діячів;
- визначати особливості й результати перебудови господарства на воєнний лад;
- визначати хронологічну послідовність основних подій;
- показувати на карті місця проведення військових операцій на території Харківської області.

Обладнання: підручник, робочий зошит, карта Харківської області, політико-адміністративна карта України

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Домашнє завдання не передбачено після уроку узагальнення.

III. Мотивація навчальної діяльності

http://www.youtube.com/watch?v=ysY_gAZ7CEI&feature=related

d – за цим посиланням учитель може запропонувати для перегляду відеофільм «Битва за Харків» – 2.55 (рекомендується переглянути тільки 1 хв. 40 сек.), після чого пропонує одним словом висловити своє почуття після перегляду фільму. Відповіді записуються на дошці, після чого доцільно дати учням час (5 хв.) на складання сенкану на будь-яке записане на дошці слово. Учні зачитують сенкани і пробують визначити тему уроку.

Якщо немає можливості переглянути фільм, учитель на дошці пише дату «22 червня 1941 рік» і запитує учнів:

- Які події почалися в цей день?
- Коли вони закінчились?
- Чи є хто-небудь з учнів, чиїх сімейне торкнувся вогонь війни?

Пропонується дати учням час (5 хв.) на складання сенкану на слово «війна».

IV. Актуалізація опорних знань

Учитель пропонує учням виконати завдання № 1 у робочому зошиті (урок № 36), після виконання якого пояснює відмінності між Великою Вітчизняною війною та Другою світовою війною.

- Про які події Великої Вітчизняної війни ви знаєте? Звідки?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Харківщина в перші місяці війни. Евакуація об'єктів народного господарства та населення.*
2. *Бої на підступах до Харкова.*

Методичні поради вчителю

Перший пункт плану вчитель коротко викладає, використовуючи карту Харківської області та політико-адміністративну карту України. Після цього учням пропонується:

1. Прокоментувати слова Гітлера (робочий зошит, урок № 36, завдання № 6), спираючись на карти.
2. Дати визначення поняттям «евакуація», «мобілізація» (можна виконати і обговорити завдання № 2, робочий зошит, урок № 36).

Другий пункт пропонується опрацювати методом «Читання тексту з позначками», а саме:

1. Учитель пише на дошці позначки і пояснює, що вони означають:

- V – знайома інформація;
- + – нова інформація;
- – інформація, що не співпадає з вашими уявленнями;
- ? – інформація, що здивувала і викликала інтерес.

2. Учні в парах читають текст посібника (пункти «Евакуація об'єктів народного господарства та населення, «Бої на підступах до Харкова») і роблять позначки олівцем на полях.

3. Після читання учні класифікують інформацію, заповнюючи таблицю:

V	+	-	?

4. Після заповнення таблиці відбувається загальне обговорення.

Додаткові матеріали для вчителя.

Алгоритм складання сенкану:

1. Один іменник – ключове слово.
2. Два прикметники – опис ключового слова.
3. Три дієслова – визначення дії.
4. Фраза з чотирьох слів, яка виражає відношення до ключового слова.
5. Одне слово (синонім ключового), в якому відображено зміст чи сформульовано висновок.

Наприклад:

1. Історія.

2. Безмежна і несподівана.
3. Була, є і буде.
4. На її помилках навчаються.
5. Знання про життя людей.

1. Евакуація.

2. Швидка. Моторошна.
3. Збирається. Гуркотить. Плаче.
4. Рятування людей і матеріальних ресурсів.
5. Переселення.

Эвакуация на Харьковщине периода начала Великой Отечественной войны

(за документами Государственного архива Харьковской области)

Документы, хранящиеся в Госархиве Харьковской области, свидетельствуют о том, что в сентябре 1941 г., согласно постановлению исполкома Харьковского областного совета депутатов трудящихся от 18.09.1941 г. № 1389, во исполнение решения Государственного комитета обороны (ГКО) от 16.09.1941 г. № 685/сс, в Харькове развернулись работы по эвакуации местного населения (женщин, детей, членов семей рабочих, служащих и военнослужащих) в Сталинградскую (20 тыс. чел.), Саратовскую (30 тыс. чел.) области и Казахскую ССР (50 тыс. чел.). Согласно утвержденного графика отправки эвакопоездов, на восток страны в течение 10 дней (с 18 по 28 сентября 1941 г.) планировалось эвакуировать более 100 тыс. местного населения. И это не учитывая рабочих и служащих, выезжающих вместе с предприятиями. Формирование составов поездов производилось на станциях Балашовка, Левада, Лосево, Основа, Харьков-пассажирский и Харьков-товарный. Председателям исполкомов районных советов поручалось организовывать отправку эвакуированного населения под личную ответственность и согласно утвержденного графика; посадку в эшелоны организовывать строго по посадочным талонам.

К сожалению, выехать за пределы города и области удалось немногим. Преимущество отдавалось прежде всего руководящему составу города, интеллектуальной его части и квалифицированным работникам, выезжающими вместе с предприятиями. В целом, в первые месяцы войны город покинуло порядка 400 тыс. человек – практически половина населения Харькова (накануне войны, по состоянию на 01.05.1941 г., его количество составляло 902 тыс. 312 человек).

Уже 14 октября 1941 г., учитывая отсутствие регистраций на эвакопункте г. Харькова, исполком Харьковского областного совета депутатов трудящихся принимает постановление от 14.10.1941 г. № 1419 о его закрытии с 15 октября 1941 г.

Согласно отчета Харьковского Обкома КП/б/У и исполкома Харьковского областного совета депутатов трудящихся, адресованного секретарю ЦК КП/б/У Хрущеву Н. С., об итогах эвакуации Харьковской области по состоянию на 30 октября 1941 г., хранящегося в фонде Харьковского областного комитета Компартии Украины Госархива Харьковской области, на восток страны в течение сентября-октября 1941 г. вместе с рабочими и инженерно-техническими работниками эвакуированы наиболее важные промышленные предприятия Харькова: заводы имени Шевченко, «Свет шахтера», «Серп и молот», ХЭМЗ, ХТЗ, харьковские вагонно-ремонтный, паровозоремонтный, вело- и станкозаводы, заводы №№ 75, 135, 183, 296, 308 и другие.

Из предприятий легкой и местной промышленности эвакуированы канатный завод, заводы «Красная нить», им.Тиняковка, «Большевичка Украины»и ряд других (оборудование и материальные ценности вывезены полностью; эвакуированы основная часть рабочих и инженерно-технических работников).

Из сахарных заводов Наркомпищепрома полностью эвакуированы Ленинский и Купянский сахарные заводы. Остальные шесть – демонтированы. Из них вывезено самое ценное оборудование и полностью отгружены семена свеклы.

Мелкие предприятия союзной, республиканской и местной промышленности частично вывезены за пределы области, частично уничтожены. За пределы области вывезен весь подвижной состав железной дороги, эвакуировано основное оборудование гидроэлектростанций №№ 1, 2 и 3, отделения банков с ценностями и документацией, партийный, государственный архивы, архивы НКВД, суда и прокуратуры.

В целом в период эвакуации из г. Харькова на восток страны было отправлено 320 эшелонов с промышленным оборудованием, 225 – с людьми. До 22 октября 1941 г. из Харьковской области эвакуировано около 70 крупных промышленных предприятий, 24 научно-исследовательских института и 25 высших учебных заведений.

Не вывезенное оборудование заводов, фабрик, предприятий и железнодорожного транспорта уничтожено путем взрыва и механических повреждений.

Накануне немецкой оккупации Харькова из строя полностью выведены трамвайно-троллейбусное хозяйство, канализация, водохранилища, бани, отели, взорваны мясокомбинат и все хлебозаводы; в непригодность приведены системы отопления общественных и жилых строений, подвалы залиты водой. Взорваны и полностью выведены из строя все телефонные, телеграфные и радиостанции. Из 45 мостов города взорвано 42.

Что касается не вывезенных запасов промышленных и продовольственных товаров города, то они частично были проданы, частично – розданы населению.

24 октября 1941 г. Харьков оставлен фашистам без света, воды, канализации, запасов топлива и продовольственных товаров.

Эвакуация колхозов предусматривала эвакуацию скота (вывоз за пределы области и сдача на мясокомбинаты) и документации колхозов.

Из крупного рогатого скота (до эвакуации в наличии числилось 252236 голов) эвакуировано 220 633 голов; овец (до эвакуации в наличии числилось 242540 голов) эвакуировано 237 513 голов; лошадей (до эвакуации в наличии числилось 107 000 голов) эвакуировано 47000 голов, сдано Красной Армии до начала эвакуации 45 000 голов; свиней (до

эвакуации в наличии числилось 221 791 голова) сдано на мясокомбинаты и отправлено в другие области 105 426 голов.

Оставшаяся в колхозах часть поголовья скота частично была передана для снабжения проходящих частей Красной Армии, частично роздана колхозникам на трудодни. Лошади оставлены для дорожных работ и работ, связанных с обслуживанием оставшегося скота.

Общественные фонды колхозов (зерно, сено, солома, овощи, картофель) распределены колхозникам на трудодни. В Богодуховском, Близнюковском, Валковском, Зачепиловском, Коломакском, Красноградском, Краснокутском и Сахновщинском районах Харьковской области полностью сожжено необмолоченное зерно в скирдах, сено и солома.

(За посланням: <http://www.archives.kharkov.ua/>)

П. П. Коноваленко, полковник в отставке

Вместе с армией

В первые дни Великой Отечественной войны возникла необходимость создать истребительные батальоны для борьбы с вражескими парашютными десантами. Всего на территории Харьковщины было организовано 45 таких батальонов численностью по 250-300 человек каждый. Руководила ими оперативная группа областного комитета партии. Комплектование истребительных батальонов производилось из числа лиц, не подлежавших призыву в Красную Армию, работавших на предприятиях, в учреждениях и сельском хозяйстве. Командиров батальонов, их заместителей и начальников штабов рекомендовали районные комитеты партии. В течение месяца батальоны были подготовлены для успешной борьбы с вражескими парашютистами.

На вооружении истребителей были винтовки, ручные пулеметы, автоматы, бутылки с горючей жидкостью, а в батальоне Орджоникидзевского района имелась бронетанкетка, построенная во внеурочное время рабочими тракторного завода. Батальоны размещались в специально отведенных помещениях. Они имели телефонную связь с областным штабом. Для отряда, который круглосуточно дежурил в штабе, было организовано общежитие. Таким образом, имелась возможность в любой момент бросить отряд для ликвидации вражеских парашютистов. Из числа добровольцев-комсомольцев и несоюзной молодежи в Харькове был организован также батальон истребителей вражеских танков. С личным составом этого батальона областной штаб проводил боевую и политическую подготовку, тактические занятия по уничтожению танков противника бутылками с горючей жидкостью. ЦК ВЛКСМ одобрил эту работу комсомольской организации нашего города. Впоследствии батальон, насчитывавший до 300 человек, выехал на фронт.

Бойцы истребительных батальонов задержали немало вражеских пособников. Беспощадно велась борьба с предателями, которые при появлении вражеских самолетов над промышленными районами подавали сигналы ракетами. Была, например, проведена ложная воздушная тревога. В воздух подняли самолеты. Они были обстреляны трассирующими пулями, по ним вела стрельбу холостыми патронами зенитная артиллерия. К началу операции по всему городу были рассредоточены истребительные батальоны под руководством работников НКВД. Им удалось обезвредить почти всех сигнальщиков.

Истребительные батальоны являлись также базой создания партизанских и диверсионных групп для борьбы в тылу врага. Отряды добровольцев перебрасывались в тыл противника в Киевскую область. С приближением фронта к Харьковщине большая часть истребительных батальонов была реорганизована в партизанские отряды. Командиры и комиссары отрядов прошли специальную подготовку. Весь личный состав принял присягу. Были установлены места пребывания отрядов в тылу врага, заготовлены в тех местах запасы боеприпасов и продуктов питания. Примерно за месяц до приближения фронта к Харькову партизанские отряды ушли к своим базам.

В ходе боев за Харьков истребительные батальоны в своем большинстве влились в части, оборонявшие город. Народное ополчение мужественно сражалось за родной Харьков вместе с воинами Красной Армии. Партизанский отряд Изюмского района под командованием тов. Сало, сформированный из истребительного батальона, отважно действовал в тылу врага, беспощадно уничтожал фашистских захватчиков.

(За матеріалами: В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны. – Х.: Прапор, 1973. – 437 с.)

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Робочий зошит (урок 36, завдання №3, 4)

Повторення термінів: «мобілізація», «загони народного ополчення», «евакуація», «окупація».

VII. Підсумок уроку

- Що ви знаєте від своїх родичів (або з інших джерел) про часи окупації?

VIII. Домашнє завдання – (диференційоване, на вибір учнів)

1. Посібник (§31, завдання №№1-3) – 1-3 бали.
2. Робочий зошит (урок 36, завдання №7) – 4-6 бали.
3. Робочий зошит (урок 36, завдання №8) – 7-9 балів.
4. Електронна презентація на тему «Мій населений пункт у 1941-1943 роках» – 10-12 балів.

Урок № 37

Тема. «Новий порядок» на Харківщині

Мета:

- поглиблення знань з даної теми; розвиток вміння пояснювати факти на основі причинно-наслідкових зв'язків;
- виховання усвідомленого негативного ставлення до насильства та будь-яких його проявів, формування почуття толерантності та активної громадянської життєвої позиції.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *описувати* умови життя населення нашого краю в період окупації;
- *пояснювати* причини і наслідки політики знищення єврейського населення та економічної експансії окупантів.

Обладнання: підручник, робочий зошит, карта Харківської області, політико-адміністративна карта України.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Письмові завдання перевіряються через опитування 1-2 учнів із кожного питання. Рекомендується надати можливість учням, які підготували презентацію, показати роботу (1-2 презентації). У разі, коли презентацій більше, роботи здаються вчителю в електронному вигляді, а кращі демонструються на наступному уроці в блоці «Актуалізація опорних знань»

III. Мотивація навчальної діяльності

http://www.youtube.com/watch?v=ysY_gAZ7CEI&feature=related – за цим посиланням учитель може запропонувати для перегляду відеофільм «Битва за Харків» – 2.55. У разі, коли фільм демонструвався на попередньому уроці, показується його остання частина. Коли фільм не демонструвався, показується повністю і повідомляється, що на уроці буде зроблена спроба пояснити причини і наслідки режиму, встановленого на загарбаних територіях.

Коли немає можливості переглянути фільм, вчитель повідомляє, що Нюрнберзька комісія, яка розслідувала дії гітлерівців на окупованих територіях, визнала ці дії злочином проти людства, і задає

запитання: «Що ви знаєте про діяльність окупантів на захоплених територіях (на підставі кінофільмів, художніх творів або спогадів близьких)?» Після відповідей повідомляється, що на уроці буде зроблена спроба пояснити причини і наслідки режиму, встановленого на загарбаних територіях.

IV. Актуалізація опорних знань

Робочий зошит (урок 37, завдання №3) – робота з ключовими поняттями теми.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Німецько-фашистський окупаційний режим у Харкові. Економічна експансія окупантів*
2. *Голокост.*

Методичні поради вчителю

Перший пункт плану пропонується опрацювати через роботу в групах, а саме:

1. Учні об'єднуються в 3-5 груп. Усі групи отримують однакове завдання: «Визначте особливості/основні риси режиму, встановленого в Харкові та Харківській області після окупації».

2. Протягом визначеного вчителем часу групи працюють із текстом посібника (§31, пункти «Німецько-фашистський окупаційний режим у Харкові» та «Економічна експансія окупантів»). Їх завдання на окремому аркуші визначити особливості/основні риси «нового порядку» і обґрунтувати їх (наприклад: Терор – формування карального апарату. Жорстка дисципліна – обов'язковість дотримання встановлених німцями законів).

3. Групи по черзі називають одну особливість/основну рису, що після коментарів учителя записується на дошці. Таким чином, у результаті групової роботи буде складений перелік особливостей/основних рис «нового порядку», який переписується в зошити.

Другий пункт викладає вчитель. Після викладення навчальної інформації рекомендуємо запитання для загального обговорення: «Чи можна зневажати людей тільки за те, що вони іншої національності або іншого кольору шкіри?»

Додаткові матеріали для вчителя

Термін **Голокост** (англ. *Holocaust*, від грец. *holokaustos* – всеспалення, жертвопринесення за допомогою вогню) вперше був використаний у 1960-х рр. у публіцистиці майбутнім лауреатом Нобелівської премії миру письменником Елі Візелем як символ газових камер і крематоріїв у таборах смерті. Після всесвітньої прем'єри в 1978 р. однойменного американського багатосерійного телевізійного фільму термін «Голокост» широко використовується у назвах музеїв, меморіалів й освітніх центрів. В Ізраїлі застосовується термін Шоа (*Shoah* – катастрофа).

Геноцид (від грец. *Genos* – рід, племя і латин. *Caedo* – вбивати) – знищення окремих груп населення за расовими, національними, етнічними або релігійними мотивами, а також штучне створення життєвих умов, несумісних з життям.

Термін «геноцид» уперше використав юрист Рафаель Лемкін (1901-1959) у книзі «Європа під владою осі Берлін-Рим» для позначення політики і практики винищення євреїв нацистами. Прояви геноциду були відомі людству і раніше (наприклад, масове вбивство вірмен у Туреччині у 1895-1896, 1915-1916 рр.). Поняття «геноцид» є терміном міжнародного права, тобто лише після відповідних розслідувань, офіційного міжнародного засудження, що підтверджує масову загибель людей за певних обставин, трагедія визнається геноцидом.

Гетто – ізольована частина міста у християнських країнах, відведена для проживання євреїв. Створювати гетто на українських землях розпочали в липні-серпні 1941 р., в основному на західних землях України. На території Райхскомісаріату «Україна» і в зоні військового управління нацисти знищували євреїв переважно без створення гетто.

Під час Голокосту загинуло до 3 мільйонів польських євреїв, більше 800 тисяч євреїв Білорусі, близько 1,5 мільйонів євреїв України, до 140 тисяч – Росії, 220 тисяч – Литви, 77 тисяч – Латвії, 1 тисяча – Естонії, 560 тисяч – Угорщини, 280 тисяч – Румунії, 140 тисяч – Німеччини, 100 тисяч – Голландії, 80 тисяч – Франції, 80 тисяч – Чехії, 70 тисяч – Словаччини, 65 тисяч – Греції, 60 тисяч – Югославії, 120 осіб – Данія. (Данці показали зразок всебічної громадянської відповідальності за своїх громадян. Коли стало відомо, що фашисти готуються вивезти та винищити данських євреїв, то всі громадяни, включаючи поліцейських та інших чиновників-данців, допомогли євреям евакуюватися морем до Швеції).

Загальна кількість жертв нацистського геноциду єврейського народу – більше 6 мільйонів євреїв Європи, що становило дві третини від довоєнної чисельності європейського єврейства і одну третину всіх євреїв світу.

27 січня – День пам'яті жертв Голокосту.

Наслідки Великої вітчизняної війни для України:

- Загинула п'ята частина населення: біля 3 млн. – на фронтах, 5,5 млн. – в зоні окупації.
- Промисловість, сільське господарство, транспорт були зруйновані.
- У руїнах лежали 714 міст, містечок, селищ. 10 млн. людей залишилися без житла.

Документ 1

Об'ява, що була опублікована в газеті „Нова Україна» 28 лютого 1942 р.

УВАГА ГРОМАДЯН ХАРКІВЩИНИ!

Не зважаючи на повторні об'яви, які не дозволяли цивільному населенню увіходити та пересуватись по забороненій зоні на схід від Харкова, заборону цю в багатьох випадках бувало порушено. Через це, починаючи з 1 березня, вживатиметься таких заходів:

1. Забороняється увіходити та пересуватися з метою здобути харчу та з іншими цілями, на схід від забороненої лінії: залізниця Зміїв – Харків, залізниця Харків – Сталіно – Білгород. У кожного, хто намагатиметься перейти через заборонену лінію на схід, обходячи встановлені шляхові пости, будуть стріляти.

2. Цивільному населенню забороняється виходити з міста такими шляхами, що ведуть з Харкова: а) Шлях Харків-Зміїв, б) Шлях Харків – Чугуїв, в) Шлях Харків – Старий Салтів, г) Шлях Харків-Вовча, д) Шлях Харків – Білгород, є) Шлях Харків – Золочів. У цивільних осіб, які намагатимуться залишити Харків бічними дорогами і обходячи ці заборонені вихідні шляхи, і які на оклик патрулів зараз же не спиняться, будуть стріляти.

3. Проходити названими в § 2 забороненими й охоронюваними польовою сторожею вихідними шляхами можуть виключно ті, хто має такі перепустки: а) Особливі перепустки, видані Штандорткомендатурою б) Службові перепустки, видані Ортскомендатурами Харків-Норд, Харків-Зюйд, Харків-Вест. Ці перепустки дійсні тільки з пред'явленням паспорта.

Документ 2

Із повідомлення газети „Нова Україна» 18 грудня 1941 р.

Німецьке командування вжило заходів, щоб відновити зруйноване місто і забезпечити нормальне життя мешканців. Проте за всіма ознаками питання з харчуванням і довозом вугілля буде цієї зими стояти

дуже гостро. Через брак вугілля, а звідси й електроенергії не можна буде швидко відновити роботу на багатьох підприємствах. Отже постало питання, щоб ті люди, які мають зв'язок із селами й районами, виїхали туди на тимчасове мешкання.

Як повідомили нашого кореспондента в Міській управі, харків'яни мають змогу добровільно зголоситися на тимчасовий виїзд із міста. Якщо ж число тих, що зголосяться добровільно виїхати з Харкова, буде недостатнє, то, на жаль, доведеться провести примусове виселення. Виїжджати можна до районів і областей, що лежать на захід і північний захід від Харкова. Примусовому виселенню підлягатимуть ті, що прибули до Харкова після 1935 року. Громадяни, що добровільно виїдуть з Харкова, можуть самі обрати місцевість, куди вони бажають тимчасово переселитися. Ті ж, кого доведеться виселити примусово, цим правом користуватися не будуть.

Документ 3

Відомість про смертність населення міста Харкова. 3 лютого 1943 р.

Дата	Усього померлих	У т. ч. від голоду	Померлих від голоду до загальної кількості померлих	Пересічно на день померлих від голоду	Коефіцієнт смертності на 1000 душ пересічного населення
I квартал 1942 року	6435	3656	56,9	40,7	62,3
II квартал 1942 р.	8540	5713	67,0	62,0	100,0
III квартал 1942 р.	4812	2972	53,5	28,0	59,4
IV квартал 1942 р.	2921	1408	48,2	15,3	37,7
За весь 1942 р.	22708	13749	58,6	36,5	64,6
I половина січня 1943 р.	331	140	38,8	9,3	29,0
II половина січня 1943 р.	382	155	40,6	9,7	28,8

(За матеріалами: Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині (збірник документів). Науково-видавничий відділ управління державними архівами НКВС УРСР. – Київ: Українське державне видавництво, 1944)

http://www.youtube.com/watch?v=ysY_gAZ7CEI&feature=related – за цим посиланням учитель може вибрати відеофільм для використання на уроці. Наприклад: «Харьков в 1942 г.» – 1.09; «Харьков во время фашистской оккупации» – 4.16. тощо.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Чому порядок, встановлений гітлерівцями, дістав назву «новий»? (робочий зошит, урок 37, завдання № 2).

VII. Підсумки уроку

- Чи можна вважати радянських людей, які жили на окупованих територіях, героями? Обґрунтуйте свою думку.

VIII. Домашнє завдання – §31(с.239-243) – (диференційоване, на вибір учнів):

- продовжте складання таблиці за пунктами «Німецько-фашистський окупаційний режим у Харкові», «Голокост» та «Економічна експансія окупантів»;
- складіть сенкан з поняттям «Голокост» – 1-3 бали;
- робочий зошит (урок 37, завдання №7) – 4-6 бали;
- робочий зошит (урок 37, завдання №6) – 7-9 балів;
- робочий зошит (урок 37, завдання №8) – 10-12 балів.

Урок № 38

Тема. Боротьба за визволення Харківщини

Мета:

- розширення знань учнів із даної теми; удосконалення навичок групової роботи;
- розвиток вміння порівнювати явища, систематизувати, узагальнювати та передавати інформацію;
- формування особистої відповідальності за збереження пам'яті про героїчний подвиг харків'ян і жителів Харківської області в роки Великої Вітчизняної війни.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *називати* імена військових діячів, героїв-підпільників і партизан;
- *визначати* хронологічну послідовність подій;
- *описувати* військові операції 1941-1943 рр. на території Харківщини;
- *порівнювати* форми боротьби партизанських загонів і підпільних організацій.

Обладнання: підручник, робочий зошит, карта Харківської області, політико-адміністративна карта України.

Хід уроку

I. Організаційний етап

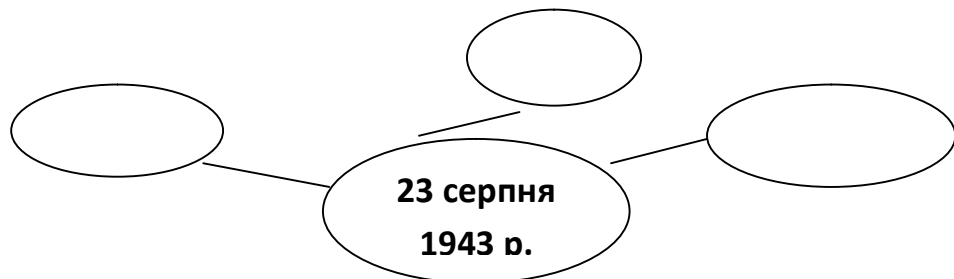
II. Перевірка домашнього завдання

Учитель пропонує декільком учням дати відповіді на завдання №6 (робочий зошит, урок 37), прочитати сенкан. Через фронтальне опитування учні називають дати і події, що були вписані до таблиці.

III. Мотивація навчальної діяльності

На цьому етапі пропонуємо використати метод «Кластер», а саме:

1. На дошці вчитель пише дату і обводить її в коло.

2. Учні ставиться запитання: «Які асоціації виникають у вас, коли ви бачите цю дату?» Пропонується дати відповідь одним словом.

3. За допомогою методу «мозкового штурму» учитель записує всі слова, що спадають на думку учням, з'єднуючи їх прямими лініями з «ключовою датою».

4. Між словами встановлюються нові логічні зв'язки.

5. Результатом роботи буде створена графічна структура, яка визначить поле теми уроку. Учитель коментує створений «кластер» і конкретизує напрями дослідження теми.

IV. Актуалізація опорних знань

Учитель нагадує, що Харків перебував під окупацією з 24 жовтня 1941р. по 23 серпня 1943 р., і задає запитання: «Як ви думаєте, змирилися місцеві жителі з «новим» порядком чи вели боротьбу з окупантами?».

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Партизанський рух і підпільна боротьба на Харківщині.
2. Бої за Харківщину. Визволення міста Харкова.
3. Увічнення пам'яті героїв Великої Вітчизняної війни.

Методичні поради вчителю

Перший пункт плану:

- Учні ставляться проблемне запитання: «Чим відрізняється діяльність партизан від діяльності підпільних організацій?». Вислуховуються декілька відповідей без коментарів учителя.
- Учні пропонується дати відповідь на це запитання після перегляду відеофільму. Демонструється відеофрагмент фільму «Битва за нашу Советскую Україну».
- Вислуховуються відповіді учнів уже з коментарями вчителя і з наданням необхідної теоретичної інформації.
- Виконується завдання №3 робочого зошита, урок 38.

Другий пункт пропонується провести методом «Ажурна пилка», а саме:

- Учитель спочатку об'єднує учнів в «домашні» групи, які працюють із текстом підручника. Учні в «домашніх» групах аналізують та засвоюють інформацію на такому рівні, щоб зуміти чітко й зрозуміло викласти її іншим.
- Після роботи в «домашніх» групах учні об'єднуються в «експертні» групи, до яких входить один представник із кожної домашньої групи. Їхнє завдання: передати опрацьовану в «домашніх» групах інформацію іншим членам «експертної» групи, відповісти на їх запитання та отримати нову інформацію від кожного з них.
- Після роботи в «експертних» групах учні повертаються в «домашні», де обмінюються отриманою новою інформацією.

Кількість «домашніх» груп може бути різною, залежно від кількості учнів у класі (~4 або 5), але кількість членів групи має бути такою, скільки тем пропонує вчитель для ознайомлення: 4-ри теми – у кожній групі по 4-ри учні.

Завдання для «домашніх груп»:

1 група – Барвінківсько-Лозівська операція (посібник, стор.247);

2 група – Чугуївсько-Балаклійська операція (посібник, стор.247-248);

3 група – Харківська наступальна операція (посібник, стор.248-249);

4 група – Белгородсько-Харківська наступальна операція (посібник, стор. 250-251).

Для заощадження часу групи можуть виконати завдання, заповнюючи таблицю, яка здається на перевірку вчителю після уроку:

Назва операції	Дата операції	Мета операції	Результати операції
----------------	---------------	---------------	---------------------

Згідно з програмою наступним уроком має бути екскурсія до місць, пов'язаних з подіями Великої Вітчизняної війни (або зустріч із ветеранами Великої Вітчизняної війни). Якщо проведення екскурсії або зустрічі неможливе, третій пункт плану пропонується опрацювати як домашнє завдання, а саме:

1. Учитель пропонує учням підготувати і презентувати колективні міні-проекти «Візитні картки» солдат, офіцерів, земляків – героїв Великої Вітчизняної війни і/або Меморіалів, присвячених увічненню подвигів героїв війни (на вибір учнів).

2. Учні об'єднуються в групи за інтересами, кожна група обирає тему.

3. До наступного уроку учні збирають необхідну інформацію, проводять дослідження, узагальнюють зібраний матеріал, оформляють результати роботи, готують електронну презентацію.

4. Під час роботи учнів над міні-проектами вчитель виконує роль консультанта, рекомендує список літератури та інших джерел інформації, коригує напрями і шляхи дослідження, відповідає на питання учнів щодо створення і оформлення «Візитної картки».

5. На наступному уроці кожна група доповідає про перебіг дослідження, вклад кожного члена групи в створення міні-проекту, презентує свою «Візитну картку», у разі потреби пояснює отримані результати, дає відповіді на запитання однокласників та вчителя.

6. Після представлення всіх робіт можливе проведення взаємооцінювання міні-проектів.

7. Коли екскурсія або зустріч будуть заплановані, учні не готують електронні презентації, а вчителю на перевірку здають тільки міні-проекти.

Можливі критерії оцінювання міні-проектів:

- Обсяг і структура роботи – 2 бали.
- Повнота висвітлення теми – 2 бали.
- Відповідність вимогам ділового мовлення – 1 бал.
- Дотримання вимог щодо оформлення списку використаних джерел – 2 бали.
- Наявність додатків – 2 бали.
- Творчість в оформленні роботи – 1 бал.
- Оригінальність презентації – 2 бали.
- Максимальна оцінка – 12 балів

Додаткові матеріали для вчителя

Теми для міні-проектів: «Життя та безсмерття...»

(Камишана О.П., Бакуліна І.І., Зубарева О., Нікітіної Г., Міщанінова О.І., Ахсарова Е.Б., Широніна П.М., Свободи Людвика, Яроша Отакара, Конєва І.С., Жукова Г.К.)

Меморіальний комплекс Слави в Харкові, Меморіальний комплекс «Соколове», Меморіальний комплекс «Висота маршала І.С.Конєва», Меморіальний комплекс на горі Кременець.

Листівка Харківського обкому КП(б)У, яку розповсюджували на тимчасово окупованій території області

Дорогі брати і сестри!

Робітники, селяни, інтелігенція Харківщини!

Всі чесні люди, всі в кому б'ється благородне серце!

СТАВАЙТЕ ДО ЛАВ ЧЕРВОНИХ ПАРТИЗАНІВ!

Нещадно знищуйте німецько-фашистських мерзотників,

Громіть бази противника, висаджуйте в повітря залізничні мости, пускайте під укіс військові ешелони – всим, чим зможете допомагайте Червоній Армії та Червоним партизанським загонам!

За зруйнований Харків, за сотні спалених сіл Харківщини, за маленьку шестирічну дівчинку Валю в Ізюмщині, що її живою кинули німці в палаючу хату, за відняту мирну працю, за великі страждання наші –

Хай потечуть ріки чорної фашистської крові!

Будьте нещадні у своїй боротьбі! Хай живуть народні месники – відважні партизани Харківщини!

Харківський обком КП(б)У

10 липня 1943 року

На початку війни Харків привернув велику увагу західноукраїнських націоналістичних центрів ОУН(б) та ОУН(м). Організація українських націоналістів ще до війни робила спроби поширити свій вплив на Наддніпрянщину і навіть Слобожанщину. Але тільки з початком війни склалися передумови для розбудови націоналістичних осередків у Східній Україні.

Харків стає головною метою та кінцевим пунктом руху так званих похідних груп як бандерівців, так і мельниківців. Похідні групи С. Бандери, за деякими даними, налічували до 5000 чоловік і були розподілені на три напрями: «Північ», «Центр» і «Південь». Група «Центр», якою керував М. Лемик, мала досягти Харкова та заснувати тут оунівські осередки бандерівського спрямування. Проте німці, які розпочали репресії проти бандерівців, перехопили цю групу ще в Миргороді. У результаті створити у Харкові розгалужену систему бандерівської організації не вдалося. З часом окремі емісари ОУН(б) проникали до Харкова та утворювали тут невеликі добре законспіровані осередки. На жаль, про них залишилося небагато відомостей.

Таким чином, політичне поле окупованого Харкова увібрало в себе громадсько-політичні сили та об'єднання різного спрямування та забарвлення. Найвиразніше заявили про себе під час німецько-фашистської окупації міста, окрім радянського табору, націоналістичні організації, які не були монолітними.

Аналіз їх ідейних засад та політичної практики дав можливість припустити, що в Харкові на початку окупації зустрілися дві структури, а можливо, і концепції українського націоналізму. Перша – західноукраїнська – представлена значно ширше мельниківцями, ніж бандерівцями. Друга – так звана «традиційна українська громадськість» – місцевими харківськими прибічниками українського націоналізму. Десанти західноукраїнських націоналістів до Харкова мали на меті повернути східняків до оунівських ідеалів, утворити тут міцний провід, який спрямовував би національне життя не тільки Харкова, але й східноукраїнського регіону, а то й Лівобережної України. Проте широкої соціальної бази в Харкові вони не знайшли і помітного впливу на місцеву людину не мали. За таких умов доля цієї організації не стала довговічною, бо її існування цілковито залежало від волі окупанта.

(За матеріалами: Скоробогатов А.В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941-1943 рр.) // Український історичний журнал. – К.: «Наукова думка», 1999. – Вип. 6, (№428). – С. 81-89)

Іван Бакулін

*один з організаторів підпільної боротьби на Україні, секретар
Харківського підпільного обкому КП(б)У*

Іван Іванович [Бакулін](#) народився 29 липня (16 липня за старим стилем) 1900 року на хуторі Хотунок (нині в межах міста Новочеркаська, Ростовська область РФ) в селянській родині. [Сім'](#)я бідувала, і навчання четвертої дитини було непростю справою. [Бакуліну](#) вдалося закінчити двокласну народну школу і [Михайлівське](#) вище початкове училище. Після закінчення останнього в 1913 році він продовжував навчання в Новочеркаському учительському інституті, але через відсутність коштів кинув навчання.

Під час Великої Вітчизняної війни був керівником підпілля Харкова. Під його керівництвом було проведено ряд великих диверсій у місті. За час героїчної боротьби проти фашистів патріоти Харківщини знищили більше 23 тисяч гітлерівських солдатів, офіцерів і їх пособників, підірвали 21 ешелон з військами і технікою, розгромили 4 ворожих штаби, вивели з ладу 88 паровозів, 777 вагонів, зруйнували 20 мостів, підбили і підірвали сотні автомашин і тракторів.

[Герой](#) Радянського Союзу (Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 року за видатні заслуги, мужність і героїзм, проявлені в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників у період Великої Вітчизняної війни [Бакуліну](#) Івану Івановичу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу). У пам'ять про І.І. [Бакулін](#) названа вулиця в Харкові.

Олександр Зубарєв

Народився 29 серпня 1916 року в Дружківці Донецької області. Війна застала Олександра студентом Харківського педагогічного інституту, секретарем Орджонікідзевського райкому комсомолу. З перших же днів окупації в Харкові почав діяти підпільний обком партії. Його вірним помічником стало комсомольське підпілля, яке і очолив Олександр Зубарєв. Олександр пробував в насколині села, знаходив надійних товаришів, передавав їм завдання підпільного обкому. Підпільники визволяли юнаків і дівчат, яких фашисти збиралися вивезти до Німеччини. На початку 1942 року, коли Олександр вернувся з чергової операції до міста, його схопили гестапівці. Довго катувати його у тюрмі, добиваючись імен інших підпільників, та мужній юнак загинув, так нічого ворогу і не сказавши. Розстріляний 15 лютого 1942 року.

Герой Радянського Союзу посмертно. У пам'ять про О. Зубарєва названа вулиця в Харкові.

http://www.youtube.com/watch?v=ysY_gAZ7CEI&feature=related
d – за цим посиланням учитель може використати відеофільм «Битва за нашу Советскую Украину» – 8-46.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Робочий зошит (урок 38, завдання № 2).

Робочий зошит (урок 38, завдання № 4).

VII. Підсумки уроку

Робочий зошит (урок 38, завдання № 6).

Доповнення до «Асоціативного куща».

VIII. Домашнє завдання – § 32, підготовка колективних міні-проектів.

Урок № 39

Тема. Екскурсія до місць, пов'язаних з подіями Великої Вітчизняної війни

Мета:

- розширення кругозору учнів; розвиток їх пізнавальних інтересів та здібностей учнів;
- оволодіння ними практичними навичками пошукової, дослідницької роботи;
- формування соціально-громадського досвіду на прикладах історичних подій;
- виховання шанобливого ставлення до історичного минулого.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *ознайомитись* з конкретним періодом вітчизняної історії, побутовим
- середовищем, в якому жили, діяли, творили і воювали наші пращури.
- *визначати* особливості і результати перебудови господарства на воєнний лад.

Хід уроку

I. Організаційний етап

До екскурсії:

- Учителю необхідно уважно вивчити об'єкт екскурсії; вичленити проблемні питання, дати завдання учням; указати основні та додаткові джерела інформації; визначити маршрут екскурсії; указати приблизний перелік обладнання, необхідного для екскурсії, дату та місце її проведення; нагадати правила безпеки, яких потрібно дотримуватись під час екскурсії; об'єднати учнів класу в підгрупи та дати їм конкретні доручення (вести записи, фотографувати, вимірювати), ознайомити учнів з темою екскурсії.
- Підготувати учнів до екскурсії, що передбачає: оволодіння знаннями з відповідного навчального предмета, з'ясування завдання з набуття нових знань і поглиблення раніше набутих.

II. Мотивація навчальної діяльності

- Прокоментуйте вислів: «Краще один раз побачити, ніж сім разів почути?»
- Яке відношення цей вислів має до нашої екскурсії?

III. Актуалізація опорних знань

- Пригадайте, пам'ять про яких людей (про які події) увічнена в цьому місці?

Методичні поради вчителю

Під час екскурсії:

Навчання в процесі екскурсії будується, в основному, на сприйнятті об'єктів, які оглядаються; поясненні їх теоретичної та практичної значущості. Екскурсія має великі можливості для реалізації міжпредметних зв'язків (біологія, фізика, хімія, географія, література, історія), що сприяє формуванню системних знань учнів, умінь і навичок їх розумової та практичної діяльності.

Під час екскурсії учні:

- оглядають об'єкти і слухають пояснення екскурсовода;
- ведуть записи по ходу розповіді і спостереження;
- ведуть збір ілюстративних матеріалів для оформлення звітності.

Обов'язковим компонентом навчальної екскурсії є перевірка досягнення її мети та результатів. Оформлення результатів екскурсії може бути індивідуальним і груповим. Зібраний учнями на екскурсії матеріал доцільно використовувати з метою актуалізації їх знань та життєвого досвіду, створення емоційного тла подальших уроків.

Після екскурсії обов'язково проводиться узагальнююче підсумкове заняття. Учні діляться враженнями, дають відповіді на запитання, які вчитель поставив перед екскурсією. Оформляється письмовий звіт про екскурсію. Виготовляються стенди-висновки з матеріалами, одержаними під час екскурсії.

Вчитель обов'язково узагальнює результати екскурсії, пояснює матеріал, який учні погано зрозуміли.

IV. Домашнє завдання – (диференційоване, на вибір учнів):

- написати звіт про результати екскурсії – 4-6 балів;
- описати 1-2 експонати і своє враження від них – 7-9 балів;
- створити стіннівку за матеріалами екскурсії – 10-12.

Урок № 40

Тема. Харківщина в післявоєнні роки

Мета:

- надання теоретичної інформації про розвиток Харківщини після війни; удосконалення навичок колективної роботи;
- формування вміння аналізувати та пояснювати факти, ситуації;
- удосконалення навичок роботи з картою;
- виховання почуття поваги до праці і людей праці.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *схарактеризувати* процес відновлення народного господарства в повоєнні роки;
- *визначати* хронологічну послідовність подій, виникнення нових підприємств та особливості економічного розвитку Харківщини в цей період;

Обладнання: підручник, робочий зошит, карта Харківської області.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Учні здають на перевірку роботи за матеріалами екскурсії

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель пропонує учням створити графічний аналізатор «Дерево передбачень», для чого малює на дошці стовбур дерева (тема уроку), і задає запитання: «Про що буде йти мова на уроці?». Учні методом «мозкового штурму» називають передбачення (листя) і аргументують їх (гілки). Після цього вчитель наголошує, що на уроці буде можливість впевнитись, чи збігся прогноз із змістом тексту параграфа

IV. Актуалізація опорних знань

- Згадайте, якими методами проводилась політика індустріалізації? Скільки часу вона проводилася? Які результати?
- Чому війна завжди вважалась великим лихом для будь-якої країни?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Збитки Харківщини за роки окупації.
2. Післявоєнна відбудова. Громадське будівництво в місті Харкові.
3. Розвиток промисловості в Харкові. Стан сільського господарства області.

Методичні поради вчителю

1. Перший пункт плану вчитель коротко викладає, використовуючи інформацію з посібника (§33, стор.254) або з інших джерел.

Другий і третій пункти опрацьовуються через групову роботу учнів, а саме:

- Учні об'єднуються в 4 групи, кожна з яких отримує окреме завдання. Після опрацювання тексту посібника групи коротко доповідають про результати спільної роботи. Учитель виправляє, коментує доповіді, додає інформацію.
- Як підсумок, проводиться обговорення в загальному колі на тему: «Особливості економічного розвитку нашого краю в післявоєнний період».

Завдання для груп:

1 група – Проаналізуйте темпи та масштаби післявоєнної відбудови Харківщини (посібник §33, стор. 255-256).

2 група – Проаналізуйте темпи та обсяги громадського будівництва в м. Харкові (посібник §33, стор. 256-257).

3 група – Охарактеризуйте розвиток промисловості в Харкові (посібник §33, стор. 257-258).

4 група – Охарактеризуйте стан сільського господарства області (посібник §33, стор. 258-259).

Додаткові матеріали для вчителя

Повідомлення про соціалістичне змагання на підприємствах Харкова

«На заводе «Механолит»...токарь сборочного цеха т.Лаптий...выполняет дневное задание на 600-700%.»

«Коллектив фабрики «Спорттрикотаж» каждый месяц добивается хороших показателей в труде. В апреле он дал на десятки тысяч рублей продукции сверх плана. Примером для всего коллектива служат дела стахановок т.т.Мерзликиной, Колесниковой, Одарчик, Твиленевой других, выполняющих задания на 160-180%.»

(«Красное знамя», 1950 рік, 4 червня, №113.

«Урочисто Мала «Південка» відкрилась 8 листопада 1940 р. Але через пів року почалась війна, яка повністю зруйнувала дитячу залізницю. Відновити її було не просто. Тільки у квітні 1945 р., через два роки після визволення Харкова від фашистів, дорослі змогли повернути дітям їх залізницю. Було багато проблем, серед яких: зруйнований будинок вокзалу, згорілі паровозне депо та стрілочні пости, підірваний білий кам'яний міст. Та головне відсутність паровоза. Лише завдяки людському завзяттю та кропіткій праці у першу неділю серпня 1945 р., тобто у день професійного свята залізничників, дитячу залізну дорогу було знову відкрито.»

(За матеріалами: Кушнар'ов Є.П. 100 кроків Харківською землею. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 159-160)

Дзеркальний струмінь

Альтанка-фонтан «Дзеркальний (Скляний) струмінь» розташована у сквері Перемоги, навпроти будівлі Харківського театру опери та балету. Дзеркальний струмінь був споруджений 1947 року за проектом архітектора В.І. Коржа.

За однією з версій, що ґрунтується на спогадах колишніх партійних співробітників Харківського обкому партії, історія спорудження фонтану-альтанки пов'язана з тим, що наприкінці 1940-х років до Харкова приїхав тодішній перший секретар ЦК Компартії УРСР Микита Хрущов. Начебто, Микита Сергійович визирнув у вікно з кабінету начальника Харківського обкому партії Віктора Чураєва (будівля обкому в ті часи містилася за адресою вул. Мироносицька, 1). Тролейбусний парк, вочевидь, справив на нього не найкраще враження, і майбутній керівник СРСР висловив керівнику харківських комуністів невдоволення побаченням з «обкомівського» вікна. У результаті цієї розмови «на підвищених тонах» стало рішення харківської партійної влади розбити на цьому місці сквер з фонтаном.

Там, де був розташований тролейбусний парк, методом загальногромадського народного будівництва у 1946-47 роки було закладено сквер «Перемоги» з басейном і фонтаном-альтанкою, що майже відразу отримала народну назву «Дзеркальний струмінь». Загальне планування скверу і фонтану було розроблено архітекторами А.М. Касьяновим, В.І. Коржомі А.С. Маяк. Поруч з фонтаном-альтанкою було зведено басейн, який спершу обнесли простим цегляним парканом, а 1970-ті його замінили на гранітний.

1958 року на честь святкування 40-річчя Ленінського комсомолу на території скверу було відкрито алею комсомольців-героїв.

Улітку 2007 року до 60-ліття Скляного струменю було здійснено його реконструкцію. 7 серпня запрацював оновлений фонтан, під час реконструкції якого встановили 137 форсунок, 2 установки штучного туману і 135 прожекторів. Чашу фонтану, що вміщує 350 тонн води, облицювали плиткою, стінки – мармуром.

Цікаві факти:

Харківський «Дзеркальний» або «Скляний» струмінь повністю повторює проект аналогічної споруди в російському курортному місті на Північному Кавказі Кисловодську.

(За посиланням: <http://nika.km.ua/turi-po-ukran/harkv.html>)

Первые междугородные автобусные линии, соединявшие Харьков с соседними городами, появились еще в конце 20-х – начале 30-х годов прошлого века. Долгое время в городе не существовало специального здания автовокзала, а большинство междугородных автобусов отправлялись с площади Тевелева (ныне – Конституции), где в июле 1950

года открылась первая в городе междугородная автостанция. В 1957 году отсюда отправлялись автобусы в Москву, Киев, Симферополь, Ялту, Днепропетровск, Запорожье, Ворошиловград (Луганск), Сталино (Донецк), Ростов-на-Дону, а также внутриобластные автобусы Харьков-Красноград и Харьков-Липцы.

Но уже к середине 50-х годов стало ясно, что автовокзалу не место на центральной площади такого большого города, как Харьков. 24 марта 1954 года Харьковский горисполком принял решение № 318 о выделении участка земли площадью 1 га по улице Змиевской (ныне – проспект Гагарина) для строительства автовокзала. Главным управлением автотранспорта была утверждена смета на строительство в сумме 3206 рублей. Новое здание автовокзала возвели в начальной части улицы Змиевской на изломе между площадью Руднева и улицей Кирова. Здание автовокзала расположилось по соседству с железнодорожным вокзалом Харьков-Левада. Змиевская улица в то время активно реконструировалась, так как она являлась основным путем от аэропорта к центру города. Новый автовокзал, закрывавший собой неприглядные бараки, окружавшие станцию Левада, пришелся здесь как нельзя кстати.

В 1958 году автовокзал был открыт. Трехэтажное здание было сооружено по проекту архитектора А. Г. Крыкина в характерном для 50-х годов стиле – с использованием элементов классических архитектурных форм. Фасад здания имеет форму вогнутой дуги, разделенной пилястрами на три пролета. Оконные проемы, размещенные между пилястрами, объединены арками. С тыльной стороны расположены платформы и площадка отстоя автобусов.

(За посиланням: http://gortransport.kharkov.ua/routes/bus_sub_stop.php?bus_sub_stop_id=1&mode=schedule)

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Робочий зошит (урок 40, завдання №№1-3, 7)

VII. Підсумки уроку

Аналізується «Дерево передбачень»

VIII. Домашнє завдання – (диференційоване, на вибір учнів):

- посібник (§33, завдання №№1-3) – 1-3 бали;
- робочий зошит (урок 40, завдання №5) – 4-6 балів;
- робочий зошит (урок 40, завдання №6) – 7-9 балів;
- робочий зошит (урок 40, завдання №9 – 10-12 балів.

Урок № 41

Тема. Політичний та економічний розвиток Харківщини в 60-80-ті рр. XX ст.

Мета:

- поглиблення знань учнів про особливості розвитку Харківщини в 60-80-ті роки XX ст.;
- удосконалення їх уміння узагальнювати і систематизувати інформацію;
- формування навичок активного слухання та критичного мислення;
- виховання почуття поваги до минулих поколінь та результатів їх праці.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *схарактеризувати* процес економічного розвитку регіону;
- *оцінити* трудові досягнення населення Харківщини;
- *порівняти* життя людей в різні історичні періоди.

Обладнання: підручник, робочий зошит, карта Харківської області.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Робочий зошит (урок 40, завдання №№ 3,6) – перевіряються усно. Інші здаються на перевірку вчителів.

III, IV. Мотивація навчальної діяльності та актуалізація опорних знань

Пропонуємо використати метод «Знаємо – Хочемо дізнатися – Дізналися», що дасть можливість поєднати три етапи проведення уроку (мотивація навчальної діяльності, актуалізація опорних знань, закріплення вивченого матеріалу).

1. На класній дошці накреслюється таблиця, два перших стовпчики якої заповнюються на початку уроку, третій – наприкінці уроку.

2. Учні в парах обговорюють тему і заповнюють перший стовпчик в зошитах, записуючи все, що вони знають з цього питання.

3. Після обговорення в парах дані в перший стовпчик таблиці на дошці вносяться усім класом. Учитель коригує, узагальнює та записує отриману інформацію.

4. У другий стовпчик загальної таблиці вносяться запитання, на які учні б хотіли знайти відповідь. Запитання записуються і в таблицю в зошиті.

5. На етапі закріплення вивченого матеріалу учні обговорюють відповіді на свої запитання, після чого записують їх в зошит.

6. Запитання, на які не було знайдено відповіді, можуть стати предметом для домашньої роботи та актуалізації опорних знань на наступному уроці.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Розвиток промисловості.*
2. *Розвиток транспорту.*
3. *Будівництво.*
4. *Розвиток сільського господарства.*

Методичні поради

Таблиця

Що ми знаємо?	Чого хочемо дізнатися?	Що дізналися

Радимо викласти новий матеріал у формі керованої лекції. При підготовці лекції вчитель має розділити навчальний матеріал на логічно завершені частини (пункти плану). Виклад однієї частини не має перевищувати 5 хвилин. Загалом виклад може тривати 25-30 хв. і складатися з кількох частин: вступної, основної і заключної.

1. Викладіть учням матеріал вступної частини лекції, яка має містити: тему, план лекції, пояснення алгоритму дій на уроці. Попросіть учнів уважно слухати і виділяти головне в його розповіді, не записуючи.

2. Викладіть учням матеріал основної частини лекції. Бажано використати наочні засоби, що ілюструють матеріал. Учні слухають і не роблять записів.

3. Після 5 хвилин викладу зупиніться і запропонуйте проголосити основні положення з розповіді, обговорити їх у загальному колі, відкоригувати, а потім записати в певний розділ

таблиці «Економічний розвиток Харківщини»(робочий зошит, урок 41, завдання №4). Така процедура повторюється ще три рази.

4. Викладіть учням матеріал заключної частини лекції, який може містити короткі висновки й узагальнення, або запропонуйте висновки й узагальнення зробити учням.

Додаткові матеріали для вчителя

У 1970 р. на території Харківської області постійно проживало близько двох мільйонів восьмиста тисяч осіб. Уже в 1979 р., на момент наступного Всесоюзного перепису, ця цифра зросла більш ніж на 200 тисяч і становила вже 3 мільйони і майже 40 тисяч осіб. Ще за 10 років чисельність населення Харківської області зросла ще на 135 тисяч і нараховувала 3 мільйони 175 тисяч осіб, тобто спостерігалось впевнене збільшення кількості населення Харківщини. Проте після 1989 року спостерігається поступове скорочення кількості мешканців Харківщини. Уже на перше січня 1992 року на території області проживало 3 мільйони 168 тисяч осіб. Зміна кількості населення відбувалася як за рахунок природного, так і механічного приросту. Для показника народжуваності в досліджуваній період характерна така закономірність: чим більше місто, тим нижчий рівень народження дітей. Зниження народжуваності відбувалося особливо швидко в малих містах, а у великих містах відбувалася стабілізація народжуваності на низькому рівні. Саме друга половина 1980-х років стала початком процесу падіння рівня народжуваності.

(За матеріалами: Півень В. Динаміка чисельності та структури населення Харківщини в 1970-1991 рр. // Актуальне проблемы демографии. – 2010. – Вып. 13. – С.168)

Харьков строится

В таком крупном индустриальном центре, как Харьков, организация производственных зон приобретает, естественно, первостепенное значение. Производственные комплексы города расположены в основном по оси юго-восток – центр – северо-запад. Лицо Харькова как индустриального центра определяют промышленные гиганты – ХТЗ, ХЭМЗ, турбинный завод, завод транспортного машиностроения и многие другие.

На базе крупных предприятий ведущего профиля предусматривается формирование современных промышленных районов, с кооперированием подсобных предприятий, складского хозяйства, подъездных путей и коммунального обслуживания. В Орджоникидзевском районе впервые на Украине построен крупный производственный комплекс профтехучилищ,

объединенных по производственному принципу. Здесь готовятся кадры для ХТЗ, подшипникового завода, станкозавода и завода «Электротяжмаш». Харьков – город-миллионер. В 1975 году население города составило 1 млн. 370 тыс. человек. Вот почему так много внимания уделяется жилищному строительству. В 1975 году жилой фонд города составил 18 млн. кв. м общей площади.

Перспективным планом предусмотрено дальнейшее широкое жилищное строительство. Новое жилищное строительство в Харькове за последние десять лет, как и в других крупных городах, осуществлялось в основном на свободных территориях. Удельный вес реконструкции до 1975 года составил 18 процентов. Первым крупным жилым районом Харькова, построенным по единому проекту, является Павлово Поле. Этот район, строительство которого завершается, вместе с Алексеевским жилым районом в будущем станет одним из крупнейших жилых массивов Харькова. Он расположен вблизи центра и городских зон отдыха. В проекте детальной планировки Павлова Поля впервые на Украине был применен принцип микрорайонирования и ряд прогрессивных для того времени приемов по планировочной организации микрорайонов. В 1955 году началась застройка первых двух микрорайонов, и в настоящее время район почти полностью застроен. Павлово Поле занимает территорию 500 гектаров, в том числе 373 гектара жилой территории. Интересно застроена улица 23-го Августа. Она имеет живописное криволинейное очертание, которое подчеркивают шесть четырнадцатизэтажных жилых домов башенного типа. Южная панорама Павлова Поля хорошо обозревается со стороны Саржина Яра, где застройка постепенно «растворяется» в зеленом массиве. Силуэты застройки с этой стороны формируют девятиэтажные «точечные» дома, которые на фоне пятиэтажных создают интересный объемно-пространственный контраст с массивом застройки и зеленью парка и удачно вписываются в очертание улицы Отакара Яроша.

Примыкающая к Павлову Полю юго-западная часть территории Алексеевского района в первые послевоенные годы была застроена малоэтажными жилыми и культурно-бытовыми зданиями. В последующие годы вдоль улиц Целиноградской и Бульварной были построены пяти и девятиэтажные общежития учебных институтов, поликлиника, столовая, Дом быта, корпус института переливания крови, автодорожный техникум, хлебозавод и другие учреждения. В южной части района, на склонах Алексеевской балки поднялись девятиэтажные «точечные» жилые дома, кинотеатр. В этом районе предполагается расселить 115 тысяч человек. Район будет застроен крупнопанельными многоэтажными жилыми домами, в том числе домами, скомпонованными из блок-секций.

Транспорт

Удобство транспортно-географического положения Харькова и его мощный промышленный потенциал обусловили превращение города в один из крупнейших транспортных узлов Советского Союза. Здесь сходятся 8 железнодорожных и 5 автомобильных магистралей, соединяющих западные, центральные и восточные районы страны с Приднестровьем, Крымом, Кавказом. Для обслуживания пассажиров в городе работают 3 крупных железнодорожных и 4 автобусных вокзала. Через них поддерживается транспортная связь Харькова почти с 300 населенными пунктами. Более чем с 70 промышленными центрами и курортными городами страны Харьков связан постоянно действующими авиалиниями. По своему значению в перевозках пассажиров и грузообороте Харьков уступает только самым крупным транспортным узлам страны – Московскому и Ленинградскому. Особенно велика роль транспортного узла в железнодорожных сообщениях. Крупнейшая железнодорожная станция города – Харьков-Пассажирский. Она обслуживает все дальние и значительную часть пригородных перевозок. Харьков-Балашовский и Харьков-Левада, обслуживая пригородное пассажирское движение, являются также грузовыми железнодорожными станциями. Харьков-Левада, расположенная вблизи центра города, в соответствии с генеральным планом в будущем будет преобразована в головную пригородную станцию.

Воздушный транспорт связывает Харьков с крупными промышленными и населенными центрами страны – Москвой, Ленинградом, Киевом, Баку, Тбилиси, Ереваном, Ригой, Одессой, Волгоградом, Симферополем и другими, доставляет пассажиров в районные центры области. Самолеты Харьковского аэропорта совершают ежедневно около 250 авиарейсов. Внутригородским транспортом – метрополитеном, трамваями, троллейбусами, автобусами и таксомоторами ежедневно перевозится около 2 миллионов пассажиров. В городе проложено более 100 километров трамвайных и около 100 километров троллейбусных линий. Ордена Трудового Красного Знамени Харьковское трамвайно-троллейбусное управление располагает крупной производственной базой. Вагоноремонтный завод, три трамвайных и три троллейбусных депо обеспечивают ремонт и профилактическое обслуживание подвижного состава. В городе работает 4 автобусных парка. Большой популярностью харьковчан пользуется такси. Два городских пассажирских таксомоторных парка насчитывают около 2000 автомашин. Ежегодно услугами городского такси пользуется около 2 миллионов человек. В августе 1975 года вступил в строй первый пусковой участок первой очереди Харьковского метрополитена.

Торговля

К услугам населения и гостей города – широкая сеть магазинов, столовых, ресторанов, кафе, буфетов, ателье, различных мастерских бытового обслуживания. Сейчас в городе 1403 предприятия торговли, из них – 937 продовольственных и 466 промтоварных. Популярны универмаг «Харьков», «Дом торговли», филиал центрального универмага «Весна», «Детский мир» и его филиал «Юность», магазины фирмы одежда № 11 и № 26, «Богдан», «Дом мебели», «Дом радио», «Мелодия», продовольственные магазины торга «Гастроном» – № 7 «Универсам», № 57 «Московский».

Население обслуживают 18 колхозных рынков, в том числе хорошо оборудованные крытые рынки – Коммунальный, Конный, Сумской. В праздничные дни на рынках проводятся ярмарки, в которых участвуют колхозы и совхозы Харьковской, Сумской, Белгородской, Курской и других областей. Открываются выездные предприятия общественного питания. Во время ярмарок на открытых эстрадах выступают артисты, работают аттракционы. С каждым годом растет покупательная способность населения. В 1975 году товарооборот по городу составил 1467 млн. рублей.

Неуклонно растет сеть общественного питания. В 1975 году было открыто 73 предприятия общественного питания. В предвыходные и предпраздничные дни столовые промышленных предприятий города проводят выставки-продажи полуфабрикатов, кулинарных и кондитерских изделий. В системе городского управления общественного питания работает 18 600 человек.

Служба быта

Ее обеспечивают тысячи мастеров различных специальностей. Они трудятся на 1119 предприятиях и выполняют работы 600 видов обслуживания. Расскажем только о некоторых службах, без которых не обойтись жителю большого города. Прежде всего, о Доме быта на улице Свердлова, 56. Это 10-этажное здание, в котором расположены учреждения, обеспечивающие около 300 видов разнообразных услуг. Здесь можно заказать костюм или платье, обувь, починить, вычистить одежду, воспользоваться услугами парикмахерской, фотоателье или фотолаборатории, отремонтировать часы, электробритву, получить справку адресного бюро. Дома быта открыты также в Орджоникидзевском районе на улице Косиора и в Дзержинском – на улице 23-го Августа. В городе 4 специализированные фабрики индивидуального пошива и ремонта одежды. Они объединяют 210 ателье и мастерских. В системе предприятий службы быта – 172 парикмахерских; 23 ателье

фабрики по изготовлению и ремонту мебели; ремонтно-строительное управление, которое принимает заказы от населения на строительство и ремонт жилья; банно-прачечное объединение, в которое входит 15 бань, 41 прачечная и 38 пунктов приема в стирку белья.

(За матеріалами:

Харьков. Краткая справочная книга. – Х.: Прапор, 1976.)

<http://www.youtube.com/watch?v=yNNWwMD1sBc> – «Харьков индустриальный»- 5.15. Фільм 1977 року.

<http://www.youtube.com/watch?v=nwMlfkEsTw0&feature=related> – радимо показати відеофільм «Салтовка 70-80-е годы» – 6.05. Відеофільм без звука, тому можна запропонувати учням прокоментувати фільм і порівняти життя людей тоді і сьогодні.

<http://www.youtube.com/watch?v=GhPI-83xN7w&feature=related> – відеофільм «Харьков 35 лет назад» – 4.25. У фільмі показані вулиці та площі Харкова 35-ти річної давнини і сьогодення

<http://www.pensionerka.com/blogs/mir-tvorchestva-i-krasoty/smotrim-i-vspominaem-kak-zhili-v-60-80-h-godah.htm> – слайд-шоу «Как жили в 60-80-х годах» – 6.05.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Заповнення третього стовпчика таблиці «Знаємо – хочемо дізнатися – дізналися»

VII. Підсумки уроку

- Чи хотіли б ви жити в 60-80 роки ХХ ст.? Обґрунтуйте свою думку.

VIII. Домашнє завдання – (диференційоване, на вибір учнів):

- посібник (§34, завдання №№1-3) – 1-3 бали;
- робочий зошит (урок 41, завдання №№1-3) – 4-6 балів;
- робочий зошит (урок 41, завдання №5) – 7-9 балів;
- робочий зошит (урок 41, завдання №6) – 10-12 балів.

Урок № 42

Тема. Харківщина на зламі епох

Мета:

- формування знань учнів про життя населення Харківщини в кінці ХХ – на початку ХХІ століття;
- розвиток їх вміння передбачувати та прогнозувати, спираючись на мінімум інформації, аналізувати та пояснювати зміни в житті суспільства, порівнювати ситуації;
- удосконалення навичок колективної роботи; роботи з малюнками;
- формування почуття національної гордості за свою державу і малу батьківщину.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- визначати зміни в житті харків'ян після оголошення незалежності України;
- порівнювати символіку Харківської області різних періодів;
- тлумачити зміст понять «перебудова», «гласність».

Обладнання: підручник, робочий зошит, карта Харківської області.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Даний етап пропонується провести методом «Розумний кубик», а саме: виготовляється (або купується) кубик з певною кількістю крапок на боках. До дошки викликається бажаний відповідати учень, який кидає цей кубик. Кількість точок на боці куба, що випадає, означає номер запитання.

Запитання:

- За рахунок чого відбувався розвиток промисловості Харківщини?
- У яких напрямках розвивалась транспортна галузь Харківщини в 70-80 роках?
- Під час будівництва яких об'єктів були застосовані інноваційні архітектурні рішення?

- Доведіть, що будівельна галузь була спрямована на задоволення соціально-побутових умов жителів Харківщини.
- З чим було пов'язано утворення нового району в місті Харкові?
- За які досягнення Харків був нагороджений орденом Леніна у 1970 році?

III. Мотивація навчальної діяльності

Учителю пропонується застосувати метод «Ключові слова», а саме:

1. Учитель пропонує учням в парах до кожного з ключових слів, записаних на дошці, добрати визначення або пояснення, навести приклади, які потрібні для розкриття понять: «перебудова», «гласність», «демократія»

2. Після підготовчої роботи учні відповідають, учитель коригує їх відповіді, які мають відтворити основний зміст теми уроку.

IV. Актуалізація опорних знань

Учитель дає прослухати гімн Харківської області (або зачитує його – посібник §35, стор.270-271).

- Чи знаєте ви, що це за твір?
- Які елементи, окрім гімну, вважаються символами Харківської області?
- Що представляє собою герб Харківської області?
- Яким є прапор Харківської області?

Після відповідей учнів учитель звертає увагу на рис.35.1. (посібник, стор.270), пояснює елементи герба, прапора, після чого пропонує виконати завдання (посібник, стор.271, рубрика «набуваємо практичних навичок»)

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Перебудова суспільно-економічного життя.*
2. *Суспільно-політичне життя населення Харківщини в кінці ХХ – на початку ХХІ століття.*

Методичні поради

Етап пропонується провести методом «Дискусія», а саме:

1. Оголошується проблемне запитання: «Чи покращало життя населення Харківщини в роки незалежності?»

2. Клас об'єднується у дві групи. Одна група обирає позицію «так», інша - позицію «ні».

3. Кожна група обговорює свою позицію, добирає аргументи на її підтримку, працюючи з посібником (§35, стор.266-269). Дозволяється використовувати матеріали з інших параграфів посібника.

4. Хід дискусії:

- представник від групи стверджує позицію;
- наводить один-два аргументи;
- представник іншої групи стверджує свою позицію;
- наводить контраргументи або переходить до критики протилежної позиції.

Дискусія триває, доки аргументи не будуть вичерпані або коли закінчиться час, визначений учителем. Учитель підводить підсумки роботи учнів.

Додаткові матеріали

Алгоритм написання міні-есе:

Вступ	Одне речення, що пояснює ваше ставлення до даного питання
Основна частина	Чотири речення, які містять факти, докази, пояснення, що підтверджують вашу думку
Висновки	Одне речення, що підбиває підсумки і зв'язує вступ і основну частину

Харківська монета

1 липня 2004 року обов'язково увійде в історію Харківщини, бо з цього дня Національний банк України ввів до обігу ювілейну монету «350 років Харкову». Її номінал – 5 гривень, маса – 16,54 г, діаметр – 35 мм, тираж – 30 тис. штук. На аверсі зображена дзвіниця Успенського собору, на реверсі – Держспром, а знизу напівколом розміщується напис «ХАРКІВ 350 РОКІВ». Автори – О.Терехіна та Н.Домовицьких. Скульптор – В.Дем'яненко.

Аверс – лицевий бік монети.

Реверс – зворотній бік монети.

(За посиланням:

http://www.bank.gov.ua/control/uk/currentmoney/cmcoin/details?coin_id=218)

ТЦ «Барабашово»

ТЦ «Барабашово» – крупнейший промышленно-вещевой рынок Украины, занимает площадь более 75 га, являясь самым большим в Восточной Европе, и занимает 14-е место в рейтинге крупнейших рынков мира. Рынок «Барабашово» расположен в Харькове, на Салтовке, между станциями метро «Академика Павлова»и «Академика Барабашова». От последней станции и произошло название. Таким образом, к известному харьковскому астроному Николаю Павловичу Барабашову рынок не имеет никакого отношения.

Образован в 1995 году на пустой площадке к западу от станции метро «Академика Барабашова». С момента появления ТЦ «Барабашово», прошел долгий путь от небольшого рынка до самого крупного торгового центра в Украине. Контейнеры сменились современными павильонами и магазинами, постоянно развивается инфраструктура, захватив все свободные площади между Тюриным озером и Салтовским метродепо; в последнее время – путём сноса жилых домов частной застройки Тюринки и Рашкиной дачи.

ТЦ «Барабашово» состоит из 8 торговых площадок, здесь более 18000 торговых и складских мест. Торговый центр «Барабашово» стал пунктом пересечения прямых товарных потоков из разных стран мира, плацдармом для продвижения товаров местного производства, местом появления и развития для многих производителей и частных предпринимателей.

Покупатели съезжаются для оптовых и розничных покупок со всех регионов страны и ближнего зарубежья.

Концепция и стратегия развития торгового центра «Барабашово» были разработаны АО «Концерн АВЭК и Ко»более 15 лет назад, им и принадлежит большая часть торговых площадей.

(За посиланням: [http://x-torg.com/page/O-nas#О ТЦ Барабашова](http://x-torg.com/page/O-nas#О_ТЦ_Барабашова))

Корпорация «Бисквит-Шоколад»

Корпорация «Бисквит-Шоколад»объединяет две фабрики- ПАО «Харьковская бисквитная фабрика»и ПАО «Кондитерская фабрика «Харьковчанка».

- Количество работающих – около 3000 человек. Суточный выпуск продукции– до 180 тонн.

- Продукция – мучные и сахаристые кондитерские изделия.

Ассортимент мучных изделий: печенье (затяжное, сахарное, сдобное), крекер, галеты, вафли, вафельные трубочки, бисквиты, рулеты, торты (в том числе вафельные и шоколадно-вафельные).

Ассортимент сахаристых изделий: карамель, конфеты (глазированные и неглазированные), шоколад, зефир, ирис, мармелад.

Началом промышленного производства кондитерских изделий в городе Харькове считается 1896 год, когда была основана кондитерская фабрика Жоржа Бормана, выдающегося кондитера, который получил звание «Поставщик Императорского двора» и множество международных наград. Позднее, в 1935 году, было создано ещё одно крупное кондитерское предприятие – «Харьковская бисквитная фабрика». С 2001 года оба предприятия начали выпускать свою продукцию под общей торговой маркой – «Бисквит-Шоколад», а в августе 2004 года объединились в одноимённую корпорацию.

Продукция харьковских кондитеров – это высокое качество и широкий ассортимент. Предприятия производят как традиционные группы кондитерских изделий, так и совсем новые для Украины виды продукции. Современные методы подготовки сырья и производства полуфабрикатов, использование новых упаковочных материалов обеспечивают долгосрочное сохранение потребительских качеств и высокие вкусовые характеристики продуктов.

Высокие оценки качества продукции корпорации «Бисквит-Шоколад» были неоднократно засвидетельствованы на самых престижных международных кондитерских выставках, таких как «ISM» (Кёльн, Германия), «FMI» (Чикаго, США), «Seal» (Париж, Франция).

Широкий ассортимент, выгодные условия сотрудничества с оптовыми покупателями позволили расширить рынки сбыта, и сегодня кондитерские изделия харьковских предприятий экспортируются в Россию, Казахстан, Киргизстан, Грузию, Азербайджан, Молдову, Латвию, Литву, Монголию, США, Канаду, Израиль, Германию. Доля экспорта в реализации продукции составляет около 30 процентов.

Президент корпорации «Бисквит-Шоколад», генеральный директор Харьковской бисквитной фабрики, Заслуженный работник промышленности Украины **Алла Арестовна Коваленко**. Герой Украины, кавалер ордена Княгини Ольги II и III степени, лауреат VI Всеукраинского рейтинга популярности «Золотая фортуна» в номинации «Лучший управляющий предприятия», деловая женщина года (многократно), лауреат Международной премии «Созидание» Конфедерации Деловых Женщин России в номинации «Лучший экспортёр», обладатель других почётных званий и наград.

(За посиланням: <http://www.biscuit.com.ua>)

О.С. Масельський
([07.12.1936](#) – [12.04.1996](#))

Олександр Степанович Масельський народився [7 грудня 1936](#) в с.[Хмельове Кіровоградської області](#) в багатодітній сім'ї. З 1954 – колгоспник. Служив в армії.

У 1963 р. закінчив Уманський сільськогосподарський інститут. З 1963 бригадир, головний [агроном](#) радгоспу «Комуніст» Краснолиманського району Донецької області. З 1966р. – аспірант, молодший науковий працівник Київського НДІ землеробства. З 1969 р. по 1973 р. був директором радгоспу «Червоний Жовтень» [Українського НДІ рослинництва, селекції і генетики ім. В.Я.Юр'єва](#). Там же в 1973 р. захистив кандидатську дисертацію «Врожайність кукурудзи в залежності від площі живлення та добрив при зрошуванні на сірому опідзоленому ґрунті».

У 1973-1974 рр. – 2-й секретар Валківського РК КПУ. З серпня по листопад 1974 – голова Валківського райвиконкому. У листопаді 1974 був обраний 1-им секретарем Валківського РК КПУ. Цю посаду обіймав до 1979р. З 1979 по 1983 – заступник голови, 1-й заступник голови Харківського облвиконкому. З березня 1983 по березень 1992 – голова Харківського облвиконкому. З 1992 по 1995 рр. – Представник Президента України в Харківській області. Голова Харківської облдержадміністрації з 1995 р.

Народний депутат, віце-прем'єр міністр України, член Конституційної Комісії від Президента України; член Ради роботи з кадрами; член Комісії з розробки Національної програми розвитку сільськогосподарського виробництва на 1996–2005р.р.

Нагороди:

Звання «Герой України» з удостоєнням [ордена Держави \(5 грудня 2006\)](#) – за визначні особисті заслуги перед Україною у державному будівництві, соціально-економічному та культурному розвитку [Харківщини](#), багаторічну активну політичну та громадську діяльність (померло)

[Почесна відзнака Президента України \(7 травня 1995\)](#) – за значний особистий внесок у розвиток економіки області, організацію будівництва першої пускової ділянки третьої черги [Харківського метрополітену](#).

[Заслужений працівник сільського господарства України \(18 листопада 1993\)](#) – за значний особистий внесок у збільшення виробництва сільськогосподарської продукції, поповнення державних продовольчих ресурсів[3]

Два [ордени Трудового Червоного Прапора](#).

(За посиланням: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>)

Є.П.Кушнар'ов
(29.01.1951 – 17.01.2007)

Євген Петрович Кушнар'ов народився в м. Харкові. У 1968 р. вступив до Харківського інженерно-будівельного інституту, який закінчив в 1973 р., здобув кваліфікацію інженера-механіка.

Від 1973 року – інженер-конструктор, механік, начальник ремонтно-механічного цеху, заступник начальника конструкторського відділу Харківського заводу залізобетонних конструкцій №1.

З червня 1981 р. до квітня 1990 р. перебував на партійній роботі. У цей період працював інструктором, заступником завідувача відділу пропаганди та агітації Орджонікідзевського райкому партії м. Харкова, інструктором, заступником завідувача оргвідділу (з 1987), завідувачем відділу адмінорганів, завідувачем оргвідділу Харківського міського КПУ.

У 1989 р. став одним з ініціаторів створення демократичної платформи КПРС та КПУ, співголова Харківського міського партклубу.

Народний депутат України 12 скликання (Салтівський виборчий округ №376 Харківської області). Брав безпосередню участь у розробці Конституції України, найважливіших законодавчих актів, проводив велику роботу з консолідації Верховної Ради, зміцнення міжнародних зв'язків України.

З квітня 1990 р. по квітень 1998 р. – голова Харківської міськради, з 1991 р. – голова Харківського міськвиконкому. Був фундатором становлення і розвитку місцевого самоврядування в Україні, обирався президентом Асоціації міст України у 1994-1997 рр. Академік Академії муніципального управління.

У 1994 р. Є.Кушнар'ов заснував Харківський Фонд підтримки молодих обдарувань. У 1995 р. очолив Народно-демократичне об'єднання «Нова Україна», а з 1996 р. став одним із засновників Народно-демократичної партії (заступником, а згодом першим заступником голови партії).

З грудня 1996 р. по листопад 1998 р. Є.Кушнар'ов очолював Адміністрацію Президента України. Перебуваючи на цій посаді, був головою Комісії з державних нагород України, заступником голови Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи, членом Ради національної безпеки й оборони України. З березня 1997 р. по лютий 1999 р. – голова Національної ради з питань молодіжної політики.

У жовтні 2000 р. повертається до Харкова, де до грудня 2004 р. очолює Харківську облдержадміністрацію. На посаді губернатора домагається значних економічних успіхів, зокрема, реалізуючи на практиці Закон України про спеціальний режим інвестиційної діяльності, сприяючи створенню технопарків і вільних економічних зон у Харкові, стимулюючи інвестиції (переважно в машинобудування і поліграфічну галузь). На чолі

колективу вчених розробляє «Стратегію соціально-економічного розвитку Харківської області до 2011 року», схвалену обласною радою.

У березні 2006 р. був обраний народним депутатом України 5 скликання від Партії регіонів. Невдовзі став заступником голови фракції ПРУ в Верховній Раді.

Помер 17 січня 2007 р. в районній лікарні м. Ізюма Харківської області.

17 січня 2008 р. у Харкові була відкрита меморіальна дошка до річниці загибелі Євгена Петровича на будинку міськвиконкому.

Нагороди:

Орден князя Ярослава Мудрого V (листопад 1998), IV (листопад 2002), III ст. (листопад 2004).

Орден Почесного легіону (1997, Франція).

(За посиланням: <http://uk.wikipedia.org/wiki/>)

http://www.youtube.com/watch?v=o9VLag_GiEg&feature=bf_prev&list=PLBA1CA85774182509 - Kharkiv city presentation. Харків. 1999. Complete version.

Фільм про Харків та Харківську область періоду 90-х років на 15.02.

<http://www.youtube.com/playlist?list=PLBA1CA85774182509> – Why I love Kharkiv – підбірка з 31 фільму про сучасний Харків.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Робочий зошит (урок 42, завдання №№1-3)

VII. Підсумки уроку

Усі учні індивідуально викладають власну позицію щодо проблемного питання дискусії у вигляді есе.

VIII. Домашнє завдання

Робочий зошит (урок 42, завдання №8) – 10-12 балів.

Урок № 43

Тема. Особливості розвитку культури на Харківщині

Мета:

- поглиблення знань учнів про культурне життя Харківщини другої половини ХХ ст., розвиток аналітичних та рефлексивних умінь, виховання естетичних почуттів.

Очікувані результати. *Після цього уроку учні зможуть:*

- *характеризувати* розвиток культури на Харківщині;
- *називати* імена видатних діячів культури та мистецтва;
- *визначати* особливості розвитку музичної, художньої, театральної культури в Харківському регіоні.

Обладнання: підручник, робочий зошит.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання.

Перевірка виконання вправи 8, стор. 113.

Учні повідомляють підготовлені виступи за темою «Історія створення району, в якому ви живете»

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель пропонує учням на аркуші паперу намалювати контури герба довільної форми. Поділивши форму на чотири частини, заповнити їх, враховуючи тенденції розвитку культури попередніх періодів: 1 ч. – особливості театрального життя; 2 ч. – музичне життя; 3 ч. – образотворче мистецтво; 4 ч. – фізична культура.

** Інструкція. Інформацію записати одним реченням або символом, озвучити її перед класом.*

Відповідь на запитання:

- Які особливості розвитку культури попередніх століть створили передумови для подальшого прогресу культури на Харківщині?

IV. Актуалізація опорних знань

Виконання тестових завдань.

1. Виберіть прізвища письменників I половини ХХ ст.:

- а) Г. Ф. Квітка-Основ'яненко

- б) І. П. Котляревський
- в) М. Хвильовий
- г) Г. М. Хоткевич

2. Назвіть харківський театр, у якому в 1943 році було поставлено п'єсу «Жди мене»:

- а) Харківський театр для дітей та юнацтва
- б) *Харківський театр російської драми*
- в) Український театр ім. Т. Г. Шевченка
- г) «Березіль»

3. Назвіть найвеличнішу будівлю Харкова і країни, зведену у 20-30-х у нашому місті:

- а) Готель «Червоний»(у минулому «Метрополь»)
- б) Готель «Харків»
- в) Будинок Рад
- г) *Держпром*

** Правильна відповідь виділена курсивом*

V. Вивчення нового матеріалу

План

- 1. Особливості розвитку художнього мистецтва.*
- 2. Розвиток театрального мистецтва.*
- 3. Музичне мистецтво Харківщини.*

Читання тексту § 36 групами.

Відповіді на запитання:

1. Хто з митців Харківщини зробив найбільший внесок у музичне життя?
2. Хто з майстрів образотворчого мистецтва зробив важливий внесок у його розвиток на Харківщині?
3. Які відомі спортсмени прославили Харківщину своїми досягненнями?

Додатковий матеріал для вчителя

Стратегія розвитку кластера культури і туризму

Харківщина має певні переваги серед інших міст України. Харків – це місто студентів (тут панує рухлива молодіжна культура, спостерігається наявність численних іноземних студентів), одночасно тут є центри, які культивують «розвинену культуру», тут функціонують

потужні установи культури, у тому числі спеціалізовані вищі навчальні заклади, театри, музеї, бібліотеки, розважальні центри, цирк, зоопарк та ін. Діють численні національно-культурні осередки і одночасно фіксується певна відсутність конфліктів на національному ґрунті, є традиції проведення деяких культурних заходів (Дні міста, книжковий, музичні і інші фестивалі, художні виставки і т. д.), що склалися.

У цілому мережа установ культури Харківської області станом на 01 січня 2012 р. включала:

- 1293 бібліотеки усіх систем і відомств (846 бібліотек системи Міністерства культури України);
- 698 клубних установ;
- 78 шкіл естетичного виховання;
- 120 музейних установ (34 – Міністерства культури України, 86 при підприємствах, установах та організаціях), два з яких мають статус Національних – Національний літературно-меморіальний музей Г.С.Сковороди і Національний меморіальний комплекс «Висота І.С.Конєва»;
- 6 театрів;
- Харківський обласний організаційно-методичний центр культури і мистецтва;
- Харківський обласний науково-методичний центр охорони культурної спадщини;
- Обласний навчально-методичний центр підвищення кваліфікації працівників культурно-освітніх установ;
- Обласний організаційно-методичний центр туризму;
- Харківська обласна філармонія;
- Великий Слобожанський ансамбль пісні і танцю;
- Молодіжний академічний симфонічний оркестр «Слобожанський».

Харківська область – це благодатний край багатoproфільного літнього і зимового туризму, бальнеологічного лікування і масового пізнавального відпочинку. Перлинами області є Краснокутський дендропарк, Натальєвський і Шарівський парки, Пархомівський художній музей. Селище Гайдари і Коробові Хутори, що на правому березі річки Сіверський Донець, по праву називають «Харківська Швейцарія». Саме у цьому куточку Харківщини створений Гомельшанський національний парк.

Метою стратегії розвитку кластера культури і туризму на Харківщині є зростання рівня культури і туристичної привабливості Харківської області серед населення області, в Україні і за кордоном.

Пріоритетними напрямками Стратегії є:

- модернізація послуг у сфері культури і туризму та розвиток кадрового потенціалу - стратегічна мета «розширення спектру послуг»;

- *стимулювання появи нових інноваційних організацій культури і туризму та вдосконалення роботи вже існуючих шляхом розвитку інвестиційних процесів в галузі – стратегічна мета «розвиток і вдосконалення інфраструктури»;*
- *розширення взаємодії між учасниками Харківського регіонального кластера культури і туризму, інтеграція у всеукраїнський та світовий культурний процес – стратегічна мета «брендінг».*

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Учитель об'єднує учнів у чотири групи. Кожна група отримує одне із завдань: написати на аркуші паперу особливості розвитку певної галузі культури за допомогою іменників. Далі аркуш передається наступним групам, які дописують інформацію відповідно за допомогою прикметників, дієслів. Остання група характеризує явище одним узагальнюючим реченням. Навести приклади.

Презентація відповідей та їх обговорення

VII. Підсумки уроку

Обговорення вивченого за запитаннями:

1. Чи знайомі ви з людьми або їх родичами, які зробили визначний внесок у культуру Харківщини?
2. Яке значення мав для вас урок?

VIII. Домашнє завдання.

§ 36, виконати завдання 6 з робочого зошита, стор. 115.

Урок № 44

Тема. Літературне життя Харківщини другої половини XX ст.

Мета:

- поглиблення і розширення знань учнів про літературне життя Харківщини другої половини XX – початку XXI ст.,
- розвиток в учнів аналітико-синтетичних та рефлексивних умінь,
- виховання почуття літературного смаку і патріотизму.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *характеризувати особливості літературного життя Харківщини у другій половині XX ст.;*

- *називати* імена літераторів, які здійснили значний внесок у розвиток літературного життя на Харківщині, їх найвизначніші твори.

Обладнання: підручник, робочий зошит.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання.

Перевірка завдання 6 з робочого зошита (назвіть славетних людей, якими пишаються жителі вашої малої батьківщини), стор. 128.

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель пропонує учням протягом 1-2-х хвилин записати у зошиті прізвища улюблених письменників і поетів.

Обговорення результатів:

- Скільки авторів ви записали?
- Хто з цих письменників належить до літераторів Харківщини?
- Якщо такі є, то які твори цих авторів найбільше вам подобаються?
- Якщо ні, то вчитель ставить запитання:
- Чому, на ваш погляд, серед ваших улюблених авторів немає наших земляків?

Варіанти відповідей:

- а) через те, що в них немає гідного здобутку
- б) їх твори не вивчаються у середній школі
- в) «Немає пророків у своїй Вітчизні»

Формулювання учнями разом з учителем висновку за допомогою запитання: Чи повинні ми знати письменників і поетів, які своєю працею прославили нашу малу батьківщину?

IV. Актуалізація опорних знань

Учні відповідають на поставлені учителем запитання:

- Хто з письменників Слобожанщини попередньої доби (XVII-XIX ст.) вам запам'ятався?
- Чим вони уславилися і уславили нашу землю?
- Як ви думаєте, що взяли в них літератори наступних поколінь?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Літературний рух на Харківщині у другій половині ХХ ст..
2. Розвиток літератури у перші роки незалежності України.
3. Діяльність літературного музею.

Читання тесту § 37 підручника у парах з маркуванням: відоме (+), цікаве (!), суперечить (-).

Колективне обговорення прочитаного:

- Що було невідомим? Що зацікавило? Що пов'язано із життям родини або найближчого оточення? Про що хотілося б дізнатися більше?
- Твори яких авторів ви хотіли б прочитати?

Читання вчителем або підготовленим учнем вірша Бориса Чичибабіна

Додатковий матеріал для вчителя

Харківське відділення Спільки письменників Росії, відкрите в 2006 році, стало першим відділенням СПР на Україні. Харківський поет, проректор Харківського національного університету «Харківський політехнічний інститут» Олександр Романовський у 2009 році став секретарем Спільки письменників Росії (постійно мешкаючи в Харкові).

Саме у Харкові створений перший український національний мюзикл «Фемінізм по-українськи», автором якого є відомий харківський композитор і режисер Олексій Коломійцев.

У Харкові живуть відомі сучасні російські й українські поети та прозаїки Ілля Ріссенберг, Ірина Євса, Станіслав Минаков, Ганна Минакова, Андрій Краснящих, Юрій Цаплін, Анастасія Афанасьєва, Сергій Жадан, Олег Коцарев, Ростислав Мельників, Роман Трифонов, Ганна Яновська та багато інших.

З 2000 року в Харкові видається найбільший в Україні російськомовний літературний журнал «Союз писателів» (що не має відношення до офіційних Спілок письменників України та Росії).

Харків – неофіційна «столиця» української фантастики, більша частина якої пишеться російською мовою. Тут народилися або живуть такі відомі сучасні письменники, як Генрі Лайон Олди, Олександр Зорич, Андрій Валентинов, Андрій Дашков, Володимир Свєржін і багато інших. Харків'янами були Микола Трублаїні, Володимир Владко, Володимир Михановський, Радій Полонський, Микола Дашкієв, Юрій Нікітін і безліч інших письменників-фантастів.

Б. Чичибабін. Элегия февральского снега

Не куем, не сеем и не пашем,
но и нас от тяжёб и обид
кличет Вечность голосом лебяжьим,
лебединым светом серебрит.

Вышел срок метелицам полночным,
и к заре, блистая и пыля,
детски чистым, райски непорочным,
снежным снегом устлана земля.

Не цветок, не музыка, не воздух,
но из той же выси, что и сны,
эти дни о шлейфах звездохвостых
в обновимом чуде белизны.

Это лес пришел к нам вместе с лешим,
опустилась выше кисея,
чтоб, до боли тих и незаслежен,
белый свет девически сиял.

Это мир, увиденный впервые,
детских снов рождественская вязь.
Это сказка утренней Марии,
что из этой пены родилась...

Падай, снег, на волосы и губы,
холодком за шиворот теки.
Хорошо нам в таком снегу бы
скоротать остатние деньки.

В сердце горько пахнет можжевельник,
и, когда за сто земель и вод
откочует брат мой Саша Верник,
как он там без снегу проживет?
Что мы есть без племени, без рода
и за что нас в этакий мороз
как родных приветствует природа
пуховыми ветками берез?

Знать, и нам виденья не случайны
и на миг забрезжит благодать,
знать, и мы достойны нежной тайны,
что вовек живым не разгадать...

Скоро мы в луга отворим двери,
задрожим от журавлиных стай.
Пусть весна вершится в полной мере,
только ты, пожалуйста, не тай.
Сыпсья с неба, тихий и желанный,
и огню, и Вечности родня,
холоди немеркнущие раны
и холмы с оврагами равняй.
Скоро канешь, горний, станешь, свежий,
мерзлой кашей, талою водой.
Но ведь чудо было не во сне же
и во мраке, сложенном с бедой,
помоги нам выжить, святой снеже,
падай, белый, падай, золотой.

1977

- Які почуття викликав у вас вірш? Що вас зворушило в ньому?
- Чи хотіли б ви ще почитати вірші цього автора?

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Індивідуальна робота учнів за завданнями 1-2 (стор.116) робочого зошита з перевіркою.

VII. Підсумок уроку

Учитель на аркуші паперу малює потяг. Кожен вагон – це один підрозділ. На вагонах малює віконця, назви яких відповідають темам підрозділів. Малюнок вивішується в класі. Учитель пропонує учням зафіксувати на картках головні думки підрозділів, а також, що сподобалось чи не сподобалось на занятті.

VIII. Домашнє завдання:

§37, скласти есе про літературну історію Харкова ХХ ст.

Урок № 45

Тема. Екскурсія до Літературного музею Харкова

Мета:

- поглиблення знань учнів про літературну історію Харківщини,
- прищеплення любові та поваги до історії культури свого краю,
- сприяння усвідомленню зв'язку літератури з життям,
- формування самостійності і творчого підходу до справи.

Очікувані результати. *Після цього уроку учні зможуть:*

- *розуміти* значення музейних експозицій у дослідженні літературної історії рідного краю;
- *удосконалити* вміння пошуку навчальних матеріалів до теми;
- *використовувати* матеріали тематичних експозицій для підготовки доповідей;
- *використовувати* комп'ютерні презентації, готувати усні повідомлення та доповіді;
- *мати бажання відвідувати* музеї;
- *знати* правила поведінки під час екскурсій.

Обладнання: додаткові матеріали (відео, слайди, ілюстрації), якщо вчитель організовує віртуальну екскурсію до музею.

Методичні поради вчителю

Навчальна екскурсія може бути організована до музею Харкова, свого населеного пункту чи до шкільного музею, як варіант, цей урок можна провести у вигляді уявної екскурсії, використовуючи мультимедійне забезпечення чи відео сюжети.

Завдання уроку-екскурсії: здійснити під керівництвом учителя навчальну екскурсію до Літературного музею, ознайомитися з експонатами та змістом експозицій, скласти звіт про екскурсію за зазначеним алгоритмом:

1. До екскурсії:

- ознайомити учнів з темою екскурсії та завданням на час екскурсії;
- познайомити з правилами поведінки під час екскурсії;
- розповісти учням про музей (за різними джерелами);

2. Під час екскурсії:

- рекомендувати учням уважно слухати екскурсовода і споглядати експонати;
- ставити запитання екскурсоводу;
- фотографувати окремі експонати (якщо це не заборонено) та занотовувати відомості про них.

3. Після екскурсії учні отримують домашнє завдання на вибір учителя:

- написати звіт про результати відвідування музею;
- написати твір-есе «Література мого краю»;
- провести міні-дослідження з окремих питань теми екскурсії.

Додатково:

- підготувати доповідь на конференцію або повідомлення до уроку узагальнення знань.
- створити стіннівку або альбом за матеріалами екскурсії та взяти участь в організації позакласного заходу.

Урок № 46

Тема. Архітектура нашого краю ХХ ст.

Мета:

- розширення знань учнів про архітектуру Харківщини ХХ ст.,
- розвивати аналітико-синтетичні та рефлексивні уміння,
- виховувати почуття патріотизму.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *характеризувати* особливості архітектури Харківщини у ХХ ст.;
- *називати* найвизначніші твори архітектури, імена видатних архітекторів Харківщини;
- *висловлювати* судження про особливості архітектурних стилів у регіоні.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація

Хід уроку

I.Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Учні доповнюють фрази вчителя:

- вітер дме для того, хто...
- любить подорожувати...
- у подорожах надає перевагу спостереженню за архітектурою...
- кому подобається архітектура Харкова...
- хто знає особливості архітектури Харкова...
- хто хотів би дізнатися про архітектуру нашого міста...

Формулювання висновків. Чи розумієте ви необхідність знайомства з архітектурою Харкова?

III. Актуалізація опорних знань

Виконання завдання в парах:

- запишіть назви вулиць та майданів, які розташовані в центрі Харкова;
- назвіть архітектурні стилі, притаманні архітектурі Харкова попередніх століть.

Перевірити завдання, доповнити за потреби.

IV. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Особливості забудови Харкова першої половини ХХ ст..*
2. *Садово-паркове мистецтво Харківщини.*
3. *Майдани і вулиці Харкова. Пам'ятники і скульптура Харківщини.*

Перегляд мультимедійної презентації «Архітектура Харкова ХХ ст.» з коментуванням або перегляд слайдів, фотографій. Обговорення змісту презентації:

- Що нового ви дізналися про архітектуру Харкова ХХ ст.?
- Які архітектори зробили значний внесок у формування архітектурного образу нашого міста?
- Про які архітектурні стилі та їх особливості ви дізналися?
- Які архітектурні особливості притаманні вашому рідному місту?

Читання частини тексту § 38 підручника, пов'язаної з описом пам'ятників і скульптурних композицій Харкова. Обговорення роботи.

Що в тексті викликало вашу цікавість? Що суперечить вашим попереднім знанням? Про які нові пам'ятники та скульптури, що з'явилися у Харкові, немає інформації в тексті?

Додатковий матеріал для вчителя

• Век XIX • | • ХАРЬКОВ • | • XX век •

<http://portall.zp.ua/video/-vek-xix-kharkov-xx-vek-/id-OQitgmCoYRp.html>

V. Закріплення вивченого матеріалу

Робота в малих групах.

- Завдання 5 (стор.120) з робочого зошита. Скласти колаж із фотографій архітектурних споруд Харкова або міста, де мешкають учні (учитель просить учнів попередньо принести на урок фотографії архітектурних споруд і пам'ятників Харкова)

VI. Підсумки уроку

Рефлексивна бесіда:

- З якою метою ми вивчали матеріал про архітектуру Харкова та Харківщини?
- Які думки він у вас викликав? Які почуття?
- Чому ви особисто навчилися?
- Чого б ви хотіли навчитися надалі?

Вправа «Листи самооцінювання»

Листи самооцінювання вміння висловлюватися

Учитель пропонує учням заповнити листи самооцінювання участі в уроці та володіння навичками пізнавальної роботи. За бажанням учні зачитують та аргументують оцінки. Учитель коригує судження учнів.

Ім'я, прізвище

Критерії оцінки (3 – володію досконало, 2 – володію достатньо, 1 – потребую допомоги, 0 – не володію)

Критерії	Бали
Я вмію підбирати аргументи та чітко висловлювати їх	
Я вмію робити логічні висновки	
Я вмію ставити запитання	
Я вмію аргументовано відповідати на критику	

VII. Домашнє завдання

§ 38. Виконати на вибір завдання 4 або 7 з робочого зошита, стор. 120-121.

Урок № 47

Тема. Особливості розвитку науки й освіти в другій половині XX ст.

Мета:

- розширення і поглиблення знань учнів про особливості розвитку науки й освіти на Харківщині у другій половині XX ст.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- характеризувати розвиток науки й освіти Харківщини;
- описувати найвизначніші наукові відкриття та досягнення харківських учених.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, портрети діячів науки і освіти.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання.

Перевірка завдання 4 або 7 з робочого зошита, стор. 120-121.

- Про яких відомих діячів архітектури XX ст. ви довідалися, виконуючи домашнє завдання? Які були основні принципи забудови Харкова?
- Які пам'ятники Харкова є, на вашу думку, візиткою міста?

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель роздає учням стікери у вигляді листочків дерева і спонукає їх записати свої очікування. Учні промовляють вголос свої очікування і прикріплюють їх до дерева, зображеного на плакаті.

IV. Актуалізація опорних знань

Обговорення запитань у групах:

Які особливості розвитку освіти й науки на Харківщині на початку XX ст. вам відомі? Як була організована початкова освіта? У яких навчальних закладах можна було отримати вищу освіту? Чи можете ви назвати найстаріший вищий навчальний заклад у Харкові?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Розбудова системи освіти у другій половині ХХ ст..
2. Розвиток науки.
3. Сучасна освіта на Харківщині.

Самостійне читання тексту § 39 із занесенням до таблиці відомостей за графами:

Знаю	Хочу дізнатися	Дізнався (лась)

Обговорення змісту тексту за запитаннями вчителя:

- Що ви дізнались про розвиток освіти перед Великою Вітчизняною війною?
- Як розвивалася освіта у післявоєнний період? Що характерне для освіти сьогодні?
- Які імена видатних учених Харківщини ви запам'ятали?
- Які видатні відкриття вони здійснили?
- Назвіть імена учених-лауреатів Нобелівської премії, які працювали в Харкові.

Додатковий матеріал для вчителя

Харківський Будинок учених

На початку 20-х років ХХ століття у молодій радянській науці нарізла гостра потреба у Будинках вчених як в центрах їх професійних контактів, взаємного інформування про новітні досягнення науки і техніки, події суспільно-політичного і культурного життя, популяризації наукових досягнень серед населення.

І наше місто як великий науковий центр України не стало винятком. У Харкові Будинок учених був відкритий за ініціативою Всеукраїнського комітету сприяння ученим у 1924 р. після відкриття Будинків учених в Петрограді (1921 р.) і в Москві (1922 р.).

У 1934 році за пропозицією Всеукраїнського комітету сприяння ученим Будинку вчених була відведена будівля А.Н.Бекетова (вул. Раднаркомівська, 10), де він знаходиться і нині.

У післявоєнні роки членами Правління Будинку учених були: член-корр. АН УРСР – Ліфшиць І.М.,

професори: Виноградов А.І., Лук'янов П.І., Веркин Б.Е., Селезньов Л.П., Зерба П.І., Савронь Е.С., Лисогор О.П., Сало Д.П., Сташис В.В.

З 1969 р. наукові секції Будинки вчених почали проводити «дні науки», які сприяли пропаганді наукових знань, зміцненню контактів науки з виробництвом. У ході проведення Днів науки організовувалися зустрічі учених з робітниками, воїнами, школярами.

У 1971 р. у Будинку вчених була відкрита портретна галерея «Учені Харкова – лауреати Ленінської і Державної премій, Герої Соціалістичної праці» як данина глибокої поваги до тих, хто йшов в авангарді науки. Спочатку до неї було включено 119 портретів академіків і членів-кореспондентів АН УРСР, таких, що працювали в м. Харкові.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань 2 з робочого зошита, стор.123

Підказка вчителю (відповіді до завдання)

Імена вчених	Галузь наукової діяльності, основний внесок у розвиток науки
Лев Ландау	Фізика
Ілля Мечников	Біологія
Семен Кузнецов (Саймон Кузнець Сміт)	Економіка
Дмитро Багалій	Історіографія
Лідія Божович	Психологія

VII. Підсумки уроку

Учням пропонується відобразити свої знання, розуміння даної теми та ставлення до неї, дати оцінку уроку у вигляді невеличких тестів, побажань, пропозицій, зауважень, запитань та ін. на великому аркуші паперу. Учні читають і обговорюють тексти. Учитель підводить підсумок учнівських висловлювань.

VIII. Домашнє завдання

§ 39, виконати завдання 3-4 з робочого зошита, стор. 123.

Урок № 48

Тема. Релігійне життя на Харківщині у XX-XXI ст.

Мета:

- сформувати уявлення учнів про конфесійну різноманітність релігійного життя на Харківщині у XX-XXI ст.,

- виховувати толерантне ставлення до віруючих різних конфесій, розуміння права свободи совісті людини.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *характеризувати* релігійне життя на Харківщині у XX – XXI ст.
- *називати* найвідоміші культові споруди Харківщини, їх особливості, імена відомих діячів церкви;
- *описувати* існуючі в нашому регіоні релігійні конфесії.

Обладнання: підручник, робочий зошит.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

Учитель організовує читання учнями переліку видатних учених і вищих навчальних закладів. Один учень читає і пояснює, інші – доповнюють цей перелік.

Організація обговорення питань, наданих у завданні 4 (с. 123) робочого зошита.

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель спонукає учнів у процесі колективної роботи записати на дошці 10 найбільш важливих цінностей людини.

Незалежно від того, буде в цьому переліку цінність «віра» або ні, учитель підводить учнів до висновку про важливість цієї цінності.

IV. Актуалізація опорних знань

Учитель організовує відповіді учнів на запитання:

- Чи знаєте ви про світові релігії?
- Чому вони називаються «світові»?
- Які з них представлені у Харкові?
- Які культові споруди забезпечують можливості віруючих жителів міста задовольняти свої релігійні потреби?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Церковна архітектура на Харківщині у XX ст.
2. Релігійне життя у 1920-1940 роки.

3. *Відновлення релігійного життя на Харківщині у повоєнний період.*
4. *Релігійне життя у незалежній Україні.*

Читання § 40 підручника з маркуванням.

Організація вчителем обговорення результатів виконання завдань за запитаннями:

- Що нового про релігійну ситуацію на Харківщині ви дізналися з тексту?
- Як ви оцінюєте релігійну ситуацію у нашому регіоні?
- Чи створені, на вашу думку, на Харківщині умови для забезпечення задоволення потреб віруючих?
- Які культові споруди існували в Харкові на початку ХХ ст.?
- Які зміни відбулися у побудові храмів у часи духовного відродження?

Додатковий матеріал для вчителя

Найвпливовішою релігією в Україні, незважаючи на кризові моменти, залишалося православ'я: на 1 січня 2000 р. воно охоплювало 11971 чоловік, що становило близько 52,7 відсотків від усіх релігійних громад України. Серед православних церков чисельно домінуючою була Українська православна церква в єднанні з Московським патріархатом. Українська греко-католицька церква на кінець 90-х рр. за кількістю громад перевищила рівень 1939 р.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань 1-4 з робочого зошита на стор.124.

На допомогу вчителю (відповіді на запитання до завдання 1).

Періоди історії релігійного життя нашого краю у ХХ ст.

Періоди	Основні події
1900-1917 роки	Поява великої кількості храмів (більшою частиною православних), церковно-приходських шкіл, священників
1917-1941 роки	Знищення церковних споруд, арешти або фізичне знищення служителів культу, осквернення культових споруд
Кінець 1940-х – 1950-х рр..	Незначний підйом інтересу населення до релігії. Позиція керівництва країни і Комуністичної партії щодо релігії залишається жорсткою.
1960-1970 роки	Толерантне ставлення керівництва держави до віруючих. Проте, як і раніше, церква відділена від

	держави, школа від церкви. У вищих навчальних закладах вивчається курс наукового атеїзму.
Кінець 1980-х – цей час	Пом'якшення політики держави щодо релігії. Поява великої кількості конфесій. Активізація будівництва культових споруд, особливо православної конфесії.

VII. Підсумок уроку

1. Що нового ви дізналися на уроці?
2. Які особливості релігійного життя на Харківщині, на вашу думку, є найбільш актуальними?
3. Яка динаміка релігійного життя характерна для вашого району?

VIII. Домашнє завдання

§40, виконати завдання 5, 7 робочого зошита на стор.126, 127

Урок № 49

Тема. Моя мала батьківщина у XX – на початку XXI століття

Мета:

- розвиток пізнавальної активності учнів;
- удосконалення їх навичок дослідницької діяльності в умовах практичної роботи;
- виховання поваги до минулого народу, його історії, звичаїв і традицій.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *називати* дати видатних подій, пов'язаних з історією малої батьківщини;
- *називати* імена політичних діячів, діячів культури і науки, митців, які проживали або діяли на території малої батьківщини;
- *характеризувати* діяльність славетних земляків;
- *описувати* пам'ятники архітектури та природні пам'ятки, що розташовані на території малої батьківщини;
- *висловлювати й аргументувати* власну точку зору щодо шляхів покращання благоустрою території малої батьківщини.

Обладнання: посібник, робочий зошит, карти Харкова і Харківської області

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Завдання №№ 2-5 (робочий зошит, урок 49) виконуються як випереджальні (за 2-3 уроки наперед) у формі дослідницької роботи. Під час етапу проходить загальне обговорення декількох підготовлених відповідей.

III. Мотивація навчальної діяльності.

«Любіть Батьківщину, малу і велику, де вітер колише розморені трави, де темні дубрави і п'яні де вишні, де батьківська липа і вудка з ліщини»— поясніть значення словосполучень – «Велика Батьківщина»і «Мала батьківщина»

IV. Актуалізація опорних знань

Завдання №№ 6-7 (робочий зошит, урок 49) виконуються як випереджальні (за 2-3 уроки наперед) у формі дослідницької роботи. Під час етапу проходить загальне обговорення декількох підготовлених відповідей.

V. Вивчення нового матеріалу

Етап пропонується провести за матеріалами робочого зошита (урок 49).

Завдання №№ 8-11 виконуються під час уроку письмово.

Методичні поради вчителю

Критерії оцінювання завдань:

- завдання №№ 1,2,3 – 1-3 бали;
- завдання №№ 4-7 – 4-6 балів;
- завдання №№ 8-9 – 7-9 балів;
- завдання №№ 10-11 – 10-12 балів.

VII. Підсумки уроку

- Що б ви змінили в районі міста Харкова (районному центрі, селищі або селі, де ви проживаєте)?

VIII. Домашнє завдання – повторити §§31-40 посібника.

Урок № 50

Тема. Харківщина від воєнних часів до сьогодення

Мета:

- узагальнення та систематизація знань;
- перевірка засвоєння основних понять, дат;
- розвиток уміння висловлювати та аргументувати свою точку зору, удосконалення навичок самостійної діяльності в умовах індивідуальної контрольної роботи;
- виховання почуття відповідальності за власні дії.

Очікувані результати. *Після цього уроку учні зможуть:*

- *називати* дати видатних подій, пов'язаних з історією Харківщини з повоєнних часів до сьогодення;
- *називати* імена військових, політичних діячів, діячів культури і науки, митців, які проживали або діяли на території Харківщини в даний період;
- *описувати* свої враження після відвідування будь-якого закладу культури;
- *висловлювати й аргументувати* власну точку зору щодо різних аспектів історичного розвитку Харківщини.

Обладнання: посібник, робочий зошит.

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Перевірка домашнього завдання

Перевірка домашнього завдання не передбачається.

III. Мотивація навчальної діяльності

Учитель просить учнів прокоментувати приказку: «Справа без кінця, як кобила без хвоста».

Після пояснення учнями значення приказки учитель пропонує визначити, яке відношення має приказка до сьогодення уроку.

IV. Актуалізація опорних знань

Учителю пропонується застосувати метод «Ключові слова», а саме:

- Учитель пропонує учням назвати ключові слова, які стосуються вивченого періоду, і пояснити, чому саме ці

слова вони вважають ключовими. («відбудова», «мікрорайон», «метрополітен», «промислове зростання», «гласність», «незалежність»)

- Слова, які називаються, записуються на дошці і мають відтворити основний зміст історичного періоду з повоєнних часів до сьогодення.

V. Вивчення нового матеріалу

Етап пропонується провести за матеріалами робочого зошита (урок 50).

Завдання виконуються письмово.

Методичні поради вчителю

Критерії оцінювання завдань:

- завдання №№ 1-6 – кожна правильна відповідь – 0,5 бала (максимальна оцінка – 3 бали);
- завдання №№ 7,8,9 – кожне завдання – 2 бали (максимальна оцінка – 6 балів);
- завдання №№ 10-11 – кожне завдання – 3 бали, тому учні можуть вибрати одне з завдань (максимальна оцінка – 3 бали);
- максимальна оцінка за правильно виконані завдання – 12 балів.

VI. Домашнє завдання – повторити §§15-30 посібника, підготувати міні-проекти.

Урок № 51

Тема. Узагальнення з блоку «Історія рідного краю»

Мета:

- узагальнення, систематизація, поглиблення та закріплення знань з історії Слобожанщини;
- удосконалення вміння збирати, систематизувати, оформляти і презентувати вивчену інформацію;

- формування вміння застосовувати отримані знання на практиці та здійснювати взаємооцінювання, розвиток творчих здібностей;
- виховання почуття особистої відповідальності за результат колективної праці.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *збирати* необхідну інформацію, *узагальнювати* її;
- *проводити* дослідницьку роботу;
- *оформляти* результати роботи;
- *готувати* електронну презентацію.

Обладнання: мультимедійне обладнання.

Хід уроку

З огляду на те, що обсяг теоретичного матеріалу для повторення та узагальнення є великим, доцільно провести на уроці захист колективних міні-проектів за загальною темою «Історія рідного краю: візуальний аспект».

Готуватися до уроку можна за таким алгоритмом:

1. На попередньому уроці (або раніше) вчитель пропонує учням підготувати і презентувати зібрані ними матеріали на будь-яку тему блоку «Історія рідного краю»(на вибір учителя/учнів).
2. Учні об'єднуються в групи за інтересами, кожна група обирає/отримує тему.
3. Протягом декількох днів учні збирають необхідну інформацію, проводять дослідження, узагальнюють зібраний матеріал, оформляють результати роботи, готують електронну презентацію.
4. Під час роботи учнів учитель виконує роль консультанта, рекомендує список літератури та інших джерел інформації, коректує напрями і шляхи дослідження, відповідає на запитання учнів щодо створення презентації і оформлення результатів роботи.
5. На уроці групи доповідають, як проводилось дослідження, про внесок кожного члена групи у створення міні-проекту, презентують свою роботу, пояснюють отримані результати, відповідають на запитання однокласників та вчителя.
6. Після представлення всіх робіт може бути проведене взаємооцінювання міні-проектів.

Можливі критерії оцінювання міні-проектів:

- Обсяг і структура роботи – 2 бали.
- Повнота висвітлення теми – 2 бали.
- Відповідність вимогам ділового мовлення – 1 бал.
- Дотримання вимог щодо оформлення списку використаних джерел – 2 бали.
- Наявність додатків – 2 бали.
- Творчість в оформленні роботи – 1 бал.
- Оригінальність електронної презентації – 2 бали.
- Максимальна оцінка – 12 балів

Теми, які пропонуються для міні-проектів

1. Рідний край в історії Стародавнього світу та Середньовіччя.
2. Територія краю в XVII – другій половині XVIII ст.
3. Харківщина наприкінці XVIII – початку XX ст.
4. Харківщина в першій половині XX ст.
5. Харківщина в період Великої Вітчизняної війни.
6. Харківщина в другій половині XX – на початку XXI ст.

Урок № 52

Тема. Сучасна Харківщина на карті України

Мета:

- формування поняття про основні риси території Харківської області та її ЕГП;
- визначення особливостей природних умов і ресурсів області, впливу ЕГП на господарську спеціалізацію області;
- оцінка їх впливу на життя та діяльність населення;
- закріплення умінь економіко-географічного аналізу.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *називати* розміри області, сусідні з нею регіони, основні події в історії формування території;
- *показувати* на карті кордони області, сусідні регіони, одиниці адміністративно-територіального поділу;
- *характеризувати* ЕГП області за типовим планом;
- *робити висновки* про вплив географічного положення на роль і місце області в господарстві України;

- *оцінювати* вплив географічного положення області на життя та діяльність населення.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта адміністративного поділу та історико-етнографічних земель України.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя

Учені називають географію «наукою про місце». У цьому нестандартному визначенні закладено глибокий зміст. Кожен географічний об'єкт має своє місце розташування. Географічне положення – складне і багатогранне поняття. Воно завжди індивідуалізує географічний об'єкт, підкреслює його унікальність. Одночасно в ньому відбивається відношення даного об'єкта до інших. Положення міст, регіонів, країн оцінюють як «надзвичайно вигідне», «дуже вигідне», «сприятливе», «малосприятливе» або «невигідне». Тому географічне положення розглядається як важливий чинник розвитку будь-якої території.

III. Актуалізація опорних знань

Бліцопитування:

- За яким планом складається характеристика ЕГП? Для чого її складають?
- Що ви вже знаєте про географічне положення й розміри території Харківської області?
- Що розуміють під поняттями «Слобожанщина», «Слобідська Україна»?
- Для чого здійснюють адміністративно-територіальний поділ?

IV. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Предмет суспільно-географічних досліджень рідного краю.*
2. *Розміри території, її конфігурація і компактність з точки зору господарського розвитку.*
3. *Економіко-географічне положення області. Вплив геополітичних процесів на ЕГП області.*

4. Історико-географічна область Слобідська Україна
(Слобожанщина). Сучасний адміністративно-територіальний поділ.

Методичні поради вчителю

Евристична бесіда

- Учитель разом з учнями обґрунтовує важливість суспільно-географічних досліджень для визначення шляхів розвитку господарства рідного краю.

Робота з підручником та атласом

- Визначення економіко-географічних характеристик території області.

Робота з атласом

- Характеристика ЕГП області за типовим планом.

Розповідь учителя

- Знайомство учнів з основними етапами формування території та змінами адміністративного поділу Харківської області.

Робота з атласом та довідковим матеріалом

- Характеристика сучасного адміністративно-територіального поділу Харківської області.

Додаткові матеріали для вчителя

*Відстань від Харкова до Києва:

- залізницею – **491 км**
- шосейними шляхами – **478 км**

Таблиця 52.1

Територія, кількість рад і населених пунктів у районах області

Найменування району	Територія в тис. кв. км	Кількість рад			Кількість населених пунктів		
		міських	селищних	сільських	міст	селищ міського типу	Сільських населених пунктів
Балаклійський	2	1	3	20	1	3	65
Барвінківський	1,4	1		12	1		59

Близнюківський	1,4		1	19		1	97
Богодухівський	1,2	1	2	20	1	2	75
Борівський	0,9		1	9		1	38
Валківський	1	1	2	17	1	2	99
Великобурлуцький	1,2		2	16		2	82
Вовчанський	1,9	1	3	23	1	3	91
Дворічанський	1,11		1	13		1	54
Дергачівський	9	1	7	7	1	7	55
Зачепилівський	7,9		1	9		1	37
Зміївський	1,36	1	2	13	1	2	74
Золочівський	1		1	13		1	72
Ізюмський	1,6			17			60
Кегичівський	0,8		2	14		2	38
Коломацький	0,3		1	4		1	33
Красноградський	1	1		13	1		55
Краснокутський	1		2	11		2	64
Куп'янський	1,3			19			70
Лозівський	1,4		2	19		2	82
Нововодолазький	1,2		2	13		2	56
Первомайський	1,2			18			58
Печенізький	0,5		1	4		1	11
Сахновщинський	1,2		1	15		1	63
Харківський	1,4	2	14	14	2	14	90
Чугуївський	1,1		6	13		6	34
Шевченківський	1		1	15		1	59

Таблиця 52.2

Відомості про міста обласного підпорядкування

Міста	Райони міста	Кількість рад			Кількість населених пунктів		
		міських	селищ-них	сіль-ських	міст	селищ міського типу	Сільських населених пунктів
Ізюм							
Куп'янськ			1			2	
Лозова			1	1		1	5
Люботин							4
Первомайський							1
Харків							
	Дзержинський						
	Жовтневий						
	Київський						
	Комінтернівський						
	Ленінський						
	Московський						
	Орджонікідзевський						
	Фрунзенський						
	Червонозаводський						
Чугуїв							2

V. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань 1-3, 9 робочого зошита (стор. 134, 136)

Практичні роботи: *Визначення рис ЕГП області (завдання 4 робочого зошита на стор. 134); нанесення адміністративних районів області (завдання 8 робочого зошита на стор. 135-136).*

VI. Підсумки уроку**VII. Домашнє завдання:**

1. Опрацювати § 41 підручника та відповісти на питання 1-6.
2. Виконати письмово завдання 6 і 7 на стор. 135 робочого зошита.
3. Творче завдання (робочий зошит, стор. 136 – за бажанням).

Урок № 53

Тема. Демографічна характеристика і національний склад

Мета:

- ознайомлення з демографічною ситуацією і національним складом населення Харківської області;
- визначення особливостей природного і механічного руху, статевовікового і національного складу та чинників, що їх зумовлюють;
- розвиток навичок аналізу статистичних даних, складання графіків і діаграм.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- називати кількість населення області, міста області;
- показувати на карті міста області, свій населений пункт;
- пояснювати причини депопуляційних процесів, нерівномірного заселення території; причини строкатого національного складу населення нашої області;
- визначати особливості розміщення населення; сальдо міграцій;
- характеризувати статевовіковий і національний склад населення;
- будувати графіки і діаграми за статистичними даними.

Обладнання. Підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта населення України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики в Харківській області, калькулятор.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Населення... За цим простим словом криється доля багатьох тисяч людей, які жили тисячі років тому, живуть сьогодні й житимуть у майбутньому. Людина – найбільше багатство будь-якої країни, творець матеріальних та духовних благ суспільства. Тому в центрі уваги досліджень соціально-економічної географії знаходиться людина, територіальні спільності людей, суспільство у цілому. Видатний географ М.М. Баранський, критикуючи деяких вчених за недооцінку питань, пов'язаних із населенням, писав: «Людину

забули!»).Знання про кількість населення, його склад,природний рух, міграцію, розміщення необхідні для розвитку будь-якої території. Ці відомості свідчать про процеси, що відбуваються в країні, нашій області дозволяють складати прогнози її розвитку. Саме люди, освічені й активні, своєю професійною діяльністю в різних галузях господарства роблять нашу землю багатою і красивою.

III. Актуалізація опорних знань

Бліцопитування:

- Чому кількість населення постійно змінюється? Визначте історичні події ХХ ст., що вплинули на чисельність населення Харківщини.
- Які чинники впливають на розміщення населення, визначають картину розселення на території області?
- Які чинники впливають на природний рух населення? Які демографічні процеси відбуваються в Україні?
- Які види міграцій визнаєте? У чому полягає особливість міграційних процесів в Україні?
- Який статевовіковий склад населення України? Які зміни відбуваються у віковій структурі населення?
- Чим пояснюють багатонаціональний склад населення України та неоднорідність національної структури населення в різних регіонах?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Експрес-перевірка (відповіді на тестові завдання 1-4 на стор.324 підручника);
- Відповіді на запитання 5 і 6 (стор.324 підручника);
- Виконання завдань 6 і 7 на стор.135 робочого зошита;
- Презентація творчого завдання.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Кількість і густота населення, її територіальні відмінності.*
2. *Природний рух населення області, його територіальні особливості.*
3. *Механічний рух (міграції) населення, його інтенсивність та основні напрямки. Маятникова міграція.*

4. *Статевовіковий склад населення. Сімейний склад. Демографічні проблеми.*
5. *Національний склад населення області. Корінні народи і національні меншини. Етнографічна група слобожани.*

Методичні поради вчителю

Розповідь учителя

- *Характеристика кількості й густоти населення області у порівнянні з сусідніми регіонами.*

Робота з картою

- *Визначення районів з найвищою і найнижчою густотою населення.*

Робота в групах з довідковим матеріалом

- *Визначення показників природного руху населення області, його особливостей.*
- *Визначення особливостей та основних напрямів механічного руху населення.*
- *Характеристика статевовікового та сімейного складу населення.*

Обговорення в колі

- *Визначення причин і шляхів подолання демографічних проблем регіону*

Евристична бесіда

- *Характеристика національного складу населення області, духовної і матеріальної культури слобожан.*

Додаткові матеріали для вчителя

Таблиця 53.1

Населення* (1995-2013рр.)(на 1 січня; тис.осіб)

рік	Чисельність наявного населення			Чисельність постійного населення		
	всього	у тому числі		всього	у тому числі	
		міське	сільське		чоловіки	жінки
1995	3123,3	2465,8	657,5	3104,4	1426,0	1678,4
1996	3087,8	2433,4	654,4	3069,7	1410,6	1659,1
1997	3053,9	2402,4	651,5	3036,5	1395,3	1641,2
1998	3022,7	2374,7	648,0	3005,9	1381,6	1624,3
1999	2994,5	2351,3	643,2	2979,5	1369,8	1609,7
2000	2965,9	2328,1	637,8	2951,3	1356,1	1595,2
2001	2937,3	2308,7	628,6	2921,8	1341,8	1580,0

2002¹	2914,2	2288,7	625,5	2895,8	1328,9	1566,9
2003	2887,9	2272,0	615,9	2872,3	1317,9	1554,4
2004	2866,7	2259,9	606,8	2851,1	1308,1	1543,0
2005	2848,4	2251,5	596,9	2832,7	1299,1	1533,6
2006	2829,0	2243,0	586,0	2813,4	1289,8	1523,6
2007	2812,1	2235,2	576,9	2796,5	1282,5	1514,0
2008	2795,9	2227,4	568,5	2780,3	1275,4	1504,9
2009	2782,4	2221,5	560,9	2766,8	1269,5	1497,3
2010	2769,1	2214,1	555,0	2753,5	1263,9	1489,6
2011	2755,1	2205,2	549,9	2739,4	1258,6	1480,8
2012	2742,2	2197,3	544,9	2726,5	1253,1	1473,4
2013	2744,4	2204,9	539,5	2728,8	1254,2	1474,6

¹За даними Всеукраїнського перепису населення станом на 5 грудня 2001 року.

Таблиця 53.2

рік	Кількість народжених (осіб)	Частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, %	Кількість померлих (осіб)	Природний приріст (скорочення) населення (осіб)	Міграційний приріст (скорочення) населення (тис. осіб)	Кількість зареєстрованих	
						Шлюбів, (одиниць)	Розлучень, (одиниць)
1995	24840	17,2	51231	-26391	-9,1	26833	13651
1996	23396	16,6	48700	-25304	-8,6	18237	13671
1997	22192	19,1	47817	-25625	-5,6	21023	12783
1998	21384	21,2	44823	-23439	-4,8	19557	12845
1999	19845	22,9	46579	-26734	-1,9	21767	12151
2000	19939	22,5	48468	-28529	-0,1	16636	13780
2001	19514	23,1	45829	-26315	0,0	19074	12685
2002	20679	23,9	46454	-25775	2,7	19462	12335
2003	21510	25,0	46765	-25255	4,1	22779	11606
2004	22782	25,6	46778	-23996	5,7	16161	11049
2005	22451	26,9	46941	-24490	5,1	19667	11620
2006	24025	26,0	45496	-21471	4,6	20507	11454
2007	25269	25,8	45512	-20243	4,0	24732	11390
2008	27207	25,4	45109	-17902	4,4	19110	10744
2009	27226	25,5	42544	-15318	2,0	18707	8936
2010	26286	26,1	42106	-15820	1,8	17637	8187
2011	26317	26,2	40079	-13762	0,8	20635	4180
2012	27244		40130	-12886	15,1		

Таблиця 53.3

Міграція населення Харківської області (осіб)

	2011			2010		
	число прибулих	число вибулих	приріст (скоро- чення)	число прибулих	число вибулих	приріст (скоро- чення)
Усього	41790	40956		44096	42257	
міські поселення	32694	31621		34555	32858	
сільська місцевість	9096	9335		9541	9399	
м.Харків	19931	20801		21459	21951	
м.Ізюм	740	714		789	806	
міськради						
Куп'янська	1210	1084		1306	1153	
Лозівська	1015	1217		1069	1089	
Люботинська	498	306		521	268	
Первомайська	604	559		553	522	
Чугуївська	510	418		391	455	
райони						
Балаклійський	1491	1499		1619	1450	
Барвінківський	95	536		229	563	
Близнюківський	269	417		322	515	
Богодухівський	735	640		802	650	
Борівський	297	424		336	420	
Валківський	573	500		546	445	
Великобурлуцький	301	394		373	405	
Вовчанський	773	633		784	654	
Дворічанський	349	357		330	318	
Дергачівський	1481	930		1413	862	
Зачепилівський	193	255		213	247	
Зміївський	999	628		932	753	
Золочівський	140	325		185	382	
Ізюмський	370	438		484	430	
Кегичівський	340	370		359	361	
Коломацький	55	105		112	129	
Красноградський	960	883		925	914	
Краснокутський	571	494		594	579	
Куп'янський	455	487		545	562	
Лозівський	532	640		606	548	
Нововодолазький	406	456		406	475	
Первомайський	365	427		364	381	
Печенізький	145	120		164	136	
Сахновщинський	421	478		407	448	
Харківський	3654	2431		3724	2332	
Чугуївський	878	572		760	646	
Шевченківський	434	418		474	408	

*за матеріалами Головного управління статистики у Харківській області

Міграційний рух населення у Харківській області у 2011 році**

Загальна міграція поділяється на три потоки: внутрішньорегіональну, міжрегіональну та міждержавну. У складі внутрішньо регіональної міграції (59,9% від усіх прибулих та 61,1% від усіх вибулих) переважав рух населення із сільської місцевості у міські поселення. За рахунок цього у 2011 році міське населення збільшилось на 6 осіб.

Міжрегіональна міграція в Харківській області (37,0% від усіх прибулих та 36,9% від усіх вибулих) у 2011 році мала додатне сальдо, яке складало 366 осіб. Серед прибулих у Харківську область переважали мігранти з Донецької (15,8%), Луганської (15,1%), Полтавської (12,5%), Сумської (9,7%), Дніпропетровської (8,2%) областей. Серед вибулих в інші регіони найбільше виїхали у Донецьку (16,5%), Луганську (11,2%), Полтавську (10,3%), Дніпропетровську (8,3%), Сумську (8,1%) області. Тобто, найбільш суттєвим міжрегіональний міграційний обмін був з областями України, які межують з Харківщиною.

У 2011 році міждержавна міграція (3,1% від усіх прибулих та 2,0% від усіх вибулих) мала додатне сальдо – 468 осіб. В область прибуло 1293 іммігранти, вибуло за межі України 825 емігрантів. Найінтенсивнішим був рух з Російською Федерацією – прибуло 509 осіб, вибуло – 324 особи, за рахунок чого сальдо міграції було додатнім і становило 185 осіб. Найбільш суттєвим сальдо міграції в потокообміні з країнами було з В'єтнамом (107 осіб), Азербайджаном (95 осіб), Грузією (51 особа) та Вірменією і Молдовою (47 осіб з кожною країною). Найбільш рухомою частиною всіх мігрантів були особи у працездатному віці: 81,0% серед прибулих (з них чоловіків – 47,3%, жінок – 52,7%), 81,2% серед вибулих (з них чоловіків – 47,6%, жінок – 52,4%).

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдання 1 робочого зошита (стор. 134);

За даними табл. 53.3 розрахуйте сальдо міграцій у Харківській області та своєму районі (місті)

Практична робота: побудова графіка зміни чисельності населення за певний період (завдання 2 робочого зошита на стор. 137);

VII. Підсумок уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 42 підручника та відповісти на запитання 1-3.
2. Виконати **практичні роботи:** побудова статевовікової піраміди (завдання 3 робочого зошита на стор. 137-138);

побудова секторної діаграми національного складу населення (завдання 4 робочого зошита на стор. 138).

3. Творче завдання 1 (стор. 334 – за бажанням).

Урок № 54

Тема. Система розселення. Трудові ресурси і зайнятість населення

Мета:

- формування уявлень про особливості системи розселення в Харківській області, кількісні та якісні показники її трудових ресурсів;
- поглиблення і розширення знань про процеси урбанізації, типи сільських поселень на прикладі Харківської області;
- розвиток навичок аналізу статистичних показників, побудови діаграм, роботи з контурними картами.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *називати й показувати* на карті області міста та свій населений пункт;
- *визначати* функції міст, планувальні форми сільських поселень;
- *оцінювати* соціальні проблеми в сільській місцевості;
- *характеризувати* забезпеченість області трудовими ресурсами, їх кількісний та якісний склад, структуру зайнятості населення;
- *обґрунтовувати* значення високого рівня кваліфікації трудових ресурсів для подальшого господарського розвитку області.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта населення України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики у Харківській області, калькулятор.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Соціогеографічний практикум

Дайте відповідь на запитання анкети та зробіть попередні висновки:

1. Ви і ваша родина проживаєте в цьому місті (селі) постійно чи змінювали місце проживання?
2. Якщо змінювали, то чому?
3. Чи хотіли б Ви змінити місце проживання? (Так. Ні.)
4. Якщо «так», то чому?
5. Чого не вистачає для комфортного проживання у вашому місті (селі)? (Три основні проблеми)

Обговорення результатів анкетування. Підведення підсумків, наголошення на важливості розглянутого питання.

III. Актуалізація опорних знань

Бліцопитування:

- Які населені пункти відносять до міст? до селищ міського типу?
- На які типи за чисельністю населення та функціями поділяють міста?
- Який зміст мають поняття «урбанізація» та «міська агломерація»?
- Які чинники впливають на чисельність і розміщення сільських поселень?
- Яка відмінність між поняттями «трудові ресурси» й «економічно активне населення»?
- Які причини безробіття? У чому полягають функції центрів зайнятості?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Експрес-перевірка (відповіді на тестові завдання 1-3 на стор.333 підручника);
- Аналіз виконання завдань 3 і 4 на стор.137-138 робочого зошита;
- Презентація творчого завдання.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Харківська регіональна система розселення. Міське та сільське населення області.

2. Особливості урбанізації. Система міського розселення області. Харківська агломерація. Типи міст за розмірами та за функціями.
3. Сільське розселення і його географія. Типи сільських поселень, особливості їх розміщення.
4. Трудові ресурси області та їх особливості. Освіченість і кваліфікація трудових ресурсів. Ринок праці. Структура зайнятості, її зміни.

Методичні поради вчителю

Розповідь учителя

- Характеристика історії формування та особливостей Харківської регіональної системи розселення.

Робота в парах з підручником і картою

- Визначення особливостей урбанізації регіону. Характеристика міських поселень.
- Характеристика сільського розселення області та типів сільських поселень

Обговорення в колі

- Дайте кількісну і якісну характеристику трудових ресурсів області.
- У чому полягають особливості трудових ресурсів області у порівнянні з сусідніми регіонами?
- Яке значення має освіта для трудових ресурсів?
- Які зміни відбулися на ринку праці області в останні роки?
- Як ви бачите своє майбутнє на ринку праці?

Додаткові матеріали для вчителя

Таблиця 54.1

Кількість зайнятого населення за видами економічної діяльності (тис. осіб)

Вид економічної діяльності	1995	2000	2005	2008	2009	2010
Усього	1467,8	1272,4	1297,2	1312,9	1265,6	1267,3
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	279,3	202,8	183,4	163,7	125,4	124,8
Промисловість	406,4	294,3	264,5	250,0	240,2	238,0
Будівництво	70,9	45,4	46,4	53,2	57,1	57,2
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових	179,2	243,4	324,5	346,9	350,0	356,2

виробів та предметів особистого вжитку. Діяльність готелів та ресторанів						
Діяльність транспорту та зв'язку	110,9	81,4	81,0	81,3	83,2	83,1
Фінансова діяльність	11,4	9,2	14,8	21,3	18,5	17,7
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	103,2	76,7	87,2	94,9	97,5	97,4
Державне управління	46,4	84,7	59,4	58,2	62,0	61,4
Освіта	127,4	103,7	107,8	109,6	109,0	108,3
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	91,8	81,0	78,7	77,8	76,7	76,2
Інші види економічної діяльності	40,9	49,8	49,5	56,0	46,0	47,0

VI. Закріплення вивченого матеріалу

Виконання завдань 1-3 робочого зошита (стор. 139);

Практичні роботи:

- *нанесення на контурну карту міст області, ключових населених пунктів свого краю.(завдання 4 робочого зошита, стор. 139-140);*
- *побудова діаграми зайнятості населення за видами економічної діяльності (табл.54.1).*

VII. Підсумки уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 43 підручника та відповісти на запитання 1-6.
2. Виконати письмово завдання 5 на стор. 140 робочого зошита.
3. Творче завдання 6(стор. 140 робочого зошита – за бажанням).

Урок № 55

Тема. Загальна характеристика господарства

Мета:

- формування знань учнів про економічний потенціал Харківської області;
- поглиблення та розширення знань про економічні показники, галузеву та територіальну структуру господарства, виробничу та соціальну інфраструктуру, типи підприємств за формами власності на прикладі Харківської області;
- розвиток умінь аналізу змін у господарстві, удосконалення навичок роботи з економічними картами.

Очікувані результати. *Після цього уроку учні зможуть:*

- *називати* галузі спеціалізації виробничої та невиробничої сфер;
- *аналізувати* зміни в господарстві області;
- *порівнювати* економічні показники області з показниками сусідніх регіонів;
- *оперувати* основними економічними показниками.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта господарства України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики в Харківській області, калькулятор.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Термін «господарство» є багатогранним і включає сукупність відомостей про те, як люди діють з метою задоволення своїх потреб, що виробляють, яким способом, з ким обмінюються результатами праці, які товари і послуги є найнеобхіднішими, як повно задовольняються потреби людей і як усе це змінюється у часі і просторі. Подивимось на прикладі нашої області.

III. Актуалізація опорних знань

- Які складові визначають економічний потенціал території?

- Які економічні показники використовують для визначення розвитку території?
- Які галузі економіки відносять до виробничої сфери? Які – до сфери послуг?
- Назвіть елементи територіальної структури господарства.
- Які зміни в господарстві пов'язані з формуванням ринкової економіки?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Експрес-перевірка (відповіді на тестові завдання 1-5, стор. 341 підручника);
- Аналіз виконання завдання 5 на стор. 140 робочого зошита;
- Презентація творчого завдання

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Економічний потенціал області. Економічні показники.*
2. *Галузева структура господарства. Виробнича і соціальна інфраструктура.*
3. *Територіальна структура господарства.*
4. *Типи підприємств (за формами власності). Формування ринкової інфраструктури.*

Методичні поради вчителю

Робота в групах з підручником і довідковим матеріалом:

- *Схарактеризуйте складові економічного потенціалу області. Визначте ВРП області та його динаміку.*
- *Схарактеризуйте галузеву структуру господарства області та її зміну. Визначте особливості розвитку виробничої і соціальної інфраструктур в ринкових умовах.*
- *Схарактеризуйте територіальну структуру господарства області. Запропонуйте заходи щодо її удосконалення.*
- *Поясніть різноманітність підприємств за формами власності. Схарактеризуйте процес формування ринкової інфраструктури в області.*

Додаткові матеріали для вчителя

Валовий регіональний продукт за 2010 рік*

У фактично діючих цінах обсяг валового регіонального продукту, вироблений господарюючими суб'єктами Харківської області у 2010 р., склав 65293 млн. грн., збільшившись порівняно з 2009р. на 1,7% (по Україні – на 4,1%).

За виробництвом валового регіонального продукту Харківська область займає одне з провідних місць серед регіонів України. У 2010 р. на її частку припадало 6,0% всього валового внутрішнього продукту держави. За цим показником область стабільно посідає 4 місце після м.Києва (18,2%), Донецької (11,9%) і Дніпропетровської областей (10,7%).

У 2010р. на одного мешканця області припадало 23639 грн. валового регіонального продукту (у середньому по Україні – 23600 грн.), що більше рівня попереднього року на 2,2% (по Україні – на 4,6%).

Таблиця 55.1

Структура випуску та валової доданої вартості за видами економічної діяльності(у фактичних цінах; відсотків до підсумку)**

Вид економічної діяльності	Випуск				Валова додана вартість			
	2001	2005	2008	2009	2001	2005	2008	2009
Усього	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Сільське господарство, мисливство, лісове господарство	16,8	10,0	6,7	6,4	18,5	9,9	5,7	5,7
Рибальство, рибництво	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Добувна промисловість	2,8	2,2	1,8	1,8	2,6	2,4	2,6	2,2
Переробна промисловість	36,8	35,2	32,8	30,7	19,2	19,3	17,2	15,9
Виробництво та розподілення електроенергії, газу, води	7,2	4,8	4,1	4,5	7,3	4,7	3,4	3,5
Будівництво	3,4	4,5	6,1	5,2	3,5	3,9	3,7	3,4
Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	5,3	7,3	12,1	12,5	7,3	9,6	15,7	15,7
Діяльність готелів та ресторанів	0,4	0,5	0,7	0,7	0,5	0,4	0,8	0,6

Діяльність транспорту та зв'язку	9,1	9,8	7,5	7,8	13,4	12,2	8,7	9,7
Фінансова діяльність	2,6	7,6	10,5	10,2	3,6	11,0	17,2	16,2
Операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям	6,6	8,1	8,2	9,6	10,1	10,5	10,5	11,4
Державне управління	2,3	2,8	2,7	2,7	3,7	4,8	4,5	4,6
Освіта	3,4	3,7	3,5	4,0	5,9	6,6	5,7	6,3
Охорона здоров'я та надання соціальної допомоги	2,1	2,1	1,9	2,3	2,9	3,0	2,6	3,0
Надання комунальних та індивідуальних послуг; діяльність у сфері культури та спорту; діяльність домашніх господарств; діяльність екстериторіальних організацій	1,2	1,4	1,4	1,6	1,5	1,7	1,7	1,8

У виробництві ВДВ області домінує промисловість (добувна, переробна, виробництво та розподілення електроенергії, газу та води), частка якої складала 21,6%. Також вагомий внесок у створення валової доданої вартості області у 2009р. зробили підприємства, організації, установи, що належать до таких видів економічної діяльності, як фінансова діяльність (16,2% від загального обсягу), торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку (15,7%), операції з нерухомим майном, оренда, інжиніринг та надання послуг підприємцям (11,4%), діяльність транспорту та зв'язку (9,7%).

ВРП регіону визначається як підсумок валової доданої вартості усіх видів економічної діяльності, скоригований на величину непрямо вимірюваних послуг фінансового посередництва та податків, за винятком субсидій на продукти.

Випуск – це вартість товарів і послуг, які є результатом виробничої діяльності одиниць – резидентів у звітному періоді.

Проміжне споживання містить витрати на товари та послуги, які використані інституційними одиницями для виробничих потреб.

Валова додана вартість (ВДВ) розраховується як різниця між випуском та проміжним споживанням. Вона містить у собі первинні доходи, що створюються учасниками виробництва.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 1-5 робочого зошита (стор. 141);
- Розрахунок величини ВРП на душу населення (завдання 6 робочого зошита стор. 141);
- Складання картосхеми господарського комплексу Харківщини.(завдання 7 робочого зошита, стор. 142).

VII. Підсумки уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 44 підручника та відповісти на запитання 1-4.
2. Виконати письмово завдання 8 на стор. 142 робочого зошита.
3. Творче завдання (за бажанням).

Урок № 56

Тема. Загальна характеристика промисловості

Мета:

- поглиблення та розширення знань про промисловість Харківської області, галузі спеціалізації;
- формування уявлення про галузеву та територіальну структуру промисловості області;
- аналіз особливостей розвитку промисловості області та структурних змін у промисловому комплексі;
- закріплення умінь побудови схеми галузевої структури промисловості, удосконалення умінь працювати з економічними картами.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- називати галузі спеціалізації, допоміжні та обслуговуючі галузі;
- пояснювати розміщення галузей промисловості на території області;

- *обґрунтовувати* місце і значення промисловості в господарстві області та країни;
- *аналізувати* схему галузевої структури промисловості та її зміни;
- *характеризувати* виробничі зв'язки підприємств.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта господарства України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики в Харківській області, калькулятор.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Абсолютну більшість валового регіонального продукту дає виробнича сфера. *Промисловість* – її головна галузь, яка виробляє знаряддя праці й товари народного споживання. Вона сприяє розвитку транспорту, забезпечує основну частину експортних надходжень, сприяє підвищенню добробуту населення, є найбільш важливим фактором науково-технічного прогресу. Вагомий внесок промисловості в економіку визначає її провідну роль у забезпеченні стратегії сталого розвитку нашого регіону.

III. Актуалізація опорних знань

- Які чинники впливають на розвиток і розміщення галузей промисловості?
- У чому полягають особливості галузевої структури промисловості України?
- Дайте визначення понять «концентрація виробництва», «кооперація», «комбінування».
- Що таке ВПК? Які наслідки для економіки та суспільства мала «демілітаризація» промисловості?
- Як визначають продуктивність праці? Які заходи сприяють підвищенню продуктивності праці?

IV. Перевірка домашнього завдання:

- відповіді на питання 1-4, стор.346 підручника;
- аналіз виконання завдання8 на стор.142 робочого зошита;
- презентація творчого завдання.

V. Вивчення нового матеріалу

План

- 1. Промисловість – провідна сфера матеріального виробництва області. Її місце і роль у господарстві України.*
- 2. Структурно-виробничі та територіальні особливості промисловості.*
- 3. Виробничі зв'язки промислових підприємств області.*
- 4. Структурні зміни та шляхи підвищення економічної ефективності промисловості, конкурентоспроможності її продукції.*

Методичні поради вчителю

Розповідь учителя

- *Загальна характеристика промисловості області.*

Робота у парах

- *Визначення структурно-виробничих особливостей промисловості.*
- *Визначення територіальних особливостей промисловості.*

Обговорення у загальному колі

- *Шляхи підвищення економічної ефективності промисловості.*

Додаткові матеріали для вчителя

Обсяг реалізованої продукції в Харківській області за основними видами промислової діяльності за 2011 рік

	Обсяг реалізованої промислової продукції (товарів, послуг) у відпускних цінах підприємств (без ПДВ та акцизу)		<i>Довідка:</i> структура обсягу реалізованої промислової продукції, без урахування вартості електроенергії, газу та води, придбаних для перепродажу, %
	тис.грн.	у % до всієї реалізованої продукції	
Промисловість	56876323,7	100	100
Добувна та переробна промисловість	44628986,8	78,5	83,0
Добувна промисловість	2847133,8	5,0	5,3
Переробна промисловість	41781853,0	73,5	77,7
з неї			
виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	14406485,4	25,3	26,8
легка промисловість	587796,4	1,0	1,1
оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	407088,4	0,7	0,8
целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	1827647,7	3,2	3,4
виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	3657698,1	6,4	6,8
хімічна і нафтохімічна промисловість	3098635,6	5,4	5,8
виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	3293935,6	5,8	6,1
металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	1792856,1	3,2	3,3
машинобудування	11339174,2	19,9	21,1
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	12247336,9	21,5	17,0

Обсяг реалізованої промислової продукції (робіт, послуг) за 2005-2011 роки

Таблиця 56.2

	2005		2006		2007		2008		2009		2010		2011 ²	
	тис.грн.	у % до підсумку	тис.грн.	у % до підсумку	тис.грн.	у % до підсумку	тис.грн.	у % до підсумку	тис.грн.	у % до підсумку	тис.грн.	у % до підсумку	тис.грн.	у % до підсумку
Промисловість	22685345,4	100,0	27053724,1	100,0	34039227,2	100,0	43400851,2	100,0	44532477,1	100,0	52288996,8	100,0	63436750,6	100,0
Добувна промисловість	604001,2	2,7	938207,6	3,5	1089624,2	3,2	1511163	3,5	1540952,5	3,5	2209173,5	4,2	2930254,0	4,6
Добування паливно-енергетичних корисних копалин	555294,3	2,5	879702,4	3,3	988635,7	2,9	1303284,1	3	1374817,4	3,1	1984476,2	3,8	2622194,5	4,1
Добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних	48706,9	0,2	58505,2	0,2	100988,5	0,3	207878,9	0,5	166135,1	0,4	224697,3	0,4	308059,5	0,5
Переробна промисловість	18153908,8	80,0	20640490,7	76,3	26725578,8	78,5	34292931,3	79	33925655,4	76,1	39515079,5	75,6	46467566,0	73,3
з неї														
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	6698997,9	29,5	7862660,9	29,1	9534855,1	28,0	11896713,4	27,4	13938617,0	31,3	15712686,4	30,0	16077101,8	25,3
Легка промисловість	345553,4	1,5	407902,8	1,5	420632	1,3	425551,4	1	391626,8	0,9	489647,7	0,9	756898,5	1,2
Текстильне виробництво; виробництво одягу, хутра та виробів з хутра	305890,6	1,3	302663,7	1,1	358301,7	1,1	384471,9	0,9	354976,1	0,8	440563,8	0,8	698483,3	1,1
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	39662,8	0,2	105239,1	0,4	62330,3	0,2	41079,5	0,1	36650,7	0,1	49083,9	0,1	58415,2	0,1
Оброблення деревини та виробництво виробів з деревини, крім меблів	123200,3	0,6	203593,7	0,7	249103,5	0,7	337823,8	0,8	294578,9	0,7	459730,5	0,9	481674,5	0,8

Целюлозно-паперове виробництво; видавнича діяльність	959499,9	4,2	10149402,2	3,8	1211543,0	3,6	1588281,1	3,6	1688985,8	3,8	2130574,9	4,1	2327662,7	3,7
Виробництво коксу, продуктів нафтоперероблення	1955657,2	8,6	1784703,6	6,6	2552823,7	7,5	3030188,4	7	2380124,8	5,3	2570499,5	4,9	3720409,4	5,9
Хімічна та нафтохімічна промисловість	1283036,9	5,7	1268966,7	4,7	1610194,0	4,7	2047058,4	4,7	2552294,8	5,7	3034551,6	5,8	3531167,3	5,6
Хімічне виробництво	833586,6	3,7	844328,0	3,1	1018120,0	3,0	1201423,5	2,8	1579943,5	3,5	1884917,5	3,6	2126508,2	3,4
Виробництво гумових та пластмасових виробів	449450,3	2,0	424638,7	1,6	592074,0	1,7	845634,9	1,9	972351,3	2,2	1149634,1	2,2	1404659,1	2,2
Виробництво іншої неметалевої мінеральної продукції	985098,9	4,3	1574248,8	5,8	2653861,7	7,8	3774363,3	8,7	2601586,1	5,8	2719285,8	5,2	3475408,5	5,5
Металургійне виробництво та виробництво готових металевих виробів	785903,1	3,5	923555,0	3,4	1137191,7	3,3	1460108,1	3,4	1191354,1	2,7	1470515,2	2,8	2199117,0	3,5
Машинобудування	4396031,9	19,4	4894317,1	18,1	6466521,9	19,0	8599655,9	19,8	7933368,4	17,8	9692616,2	18,5	12344255,6	19,4
виробництво машин та устаткування	2209751,3	9,8	2335630,4	8,6	2966928,1	8,7	3921521,3	9	3354443,6	7,5	4473345	8,6	5652603,1	8,9
Виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	1460617,3	6,4	1800936,2	6,7	2417947,5	7,1	3123324,8	7,2	3119964,8	7,0	3318090,5	6,3	4321245,4	6,8
Виробництво транспортних засобів та устаткування	725663,3	3,2	757750,5	2,8	1081646,3	3,2	1554809,8	3,6	1458960,0	3,3	1901180,7	3,6	2370407,1	3,7
Виробництво та розподілення електроенергії, газу та води	3927435,4	17,3	5475025,8	20,2	6224024,2	18,3	7596756,9	17,5	9065869,2	20,4	10564743,8	20,2	14038930,6	22,1

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 1-5 робочого зошита (стор. 141);
- Розрахунок показника спеціалізації (завдання 6 робочого зошита, стор. 144);

Практична робота: *Складання схеми галузевої структури промисловості області*

VII. Підсумок уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 45 підручника та відповісти на запитання 1-3.
2. Виконати письмово завдання 7 на стор. 144 робочого зошита.
3. Творче завдання 8 (стор. 145 робочого зошита – за бажанням).

Урок № 57

Тема. Машинобудування і металообробка

Мета:

- формування уявлень про особливості машинобудівного комплексу нашої області, його значення, структуру і принципи розміщення підприємств;
- розвиток умінь характеристики підприємств машинобудування, аналізу їх внутрішньогалузевих і міжгалузевих зв'язків, оцінки проблем і перспектив розвитку галузі;
- удосконалення навичок роботи з економічними картами.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *називати* галузевий склад машинобудування;
- *пояснювати* роль галузі в господарстві держави та принципи розміщення підприємств;
- *складати* схему внутрішньогалузевих та міжгалузевих зв'язків машинобудування;
- *характеризувати* найбільші підприємства машинобудування та *показувати на карті* центри машинобудування;

- *визначати* проблеми розвитку галузі та шляхи їх вирішення.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта машинобудування України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики у Харківській області, калькулятор.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Машинобудування – основна галузь промисловості. У промисловості економічно розвинутих країн на машинобудування, як правило, припадає 25-40% вартості виробленої промислової продукції. Саме ця галузь визначає рівень науково-технічного прогресу і зростання продуктивності праці в усьому господарстві, оскільки забезпечує його машинами, обладнанням, приладами та іншою технікою. Саме продукція машинобудування забезпечує революційні зміни в обсягах виробництва різноманітної продукції, у характері праці людини, а також увесь час висуває вимоги щодо кваліфікації, освіти, культури виробництва.

III. Актуалізація опорних знань

- Як Харків став центром машинобудування?
- Які стадії входять до складу машинобудівного виробництва?
- Які чинники впливають на розміщення різних галузей машинобудування?
- Для чого проводять конверсію виробництва?
- Яке значення має продукція машинобудування для життя та діяльності людей?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Експрес-опитування (відповіді на тестові запитання 1-3 на стор. 352 підручника;
- Аналіз виконання завдання 7 стор.144 робочого зошита;
- Презентація творчого завдання 8 (стор. 145 робочого зошита).

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Провідна роль машинобудування області у господарстві України.*
2. *Структура галузі. Міжгалузеві та внутрішньогалузеві зв'язки.*
3. *Металомісткі, трудомісткі і наукоємні галузі.*
4. *Принципи розміщення, географія і найбільші підприємства машинобудування.*
5. *Проблеми і перспективи розвитку та розміщення підприємств галузі в нових економічних умовах. Формування технополісів.*

Методичні поради вчителю

Розповідь учителя.

- *Характеристика ролі машинобудування області в господарстві України.*

Робота з підручником

- *Визначення галузевої структури машинобудування, його міжгалузевих та внутрішньогалузевих зв'язків, чинників розміщення підприємств.*

Робота в групах

Характеристика найбільших підприємств за галузями:

- *тракторне й сільськогосподарське машинобудування;*
- *енергетичне машинобудування;*
- *підйомно-транспортне та гірничошахтне машинобудування;*
- *транспортне машинобудування;*
- *електротехнічна промисловість та радіоелектроніка;*
- *верстатобудівна і інструментальна промисловість, виробництво промислового обладнання.*

Обговорення в колі

- *Визначення основних проблем розвитку машинобудування області.*
- *Визначення шляхів розвитку та особливостей розміщення підприємств галузі в нових економічних умовах.*

Додаткові матеріали для вчителя

Про роботу підприємств машинобудування у Харківській області

Машинобудування – провідна галузь індустріального комплексу Харківщини. На неї припадає 18,6% загального обсягу реалізації промислової продукції області, зосереджено більше п'ятої частини основних засобів переробної промисловості; зайнято 69,1 тис. осіб, або 38,8% від загальної чисельності працівників промисловості.

Внесок області у загальнодержавне виробництво машинобудівної продукції досить вагомий. У 2010р. (як і у попередні роки) Харківська область посіла перше місце у виробництві насосів відцентрових для перекачки рідин та підйомників рідин; її частка у загальнодержавному обсязі цієї продукції склала 61,3%. Машинобудівниками Харківщини вироблено більше третини вітчизняного обсягу велосипедів, майже чверть – тракторів для сільського та лісового господарства, 14,4%, – електродвигунів та генераторів змінного струму, електродвигунів універсальних, 6% – конвеєрів та елеваторів.

Після кризового 2009 р., коли обсяг продукції в машинобудуванні знизився за рік більше, ніж на третину, у наступному році ситуація стабілізувалася і набула сталого характеру тенденція до нарощування обсягу продукції, яка триває і в поточному році. За сім місяців п.р. випуск продукції у машинобудуванні порівняно з аналогічним періодом 2010 р. збільшився на 18,1%. Збільшення обсягів виробництва пов'язане, перш за все, зі стабільною роботою провідних машинобудівних підприємств, наявністю довгострокових договорів з постачальниками сировини та споживачами готової продукції, активною маркетинговою діяльністю, розширенням асортименту та освоєнням нових видів продукції.

У цілому за період з початку року підприємства машинобудування отримали замовлень на виробництво продукції, виконання робіт, послуг на суму 7,2 млрд.грн., з них частка іноземних замовлень складає – 24,1%.

Збільшення кількості замовлень спостерігалось у ПАТ «Харківський підшипниковий завод», ПАТ «Автрамат», Ізюмському казенному приладобудівному заводу, ВАТ Харківський машинобудівний завод «Світло шахтаря», ВАТ «Куп'янський машинобудівний завод», ТОВ фірмі «Антарес-ЮВ». Стабільно працює лідер вітчизняного енергетичного машинобудування – ВАТ «Турбоатом», який випускає рентабельну продукцію, що постачається до 45 країн світу. Позитивна динаміка обсягу виробництва у Державному підприємстві «Завод «Електроважмаш» обумовлена розширенням існуючих та освоєнням нових ринків збуту. Рівномірно виходить на обсяги виробництва 2008р. ПАТ «Завод «Південкабель». Вдалою маркетинговою та ціновою політикою пояснює збільшення промислових обсягів ВАТ «Завод ім. Фрунзе», який у

поточному році намагається вийти на ринок Близького Сходу – відкрито представництво у місті Дубай (ОАЕ).

Динамічний розвиток машинобудування, неодноразові перемоги та широке представництво продукції харківських машинобудівників на спеціалізованих виставках, конкурсах якості сприяють поліпшенню інвестиційного клімату. За I півріччя 2010р. найбільші залучення інвестицій в основний капітал відбулися у виробництві машин та устаткування – 94,8 млн.грн., що перевищує на 14,2% обсяги відповідного періоду минулого року.

Харківські промисловці помітно впливають на стан інноваційної діяльності країни: у 2010р. кількість промислових підприємств області, що займались інноваційною діяльністю, становила 11% від їх загальноукраїнського числа, їм належить 42,9% нових технологічних процесів, впроваджених в Україні, та 7,9% освоєних інноваційних видів продукції.

Головними чинниками, що стримують розвиток виробництва, керівники машинобудівних підприємств визнають: нестачу оборотних коштів, недофінансування держконтрактів, відсутність держзамовлень, цінові коливання на світовому ринку, низький платоспроможний попит на продукцію, що випускається, високі податки, застаріле обладнання, високу конкуренцію з боку зарубіжних аналогічних товарів, надто високі тарифи природних монополій.

Машинобудування значною мірою впливає на формування загальнообласних показників; її подальшому розвитку сприятиме виважена державна політика, розвиток взаємовигідного співробітництва з країнами як ближнього, так і далекого зарубіжжя, модернізація виробництв з метою виведення машинобудівної продукції на світовий рівень якості.

Таблиця 57.1

Виробництво основних видів продукції машинобудування за 2003-2011 роки

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Двигуни та силові установки гідравлічні та пневматичні лінійної дії, шт.	6834	... ³	26330	30187	60098	70028	7399	11547	12762
Насоси відцентрові для перекачки рідин інші та підйомники рідин, шт.	196681	209779	209735	212106	200416	143251	122454	155456	165004
Конвеєри та елеватори, шт.	367	390	325	208	381	318	287	250	419
Устаткування холодильне і морозильне промислове та насоси теплові (крім холодильників та морозильників побутових), шт.	12195	11647	11103	19626	19419	19039	14094	22004	19313
Розпушувачі та культиватори, шт.	55	117	223	225	321	234	...	...	1812
Верстати для оброблення дерева, шт.	172	186	97	249	137	73	20	42	79
Електродвигуни та генератори постійного струму, шт.	1282	2050	2573	3395	3201	4334	2376	4002	5205
Електродвигуни та генератори змінного струму, електродвигуни універсальні, шт.	130539	117814	140203	130172	103781	118434	83483	85026	88881
Трансформатори електричні, шт.	19998	13312	13448	15293	6773	8353	5218	61619	56973

Апаратура електрична високовольтна, шт.	3431	10610	11936	10512	15937	17606	13397	11360	19702
Апаратура електрична низьковольтна, тис.шт.	9429	6157	6003	5656	5210	4752	3203	3164	2870
Проводи та кабелі електричні низьковольтні на напругу до 1000 В, км	19564	21530	25205	30426	38752	38482	...	26277	34576
Прилади для вимірювання фізичних та хімічних величин, шт.	82324	312745	314456	317409	596571	549461	398741	495232	721222
Лічильники електроенергії, включаючи калібрувальні, шт.	285317	317193	...	...	334970	203268	243284	177462	163137
Лічильники для рідин, включаючи калібрувальні, шт.	206524	251059	187991	173587	143874	28348	22882	15753	226291
Судна і човни прогулянкові і спортивні надувні, шт.	5177	6725	6328	6738	6052	5916	3492	4679	4909

Таблиця 57.2

**Виробництво окремих видів продукції машинобудування
у 2005-2010 роках**

Види продукції	2005	2008	2009	2010
Печі хлібопекарські і кондитерські електричні, шт.	259	332	...	142
Машини та устаткування для виробництва хлібобулочних виробів, макаронів, спагеті та аналогічних виробів, шт.	375	60	...	...
Машини та устаткування для екстрагування, приготування тваринних або рослинних жирів та олій, шт.	111	81	61	145
Електроприлади для опалювання приміщень та обігрівання ґрунту, шт.	25935	17955	...	5441
Реактори електричні, котушки індуктивності та перетворювачі статичні електричні, шт.	6495	7860	4216	3835

Таблиця 57.3

Обсяг реалізованої промислової продукції за 2011 рік

	тис.грн	%
Машинобудування	12344255,6	100
Виробництво машин та устаткування	5652603,1	
Виробництво електричного, електронного та оптичного устаткування	4321245,4	
Виробництво транспортних засобів та устаткування	2370407,1	

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 1-5 робочого зошита (стор. 146-147);
- Побудова діаграми структури машинобудування області (завдання 6 робочого зошита, стор. 144).

VII. Підсумок уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 46 підручника та відповісти на запитання 1-3.
4. Виконати письмово завдання 7 на стор. 147 робочого зошита (**Практична робота:** складання схеми виробничих зв'язків машинобудівного підприємства).
5. Творче завдання (за бажанням).

Урок № 58

Тема. Паливно-енергетичний комплекс

Мета:

- поглиблення та розширення знань про паливно-енергетичний комплекс Харківської області;
- формування уявлення про особливості розвитку, галузеву та територіальну структуру ПЕК області;
- розвиток умінь аналізу проблем енергетики та шляхів їх вирішення;
- удосконалення умінь роботи з тематичними картами.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *називати* склад паливно-енергетичного комплексу області та *показувати на карті* найбільші центри нафто- і газовидобутку, електростанції і ТЕЦ;
- *пояснювати* роль комплексу в господарстві держави та принципи розміщення підприємств;
- *характеризувати* галузі ПЕК, керуючись типовим планом; найбільші підприємства ПЕК;
- *визначати* проблеми розвитку галузей ПЕК та шляхи їх вирішення.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта паливно-енергетичного комплексу України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики у Харківській області, калькулятор.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Науково-технічний прогрес, підвищення якості продукції, поліпшення умов праці і життя, інтенсифікація всього суспільного виробництва визначаються розвитком енергетики, основою якої є паливна база. Тому закономірно, що у всіх розвинених країнах інвестиції у ПЕК становлять приблизно 40% сумарних капітальних вкладень у промисловість. Високими темпами зростає потреба у різних видах енергії і паливі в умовах різкого скорочення запасів енергетичних ресурсів. Тому першочерговими завданнями стало

розвитку є розробка енергозберігаючих технологій, реконструкція об'єктів енергетики, пошуки нових джерел енергоресурсів.

III. Актуалізація опорних знань

- Які галузі входять до складу ПЕК? Які з них найрозвинутіші в Україні?
- На які енергетичні ресурси багата Харківська область?
- Які чинники впливають на розміщення ДРЕС? ТЕЦ?

IV. Перевірка домашнього завдання

- експрес-опитування (відповіді на тестові запитання 1-3, стор. 361 підручника;
- аналіз виконання завдання 7 на стор.147 робочого зошита;
- презентація творчого завдання.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Місце і роль ПЕК в господарстві регіону і України.
2. Галузева структура. Умови та чинники розвитку і розміщення.
3. Паливна промисловість.
4. Електроенергетика.
5. Проблеми й перспективи розвитку галузі.

Методичні поради вчителю

Евристична бесіда

- Загальна характеристика ПЕК області, умов та чинників його розвитку.

Робота з картою і підручником у парах

- Визначення розміщення найбільших родовищ паливних корисних копалин, умов їх залягання.
- Визначення основних шляхів транспортування нафти та природного газу територією області та за її межі.
- Визначення розміщення найбільших об'єктів електроенергетики області, найбільших ЛЕП.

Обговорення в колі

- Перспективи видобутку паливних корисних копалин на території області.

- *Можливі шляхи отримання електроенергії на території області з використанням відновлювальних джерел.*
- *Шляхи підвищення енергоефективності виробництва.*
- *Енергозбереження в школі і вдома.*

Додаткові матеріали для вчителя

Виробництво основних видів промислової продукції за 2003-2011 роки

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Паливна промисловість									
Нафта сира, тис.т	248,3	270,9	250,9	248,6	151,6	147,3	78,7	145,2	143,1
Газ нафтовий попутний, млн.м ³	107,5	131,6	134,0	128,8	91,0	86,1	41,4	47,9	61,4
Газовий конденсат, тис.т	149,5	296,4	220,4	195,8	185,7	196,1	161,5	171,7	179,0
Електроенергетика									
Електроенергія, млн.кВт.год	9025,9	8693,1	8419,8	9087,9	8136,8	8398,2	7142,6	8333,8	8964,8

Стан газової промисловості в Харківській області

За попередніми оцінками, прогнозні запаси газових ресурсів у Харківській області сягають 800 млрд м³. Харківщина була і залишається головним газовидобувним регіоном України. В останні роки в газовій промисловості почали активно проводити геологорозвідувальну роботу та впровадження нового обладнання.

Ще в 80-х роках вчені підраховали, що запаси найбільших родовищ області складають 400 млрд м³, що за їх прогнозами вистачило б на 60-80 років використання. Але на даний момент таке родовище, як «Шебелинка», вичерпало себе на 90 %, залишок становить лише 20-30 млрд м³, «Західно-Хрестищенське» – на 80 %, залишок – 30 млрд м³, «Яблуневе» – на 60 %, залишок – 42-45 млрд м³. Це пов'язано з тим, що в надрах розміщуються переважно дрібні (до середніх) за запасами родовища, а видобуток сировини здійснюється із великих родовищ. Такий стан запасів родовищ, що експлуатуються, і є основною причиною

зниження обсягів видобутку газу. У більш молодому «Кобзівському» родовищі запаси газу на даний момент становлять від 58 до 63 млрд м³. Тому в останні роки почали активно проводити геологорозвідувальні роботи.

Шебелинське, Західно-Хрестищенське та, Юліївське родовища вже достатньо виснажені, але вони продовжують вважатися одними з найбільших в Україні. Так, Шебелинське родовище збільшило добування з 6 млрд м³ до 7 млрд м³ за рахунок капітального ремонту Червоно-Донецької насосно-компресорної станції, а Західно-Хрестищенське вийшло на друге місце в Україні за об'ємами газу, що добувається за добу (2,5 млн м³). Дебет Юліївського родовища становить 600 тис. м³. Для збільшення добування газу проводять капітальний ремонт свердловин, що дозволить істотно збільшити видобування газу.

Одна з основних проблем полягає в тому, що добування газу не окупається. У розвинутих західних країнах ціна на газ у користувача завищена у 2 – 3 рази. За рахунок цього газодобувні компанії можуть вкладати цей прибуток у розвиток своєї діяльності, що неможливо в Україні. Одна з причин небажання робити капіталовкладення полягає в тому, що більш ніж 40 % свердловин пробурено в пусту, тобто не отримано очікуваного флюїда. Проблеми видобутку газу в Україні пов'язані також з тим, що більше 15 % запасів за критеріями рівня виснаження запасів та колекторських характеристик порід належать до категорії важкодобувних, а вилучення важко добуваних запасів газу потребує специфічних, наукоємних та високовитратних технологій. Також через збільшення глибини добування необхідно здійснювати повне переобладнання та змінювати технологічний процес.

Не варто забувати й про екологічні проблеми, які також мають свою специфіку, яка визначається відчуженням та забрудненням земель у районах промислової експлуатації газових родовищ та проведенням геолого-пошукових робіт, хоча використання природного газу в різних секторах економіки та галузях народного господарства є найбільш чистим порівняно з вугіллям, торфом та мазутом.

Із залученням іноземних партнерів у процесі буріння свердловин почали активно використовувати нове обладнання виробництва Канади, Китаю та США та нові наукові технології. З кожним роком, при ускладненні процесу буріння з'являються більш нові види обладнання та нові способи їх використання.

Отже, газова промисловість Харківської області за останні роки почала розвиватися інтенсивним шляхом. Це пояснюється масштабним проведенням геологічних робіт та вдосконаленням обладнання і технологічного процесу. Але для того, щоб була можливість забезпечення власними газовими ресурсами, треба робити значні капіталовкладення в розвиток газового комплексу Харківської області.

*****Shell розпочне видобуток газу в Харківській області***

Компанія Shell розпочне буріння першої свердловини з видобутку газу на території Харківської області у вересні 2012 року. Буріння здійснюватимуть у рамках договору про спільну діяльність Shell та «Укргазвидобування».

Газова свердловина розташована на території Первомайського району Харківської області. Зараз роботи на початковій стадії – підрядник завозить на майданчик необхідне для будівництва свердловини обладнання.

Shell у Харківській області видобуватиме не сланцевий газ, а газ із ущільнених порід піщанику, так званий газ центрального басейну. Глибина залягання газу – близько 5 км, для видобутку застосовуватимуть вертикальний принцип буріння за допомогою технології гідророзриву пласта.

15 червня 2012 року на Шебелинському газовому родовищі в Харківській області відкрилася модернізована Червонодонецька дожимна компресорна станція з двома новими додатковими газоперекачувальними агрегатами. Модернізація дозволить збільшити видобуток газу з Шебелинського родовища на 100 млн. кубометрів на рік.

У травні 2012 року переможцем конкурсу з укладення угоди про розподіл продукції на видобуток сланцевого газу на Юзівській площі (Донецька і Харківська області) стала компанія Shell. До кінця 2012 року планується також підготувати і провести конкурс на укладення УРП за Слобожанською (Харківська область) нафтогазоносною ділянкою.

Зміївська ТЕС

Зміївська теплова електрична станція сьогодні входить до п'ятірки найпотужніших українських ТЕС. З 1995 р. Зміївська ТЕС входить до складу ПАТ «Центренерго» як відокремлений структурний підрозділ.

Основним видом діяльності є виробництво електричної енергії, що відпускається в електричну мережу по лініях 110 кВ та 330 кВ, а також централізоване теплопостачання, водопостачання та водовідведення селища енергетиків Комсомольське, де зараз проживає близько 17 000 чоловік, та прилеглих промислових підприємств.

*Встановлена проектна потужність – 2400 МВт. На даний час її встановлена електрична потужність складає 2 200 МВт, склад устаткування 6х175 МВт + 3х275 МВт + 1х325 МВт, що дозволяє виробляти за рік до 16 млрд. кВт*год. електроенергії. Сумарна теплова потужність станції складає 339 Гкал/год.*

Основним паливом для ТЕС служить вугілля марок «А» та «П», на якому можуть працювати всі енергоблоки електростанції.

Система технічного водопостачання заснована на принципі кругообігу води в системі, з використанням ставка-охолоджувача, який штучно створений на місці старичного озера Лиман. Джерелом поповнення безповоротних витрат води є річка Сіверський Донець.

У 2005 році вперше в Україні успішно завершено реконструкцію енергоблоку №8 Зміївської ТЕС. Проект реконструкції здійснювався та фінансувався за участі консорціуму західних компаній і банків, який очолювала компанія Siemens. У результаті реконструкції енергоблоку № 8 встановлену потужність блоку підвищено з 275 МВт до 325 МВт, досягнута робота котлоагрегату на вугіллі без підсвічувального палива, істотно поліпшено екологічні та економічні показники блоку, подовжено його ресурс на 15-20 років.

За 51 рік роботи Зміївська ТЕС виробила понад 533 млрд. кВт-год. Електричної енергії. На сьогодні у складі енергетичної системи України діючими є всі 10 енергоблоків ТЕС, а підприємство залишається стабільним виробником на енергетичному ринку України.

Сьогодні ПАТ «Центр енерго» та Зміївська ТЕС готуються до подальшої реконструкції, реалізації другого етапу реконструкції восьмого енергоблоку та реконструкції ще одного блоку 275 МВт і одного блоку 175 МВт. На 2013-2014 рр. Заплановано реконструкцію енергоблоку №1 із спорудженням обладнання сіркоочищення.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 1,2,4 робочого зошита (стор. 148).
- Нанесення на контурну карту об'єктів електроенергетики та перспективних районів використання відновлювальних джерел енергії (завдання 5 і 6 робочого зошита на стор. 149).

VII. Підсумки уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 47 підручника та відповісти на запитання 1-3.
2. Виконати письмово завдання 3 на стор. 148 робочого зошита.
3. Творче завдання (за бажанням).

Урок № 59

Тема. Характеристика галузей промисловості

Мета:

- розглянути особливості розвитку галузей промисловості Харківської області; галузі спеціалізації;
- оцінити рівень розвитку промисловості нашого міста.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- називати склад основних галузей промисловості області та показувати на карті їх найбільші центри;
- пояснювати роль галузей у господарстві держави та принципи розміщення підприємств;
- характеризувати галузі, керуючись типовим планом; найбільші підприємства промисловості;
- визначати проблеми розвитку галузей та шляхи їх вирішення.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, економічна карта України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики в Харківській області.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Формування споживчого ринку нашої країни в умовах соціальної переорієнтації економіки вимагає випуску висококонкурентної продукції, яка повною мірою відповідатиме платоспроможному попиту населення. Нарощування обсягів виробництва товарів споживання дозволить підвищити життєвий рівень населення, збільшити надходження до бюджету, стимулювати приток грошових коштів в економіку країни. Скорочення обсягів промислового виробництва товарів протягом тривалої економічної кризи в Україні, на жаль, неможливо повністю компенсувати внаслідок втрати більшої частини зовнішніх ринків, але збільшення наповнення внутрішнього ринку країни є реальним завданням.

III. Актуалізація опорних знань

- Які чинники впливають на розміщення підприємств хімічної промисловості?
- Які галузі деревообробної промисловості розміщуються поза лісовою зоною?
- З чим пов'язаний розвиток гончарного промислу на Слобожанщині?
- З яких технологічних стадій складається виробництво тканин?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Відповіді на запитання 1 і 2 (стор. 369 підручника).
- Експрес-опитування (відповіді на тестове запитання 3 на стор. 369 підручника).
- Аналіз виконання завдання 3 на стор. 148 робочого зошита.
- Презентація творчого завдання.

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. Хімічна промисловість*.
2. Деревообробна промисловість*.
3. Промисловість будівельних матеріалів*.
4. Легка промисловість*.

Методичні поради вчителю

Робота в групах

- Створення колективного проекту – презентації «Сучасний стан і перспективи розвитку галузі промисловості області» за типовим планом.

Додаткові матеріали для вчителя

На ДП «Хімпром» м. Первомайський, колись могутньому промислому підприємстві, що мало близько 8 тис. робочих місць, майже 5 років тому остаточно припинилась робота. Отруйні речовини з території колишнього заводу вже вивезено. До кінця жовтня майданчик буде зачищено. Керівництво Первомайського готує документи, аби передати територію підприємства до комунальної власності міста. Невдовзі тут буде розміщуватися тепличне господарство площею близько 20 га з вирощування овочів. Теплиці будуть закритого типу, а ґрунт –

штучний. Тому все буде екологічно чистим. Тепличне господарство дасть змогу створити нові робочі місця, адже свого часу на ДП «Хімпром» і з його закриттям гостро стало питання зайнятості населення. Готується ще один проект – будівництво заводу з виготовлення мінеральної вати, на кшталт того, що працює в російському Белгороді.

2 листопада 2006 Господарський суд Харківської області визнав банкрутом виробника керамічних виробів ЗАТ «Будянський фаянс». Завод, який пропрацював майже 120 років, у 2006 році припинив випуск продукції.

Кластер легкої промисловості буде включений до пріоритетів розвитку Харківської області. Легпром – традиційна для нашого регіону галузь. Раніше Харківська область обшивала половину Радянського Союзу, сьогодні, працюючи «в чорну», наша легка промисловість відшиває пів-Європи. Підтримуючи кластер легкої промисловості і сприяючи його виходу «з тіні», ми зможемо не тільки поповнити бюджет області, а й створити нові легальні робочі місця. Саме тут ми повинні будемо виробити найбільш дієві механізми роботи «Єдиного вікна» для інвесторів, подолати проблеми взаємодії дозвільних органів, продемонструвати відкритість Харківської області для припливу прямих іноземних інвестицій.

Легку промисловість області представляють близько 500 підприємств середнього та малого бізнесу, які виробляють широкий асортимент продукції: верхній одяг, тканини, взуття, головні убори, трикотажні, панчішно-шкарпеткові, швейні, килимові вироби, ковдри, вироби зі шкіри та інші.

Про роботу легкої промисловості Харківської області

Легка промисловість належить до найбільш соціально вагомих секторів економіки. На підприємствах Харківщини виготовляється широкий асортимент товарів легкої промисловості. У минулому році в області вироблено 29,7% вітчизняного обсягу пальт і напівпальт, шуб з хутра натурального, 16,7% – пальт, напівпальт, накидок, плащів, курток теплих типу «парки» чи «аляски» та виробів аналогічних жіночих та дівчачих, 8,3% – чоловічих та хлопчачих, 15,4% – матеріалів нетканих і виробів з матеріалів нетканих, 5,8% – костюмів жіночих та дівчачих, 4,5% – тканин.

За дев'ять місяців 2011р. в області реалізовано товарів легкої промисловості на суму 455,7 млн.грн., з яких 82,4% – це продукція текстильного виробництва. До найвагоміших за обсягами реалізації належать підприємства – ТОВ виробнича компанія «Поліпак ЛТД», ТОВ «Українська тентова компанія», ТОВ «ЮБіСі-Промо»; ними реалізовано понад половину продукції легкої промисловості.

Серед головних чинників, що стримують розвиток виробництва, керівники підприємств легкої промисловості відмічають нестачу оборотних коштів, високу конкуренцію з боку зарубіжних та вітчизняних аналогічних товарів, низький платоспроможний попит на продукцію, що випускається, високі податки, нестачу сировини та матеріалів, застаріле обладнання, надто високі тарифи природних монополій, відсутність налагодженої системи збуту продукції, нерівність умов господарювання порівняно з конкурентами.

У пошуках нових ринків збуту провідні підприємства галузі проводять активну маркетингову діяльність. Так, ТОВ «ВО «Харків» регулярно бере участь у міжнародній виставці взуття, шкіри та хутра «LeatherandShoes» (м.Київ), яка двічі на рік (влітку та взимку) демонструє новітні досягнення модельєрів та виробників взуття, одягу зі шкіри, аксесуарів, знайомить з модними тенденціями наступного сезону. Значну роботу у напрямку пошуку замовлень проводить ТОВ «Ф.Т.Р.», широко застосовуючи інтернет-простір; ТОВ «НВО «ЮБіСі-ПРОМО»сьомий раз бере участь у щорічній виставці NRA'2011 у Чикаго.

Отже, подальшому розвитку легкої промисловості сприятиме поєднання зусиль виробників (розробка перспективних бізнес-планів, активізація маркетингової діяльності, застосування сучасних технологій, паритет цін та якості та ін.) з державною політикою щодо підтримки галузі.

Таблиця 59.1

**Виробництво основних видів промислової продукції
за 2003-2011 роки**

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Легка промисловість									
Тканини – усього, тис.кв.м ²	1535	2945	3251	3461	4066	3988	1693	4004	5793
Білизна постільна, тис.шт.	147,9	194,7	65,9	205,2	85,6	207,0	409,1	89,3	209,2
Матеріали неткані і вироби з матеріалів нетканих, т	689	511	1022	1512	2371	2380	2328	2522	2964
Вироби панчішно-шкарпеткові трикотажні машинного чи ручного в'язання, тис.пар	978	1661	859	1953	2170	1530	1517	1462	1562
Пальта, напівпальта, накидки, плащі, куртки теплі типу «парки» чи «аляски» та вироби аналогічні чоловічі та хлопчачі з тканини, тис.шт.	77,8	82,3	76,5	43,2	40,9	42,6	21,9	35,3	37,6
Пальта, напівпальта, накидки, плащі, куртки теплі типу «парки» чи «аляски»(включаючи лижні) та вироби аналогічні жіночі та дівчачі, тис.шт.	549,2	589,4	537,1	509,5	469,9	449,8	269,2	312,1	388,5
Костюми чоловічі та хлопчачі, тис.шт.	5,6	6,8	5,0	3,6	2,4	1,2	1,6	0,5	2,3
Костюми жіночі та дівчачі, тис.шт.	80,2	75,0	52,0	65,3	33,9	44,1	20,6	23,6	13,1
Жакети та блейзери, піджаки, куртки типу піджаків, джемperi та вироби аналогічні,	54,5	113,1	38,6	26,0	19,5	8,9	10,7	11,7	3,2

жіночі та дівчачі, тис.шт.									
Брюки, бриджі чоловічі та хлопчачі, тис.шт.	63,2	41,5	21,9	16,7	13,3	6,3	4,0	5,1	1,9
Брюки, бриджі жіночі та дівчачі, тис.шт.	30,0	36,6	56,9	48,3	26,3	16,1	10,4	19,7	16,2
Сукні та сарафани жіночі та дівчачі, тис.шт.	52,1	15,2	14,9	14,9	32,7	33,2	25,3	29,6	35,7
Светри, джемperi, пуловери, жилети та вироби аналогічні трикотажні машинного чи ручного в'язання, тис.шт.	69,8	81,9	78,0	68,4	35,0	22,5	14,4	14,5	20,3
Сорочки чоловічі та хлопчачі, тис.шт.	15,2	27,1	16,7	30,1	11,4	18,3	13,2	12,7	24,6
Одяг верхній трикотажний, тис.шт.	21,5	50,0	11,2	6,5	9,7	11,3	7,0	8,1	15,5
Трикотаж спідній, тис.шт.	159,5	275,2	171,9	218,7	135,4	268,1	122,0	76,9	67,3
Пальта, напівпальта, шуби з хутра натурального, шт.	675	476	1766	2217	1461	1162	1213	1941	2391
Пальта, напівпальта, шуби з хутра штучного, шт.	31021	35445	67173	51139	22076	12265	2585	1805	... ³
Взуття, тис. пар	400,5	432,1	410,2	597,1	573,1	532,4	326,3	420,8	417,7
Деревообробна промисловість									
Деревина, уздовж розпиляна чи розколота, завтовшки більше 6 мм, тис.м	50,1	36,4	39,1	42,2	43,9	37,9	23,9	26,4	25,5
Бруски, планки та фризи для паркетного або дерев'яного покриття підлоги, профільовані, незібрані, з деревини листяних порід, тис.м ²	5,5	43,5	55,7	51,1	87,4	68,6	33,7	101,4	78,8
Вікна, двері, їх рами та пороги,	50,6	48,4	41,5	30,6	41,1	45,1	25,0	26,9	28,5

дерев'яні, тис.м ²									
Папір та картон гофровані, т	573	6969	11313	13683	15964	15027	13420	16587	14877
Коробки, ящики та сумки з гофрованих паперу та картону, тис.м ²	19328	31658	40082	39463	45462	46317	44672	48748	41344
Коробки, ящики та сумки збірні з негофрованих паперу та картону, т	3213	4611	7684	6647	6767	12182	14674	19355	21115
Зошити, тис.шт.	101048	111755	105955	118476	135265	140771	68516	63184	62820
Меблі для сидіння спеціальні (переважно з металевим каркасом), тис.шт.	2128	2657	2979	3348	3960	3805	2700	3618	3648
Меблі для сидіння (переважно з дерев'яним каркасом), шт.	41985	50296	37364	95714	144645	155340	121644	242730	332973
Меблі конторські (офісні) та для підприємств торгівлі, шт.	91802	220169	173395	261834	243818	263721	168538	200070	233799
Меблі кухонні, шт.	4490	5143	4910	4297	3499	4023	1545	1252	1622
Меблі дерев'яні для умеблювання інтер'єру житлових приміщень, шт.	22562	32070	34171	28603	31346	27649	20979	17701	14946
Хімічна промисловість									
Мазути паливні важкі, тис.т	41,8	41,8	66,4	83,2	117,3	70,2	81,3	...	71,1
Пластмаси у первинних формах, т	3464	3311	10735	3291	553	864	197	443	471
Фарби та лаки на основі полімерів, розчинені у водному середовищі, т	884	2532	2533	3034	3001	3058	2298	1961	1703
Мило і препарати поверхнево-активні органічні для використання в якості мила, т	29824	26518	25765	22503	20193	17635	18597	17610	15950
Засоби миючі та для чищення для роздрібної торгівлі, т	15087	1819	2099	2777	4408	4689	5864	4264	4756

Волокна хімічні, т	2128	3130	3782	3864	4460	3239	3136	3410	3412
Промисловість будівельних матеріалів									
Вироби ізолюючі багатошарові зі скла, тис.м ²	18,0	92,1	199,6	275,7	382,1	408,9	119,4	239,3	326,5
Цегла керамічна невогнетривка будівельна, млн.шт.ум.цегли	36,3	58,6	65,2	70,2	81,0	63,0	9,1	8,1	17,5
Блоки та цегла з цементу, штучного каменю чи бетону для будівництва, млн.шт.ум.цегли	116,5	158,2	171,5	204,4	313,1	318,5	150,2	137,9	140,4
Елементи конструкцій збірні для будівництва з цементу, бетону чи штучного каменю, тис.м ³	88,7	122,8	155,6	188,6	277,5	269,9	82,5	89,1	126,2
Вироби з асфальту або аналогічного матеріалу в рулонах, тис.м ²	6792	8365	12383	15149	13436	12788	8225	8512	7277

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 1, 2, 4-7 робочого зошита (стор. 150-151).

VII. Підсумок уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 48 підручника та відповісти на запитання 1-3.
2. Виконати письмово завдання 9 на стор. 151 робочого зошита.
3. Творче завдання 10 (стор. 152 робочого зошита – за бажанням).

Урок № 60

Тема. Сільське господарство

Мета:

- формування уявлення про агропромисловий комплекс Харківської області, особливості передумов розвитку сільського господарства та типи сільськогосподарських підприємств;
- розвиток умінь характеризувати галузі рослинництва та тваринництва, райони сільськогосподарської спеціалізації;
- удосконалення вмінь і навичок аналізу статистичних матеріалів та тематичних карт.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- визначати структуру сільського господарства;
- характеризувати галузі сільського господарства та наводити приклади змін, які відбуваються в сільському господарстві на сучасному етапі;
- показувати на карті основні сільськогосподарські зони;
- складати схему міжгалузевих зв'язків сільського господарства;
- робити висновки про причини проблем у сільському господарстві та перспективи розвитку галузі.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта сільського господарства

України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики у Харківській області, калькулятор.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Сільське господарство – найдавніше і найпоширеніше заняття людей. Знайдені археологами залишки культур найдавніших племен (Трипілля) свідчать про те, що на території України сільським господарством почали займатися приблизно 5000 років тому. І сьогодні понад 120 тис. наших земляків-харків'ян щоденно працюють, щоб забезпечити себе і свою країну продуктами харчування, тобто задовольняють найнеобхіднішу потребу людини – потребу в їжі. Як розвивається ця чи не найважливіша галузь матеріального виробництва в сучасних умовах?

III. Актуалізація опорних знань

- Які чинники сприяють розвитку сільського господарства в Україні?
- Які зміни відбулися в сільському господарстві під час переходу до ринкової економіки?
- На вирощуванні яких сільськогосподарських культур спеціалізується Україна?
- Чому зі зростанням рівня економічного розвитку країни зростає роль тваринництва в сільському господарстві?
- Як природні умови впливають на спеціалізацію сільського господарства?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Експрес-опитування (відповіді на тестові питання 1-3 стор. 377 підручника);
- Аналіз виконання завдання 9 на стор.151 робочого зошита;
- Презентація творчого завдання 10 (стор. 152 робочого зошита).

V. Вивчення нового матеріалу

План

- 1. Значення сільського господарства в економіці області, його зв'язок з іншими галузями.*
- 2. Передумови розвитку сільського господарства. Типи сільськогосподарських підприємств. Сільськогосподарські угіддя, їх структура.*
- 3. Галузева структура сільського господарства. Структура, розміщення і виробничі особливості галузей рослинництва.*
- 4. Тваринництво, його структура, розміщення та кормова база.*
- 5. Райони сільськогосподарської спеціалізації.*

Методичні поради вчителю

Рольова гра.

Умови гри: ви – представники агрофірми одного із районів Харківської області на конференції «Село майбутнього». Учні об'єднуються у групи, які представляють село одного із районів сільськогосподарської спеціалізації (див. с. 383-384 підручника), опрацьовують зміст § 49, тематичні карти, довідковий матеріал. Кожна група підготовлює презентацію агрофірми за планом :

- 1. Назва агрофірми, її організаційно-правова форма.*
- 2. Місце розташування: район Харківської області, сільські населені пункти.*
- 3. Ґрунтові та агрокліматичні умови, структура земельних угідь.*
- 4. Характеристика напрямів діяльності фірми (схема структури агрофірми).*
- 5. Економічні зв'язки агрофірми з підприємствами й установами області, інших регіонів, міжнародні зв'язки.*
- 6. Обґрунтування доцільності та економічної ефективності агрофірми.*

Додаткові матеріали для вчителя

Продукція сільського господарства

(у порівнянних цінах 2005 року; млн.грн.)

	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010
Господарства всіх категорій							
Усього	7762,9	5057,3	4310,0	5538,6	5612,2	4979,5	4413,2
Продукція рослинництва	3502,5	2872,8	2622,5	3581,9	3873,3	3171,9	2495,2
Продукція тваринництва	4260,4	2184,5	1687,5	1956,7	1738,9	1807,6	1918,0
Сільськогосподарські підприємства							
Усього	5992,1	2851,3	1661,7	2215,2	2784,8	2331,6	2003,9
Продукція рослинництва	2854,5	1634,9	1085,6	1443,5	2047,1	1522,8	1145,7
Продукція тваринництва	3137,6	1216,4	576,1	771,7	737,7	808,8	858,2
у тому числі фермерські господарства							
Усього	...	26,7	61,7	194,2	307,9	223,1	158,2
Продукція рослинництва	...	22,8	56,8	180,8	294,1	209,2	145,5
Продукція тваринництва	...	3,9	4,9	13,4	13,8	13,9	12,7
Господарства населення							
Усього	1770,8	2206,0	2648,3	3323,4	2827,4	2647,9	2409,3
Продукція рослинництва	648,0	1237,9	1536,9	2138,4	1826,2	1649,1	1349,5
Продукція тваринництва	1122,8	968,1	1111,4	1185,0	1001,2	998,8	1059,8

Виробництво основних сільськогосподарських культур у всіх категоріях господарств у 1990-2010 роках

(тис.ц)

	Зернові культури	Цукрові буряки (фабричні)	Соняшник	Картопля	Овочі
1990	30074	28018	2479	4718	2775
1995	14243	25097	2928	7630	3958
2000	12676	11165	3424	11824	4157
2004	21453	13459	2160	10638	5003
2008	37970	8239	5866	8542	5094
2010	12665	4622	7031	4750	4645

**Урожайність основних сільськогосподарських культур
у всіх категоріях господарств у 1990-2010 роках**

(з 1 га; ц)

	Зернові культури	Цукрові буряки (фабричні)	Соняшник	Картопля	Овочі
1990	37,9	253	17,6	93	126
1995	18,5	217	18,4	95	120
2000	18,0	148	14,4	122	118
2004	27,3	221	8,6	126	171
2008	38,8	296	18,0	109	175
2010	18,7	151	16,2	63	161

**Виробництво основних видів продукції тваринництва
у всіх категоріях господарств у 1990–2010 роках**

	М'ясо, тис.ц живої ваги	Молоко, тис.ц	Яйця, млн.шт.	Вовна, т
1990	3381	12706	1106,7	982
1995	1715	8124	566,3	424
2000	1289	5396	479,3	85
2004	1445	5609	695,8	56
2008	1151	4891	951,1	56
2010	1194	4672	1100,6	66

**Поголів`я худоби та птиці у всіх категоріях господарств
у 1991-2010 роках**

(на 1 січня; тис. голів)

	Велика рогата худоба		Свині	Вівці та кози	Птиця
	усього	у т.ч. корови			
1991	1274,6	415,0	1086,0	284,6	15285,5
1996	966,5	392,6	850,0	159,4	8528,4
2001	466,2	217,3	365,5	79,5	6413,2
2004	366,0	171,7	306,5	71,6	8280,4
2008	213,8	110,2	215,7	53,1	7419,9
2011	194,8	100,5	285,3	74,4	10015,9

Продуктивність худоби та птиці

	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010
Середній річний удій молока від однієї корови, кг							
Господарства всіх категорій	2979	1980	2137	3537	4264	4568	4560
Сільськогосподарські підприємства	2975	1745	1689	2935	3703	4547	4413
Господарства населення	3017	3047	3059	4004	4636	4582	4660
Середній річний настриг вовни від однієї вівці (у фізичній вазі), кг							
Господарства всіх категорій	3,2	2,8	3,0	3,9	2,8	2,0	2,1
Сільськогосподарські підприємства	3,2	2,7	2,5	3,1	2,9	2,2	1,8
Господарства населення	5,5	4,6	5,6	4,5	2,8	1,9	2,3
Середня річна несучість курей-несучок, шт.							
Сільськогосподарські підприємства	221	152	210	286	299	285	303
Середньодобові прирости на вирощуванні та відгодівлі у сільськогосподарських підприємствах, г							
Великої рогатої худоби	394	200	233	331	440	448	442
Свиней	228	107	129	277	297	326	336

Посівні площі сільськогосподарських культур

(тис.га)

	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010
Господарства всіх категорій							
Загальна посівна	1818,6	1788,1	1625,2	1519,1	1643,0	1645,5	1582,4
Зернові культури	794,1	794,0	754,9	839,1	995,6	982,3	776,8
Технічні культури	268,8	282,9	327,0	360,4	400,0	418,2	545,4
Картопля та овоче-баштанні культури	80,8	118,9	137,6	120,0	112,7	111,1	111,1
Кормові культури	674,9	592,3	405,7	199,6	134,7	133,9	149,1
Сільськогосподарські підприємства							
Загальна посівна	1739,5	1607,1	1372,9	1141,7	1238,6	1227,5	1169,9
Зернові культури	779,1	740,4	670,0	680,4	815,0	787,8	595,8
Технічні культури	265,8	274,5	309,1	299,2	324,9	341,1	458,0
Картопля та овоче-баштанні культури	30,2	15,8	8,9	1,7	2,0	2,3	3,2
Кормові культури	664,4	576,4	384,9	160,4	96,7	96,3	112,9
у тому числі фермерські господарства							
Загальна посівна	...	26,5	69,2	161,1	196,6	193,1	179,7

Зернові культури	...	19,7	38,8	103,9	133,8	128,3	97,3
Технічні культури	...	5,6	23,8	48,9	56,7	58,5	74,3
Картопля та овоче- баштанні культури	...	0,3	0,7	0,4	0,7	0,7	1,3
Кормові культури	...	0,9	5,9	7,9	5,4	5,6	6,8
Господарства населення							
Загальна посівна	79,1	181,0	252,3	377,4	404,4	418,0	412,5
Зернові культури	15,0	53,6	84,9	158,7	180,6	194,5	181,0
Технічні культури	3,0	8,4	17,9	61,2	75,1	77,1	87,4
Картопля та овоче- баштанні культури	50,6	103,1	128,7	118,3	110,7	108,8	107,9
Кормові культури	10,5	15,9	20,8	39,2	38,0	37,6	36,2

**Кількість діючих сільськогосподарських підприємств
за організаційно-правовими формами господарювання
по містах та районах області в 2010 році
(на 1 липня)**

	Усього	у тому числі					
		господарські товариства	приватні підприємства	фермерські господарства	Виробничі кооперативи	державні	інші
Усього по області	1944	407	238	1199	25	28	47
міста обласного значення							
м.Харків	77	54	17	1	—	—	5
м.Ізюм	4	1	1	—	—	—	2
м.Куп'янськ	3	1	1	—	—	—	1
м.Лозова	7	5	2	—	—	—	—
м.Люботин	2	2	—	—	—	—	—
м.Первомайський	3	2	—	—	—	—	1
м.Чугуїв	3	2	—	—	—	1	—
райони області							
Балаклійський	40	22	8	4	1	3	2
Барвінківський	32	7	3	13	2	1	6
Близнюківський	76	11	14	50	—	1	—
Богодухівський	128	12	5	108	1	1	1
Борівський	68	9	8	48	3	—	—
Валківський	64	12	12	35	2	2	1
Великобурлуцький	35	13	4	15	1	1	1
Вовчанський	113	13	11	85	—	1	3
Дворічанський	58	3	14	36	—	1	4

Дергачівський	81	17	5	56	–	1	2
Зачепилівський	33	12	3	16	1	1	–
Зміївський	72	11	2	54	1	4	–
Золочівський	98	18	11	67	1	–	1
Ізюмський	49	16	8	24	1	–	–
Кегичівський	49	9	12	27	–	–	1
Коломацький	24	6	2	16	–	–	–
Красноградський	34	11	6	13	1	1	2
Краснокутський	98	12	21	60	2	1	2
Куп'янський	67	9	4	50	2	1	1
Лозівський	60	16	12	28	1	2	1
Нововодолазький	68	17	7	43	1	–	–
Первомайський	84	19	12	52	–	–	1
Печенізький	59	6	1	51	–	–	1
Сахновщинський	63	4	7	48	2	2	–
Харківський	164	24	6	127	1	2	4
Чугуївський	61	18	7	32	1	–	3
Шевченківський	67	13	12	40	–	1	1

**Розподіл земельної площі та сільськогосподарських угідь
у господарствах усіх категорій по містах та районах області
в 2010 році**

(на кінець року; тис.га)

	Загальна земельна площа	У тому числі сільського спо- дарські угіддя	Із них		
			рілля	сінож аті	пасови ща
Усього по області	3141,8	2418,3	1926,9	120,0	308,0
міста обласного значення					
м. Харків	30,6	5,0	1,9	0,1	0,0
м. Ізюм	4,1	1,7	1,2	0,1	0,0
м. Куп'янськ	3,3	1,1	0,7	0,0	0,0
м. Лозова	1,8	0,6	0,4	0,0	0,0
м. Люботин	3,1	2,1	1,2	0,0	0,1
м. Первомайський	3,1	1,7	1,2	0,0	0,3
м. Чугуїв	1,3	0,5	0,4	0,0	0,0
райони області					
Балаклійський	198,6	144,4	114,3	9,0	19,1
Барвінківський	136,5	120,2	88,2	5,9	19,1
Близнюківський	138,0	125,5	103,1	4,4	16,3
Богодухівський	116,0	88,9	77,1	3,9	6,3
Борівський	87,5	67,3	54,6	1,6	8,9

Валківський	101,1	82,5	66,7	2,0	11,0
Великобурлуцький	122,1	104,8	84,0	3,5	16,5
Вовчанський	188,9	138,4	108,5	6,7	17,2
Дворічанський	111,2	87,6	65,7	4,6	16,8
Дергачівський	90,0	59,3	44,3	4,0	8,4
Зачепилівський	79,4	69,5	55,7	4,3	8,7
Зміївський	136,5	74,5	53,2	9,0	10,2
Золочівський	96,9	79,1	65,9	4,5	7,5
Ізюмський	155,3	97,9	74,1	5,4	17,7
Кегичівський	78,3	69,7	61,5	1,3	6,1
Коломацький	33,0	25,1	22,1	1,1	1,8
Красноградський	98,5	79,4	66,0	5,1	7,1
Краснокутський	104,1	74,9	63,0	5,0	5,5
Куп'янський	128,0	97,5	74,0	5,7	15,4
Лозівський	140,4	120,9	102,6	3,8	12,4
Нововодолазький	118,3	92,5	75,3	3,6	12,4
Первомайський	119,4	103,2	82,4	3,5	15,5
Печенізький	46,7	30,0	24,3	2,5	3,1
Сахновщинський	117,0	105,2	86,2	3,7	13,2
Харківський	140,3	99,8	71,2	6,0	12,8
Чугуївський	114,9	81,9	66,9	5,0	7,2
Шевченківський	97,7	85,6	69,0	4,7	11,4

Село майбутнього

У 2012 році планується реалізувати 24 інвестиційних проекти в сфері агропромислового комплексу та переробки. Вже оформлено за встановленою формою 12 проектів, проте пріоритетними є сім.

Зокрема, агрофірма «Світанок»у Нововодолазькому районі планує будівництво свиногокомплексу на 24 тисячі голів на рік із замкнутим циклом виробництва. Ще один проект – комплекс з виробництва свинини в Куп'янському районі. Це проект на 12 тисяч свиней. У Барвінківському районі агрофірма готова побудувати продуктовий комплекс з виробництва свинини. У Золочівському районі компанія «Синтал-Агротрейд» планує будівництво хлібоприймального комплексу, розрахованого на 100 тисяч тонн зерна. Зміївська овочева фабрика планує розширити виробничі потужності для вирощування овочів закритого ґрунту. Ще одним проектом є будівництво оптового ринку на території Дергачівського району.

Сьомим проектом є реалізація проекту «Село майбутнього». Вартість проекту – близько 150 млн. доларів. Ізраїльський інвестор готовий вкласти 140 мільйонів доларів. Цей проект має статус національного, що дозволить залучити кошти державного бюджету. У ході реалізації проекту буде збудовано центр репродукції, куди завезуть

корів гольштинської породи, які дають до 13 тисяч літрів молока на рік. Також буде побудована товарно-молочна ферма і супутня інфраструктура. Крім того, в селі побудують ряд овочесховищ і теплиць, комбікормовий завод. Проект реалізують у Харківському та Валківському районах. Буде побудоване котеджне селище (100-130 котеджів). Біля кожного котеджу буде маленька ферма - для свинарства, вівчарства або розведення корів. Фонд підтримки молодіжного будівництва має намір виділити близько десяти мільйонів гривень на придбання житла в рамках проекту «Село майбутнього».

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 1-9 робочого зошита (стор. 153).
- **Практична робота:** побудова діаграми структури посівних площ (завдання 10 робочого зошита на стор. 154).

VII. Підсумок уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 49 підручника та відповісти на запитання 1-5.
2. Нанести на контурну карту райони сільськогосподарської спеціалізації (завдання 11 на стор. 154 робочого зошита).
3. Творче завдання 12 (стор. 155 робочого зошита – за бажанням).

Урок № 61

Тема. Харчова промисловість

Мета:

- формування уявлення про значення, структуру і розміщення основних галузей харчової промисловості Харківської області;
- визначення основних принципів розміщення підприємств харчової промисловості;
- розвиток умінь аналізу міжгалузевих зв'язків на прикладі підприємств харчової промисловості;
- удосконалення роботи з тематичними картами.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- називати галузі спеціалізації харчової промисловості області;

- *пояснювати* принципи розміщення підприємств галузі;
- *характеризувати* найбільші підприємства харчової промисловості області;
- *аналізувати* роль галузі у економічному і соціальному житті суспільства;
- *робити висновки* про сучасний стан розвитку галузі.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта харчової промисловості України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики у Харківській області.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Харчова промисловість – це сотні великих, середніх і малих підприємств різної форми власності, які виробляють понад $\frac{1}{4}$ від загального обсягу промислової продукції області. Вона має складну структуру, об'єднуючи близько 20 галузей і виробництв, що виробляють продукти харчування. Останнім часом зростає кількість підприємств харчової промисловості. Галузь надзвичайно тісно пов'язана з сільським господарством, яке є головним постачальником сировини для неї. Тому не дивно, що рівень розвитку, спеціалізація, просторова організація харчової промисловості значною мірою визначається особливостями сільського господарства області.

III. Актуалізація опорних знань

- Які галузі входять до складу АПК?
- Які галузі харчової промисловості орієнтуються на сировину? які на споживача? Чому?
- Які зміни відбулися в харчовій промисловості в умовах ринкової економіки?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Експрес-опитування (відповіді на тестові питання 1-5 стор. 384 підручника);
- Аналіз виконання завдання 11 стор. 155 робочого зошита;
- Презентація творчого завдання 12 (стор. 155 робочого зошита).

V. Вивчення нового матеріалу

План

- 1. Місце і значення харчової промисловості в господарстві області.*
- 2. Особливості спеціалізації та принципи розміщення харчової промисловості.*
- 3. Характеристика найбільших підприємств.*
- 4. Проблеми і перспективи розвитку галузі.*

Методичні поради вчителю

Розповідь учителя

- *Характеристика ролі харчової промисловості в господарстві області.*

Евристична бесіда, робота з тематичними картами

- *Визначення галузей спеціалізації та чинників розміщення підприємств харчової промисловості.*

Робота в групах

- *Характеристика найбільших підприємств харчової промисловості за галузями:*
 - *Цукрова і олійна промисловість.*
 - *М'ясопереробна, маслосироробна та молочна промисловість.*
 - *Борошномельно-круп'яна, макаронна, хлібопекарна промисловість.*
 - *Окремі виробництва харчової промисловості.*

Обговорення в колі

- *Визначення основних проблем розвитку харчової промисловості області*
- *Визначення шляхів розвитку та особливостей розміщення підприємств галузі в нових економічних умовах.*

Додаткові матеріали

Виробництво основних видів промислової продукції за 2003-2011 роки

	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Харчова промисловість									
Яловичина і телятина свіжі (парні) чи охолоджені, т	8748	5777	4308	5881	5853	5287	4059	3160	2219
Свинина свіжа (парна) чи охолоджена, т	3517	2721	2221	3780	5026	4030	5383	5545	7598
М'ясо і субпродукти харчові свійської птиці, свіжі чи охолоджені, т	6500	10684	12516	13921	16597	16335	17503	16133	12635
Вироби ковбасні, т	11094	11918	12891	19343	24288	27273	22931	20011	18089
Напівфабрикати м'ясні (включаючи з м'яса птиці) ² , т	1237	2258	2182	1552	1607	2921	2319	1813	806
Соки натуральні (крім апельсинового), т	872	1312	5508	1281	1393	515	78	...	-
Олія соняшникова нерафінована, т	134817	127378	133617	191919	244165	277700	335117	347093	276961
Маргарин і продукти аналогічні, т	17209	16772	20176	33306	21321	28797	37751	40503	43899
Молоко оброблене рідке, т	37398	40274	35127	32929	48098	46928	40590	35260	43901
Масло вершкове, т	4233	4201	4099	3657	3439	2500	3307	3342	3362
Спреди та суміші жирові, т	... ⁴	... ³	2970	2323	2585	2133	2486	2617	2027
Сир свіжий неферментований та сир кисломолочний, т	5562	7584	8886	12732	11557	12810	12393	13249	13357
Сири жирні, т	7569	10868	13152	9995	9774	5827	8244	6472	2902
Продукти кисломолочні, т	66584	75535	64215	61857	51554	38732	41282	41424	48535
Борошно, т	170092	233755	222881	180165	204713	217688	223568	191389	222674
Крупи, т	21625	33579	34798	35935	36305	48430	52045	39864	64168
Вироби хлібобулочні, т	126615	124198	134380	130816	116750	111636	99878	131329	112426
Печиво солодке і вафлі, т	18624	18859	22475	23451	26403	27872	26333	29520	31075

Цукор білий кристалічний буряковий, т	123029	146633	145990	200585	141727	132389	77506	62130	130780
Шоколад та інші продукти харчові готові з вмістом какао, в брикетах, пластинах чи плитках, т	6870	9739	13368	17271	16487	15572	19244	20629	18850
Вироби кондитерські з цукру (включаючи білий шоколад) без вмісту какао, т	11360	13028	13324	12414	13086	11595	11737	10284	9356
Вироби макаронні без начинки, не піддані тепловому обробленню чи не приготовлені будь-яким іншим способом, т	2887	4503	5153	6835	8542	9821	11123	11196	14412
Горілка, інші міцні спиртові напої, тис.дал	1544	3911	2149	1368	556	1875	4186	3647	1481
Лікери, солодкі наливки, спиртові настоянки, інші спиртові напої, тис.дал	40	...	...	...	5630	2619	141	182	212
Спирт етиловий не денатурований із вмістом спирту не менше 80 об.%, тис.дал	1349	1254	1663	2288	2154	1995	1630	1906	763
Пиво солодове, включаючи пиво безалкогольне і пиво з вмістом алкоголю менше 0,5%, тис.дал	23841	29674	36309	37135	44586	48546	44089	...	47670
Води натуральні мінеральні негазовані, тис.дал	834	183	445	388	1925	2015	1767	1722	1652
Води натуральні мінеральні газовані, тис.дал	12811	1623	1862	2077	1601	1139	...	...	408

Цукрові заводи Харківської області

1. ТОВ «Цукрове»Кегичівський район смт. Чапаєве.*
2. ТОВ «Агропромислова компанія Савинська»Балаклійський район смт.Савинці.
3. ПСП «Явір»Краснокутський район, с. Мурафа.
4. ТОВ СГП «Білийколодязь»Вовчанський район, смт Білий Колодязь.
5. НПФ «Сінтал Д»ТОВ Конгресовській цукровий завод Золочівський район, с.Олександрівка.*
6. НПФ «Сінтал Д»ТОВ Пархомівський цукровий завод Краснокутський район с. Пархомівка.
7. ВАТ «Новоіванівський цукровий завод» Коломацький район смт. Коломак.
8. ПрАТ «Первухінський цукровий завод»Богодухівський район смт. Гути.

*призупинили діяльність у 2012 році

Корпорація Nestle на виробничих потужностях харківського ТОВ «Техноком», яке виробляє «Мівіну», почала виробництво продуктів швидкого приготування для європейських ринків. Продукція буде поставлятися в ЄС під європейськими брендами корпорації – такими як Maggi і Winiary (Польща). Для того, щоб організувати виробництво додаткових обсягів, компанія минулого року збільшила потужності фабрики спецій, і в 2012 році планується подальше розширення виробництва. На сьогодні компанія вже експортує в 22 країни світу, переважно на європейський ринок, вже налагодивши поставки в Іспанію, Францію, Болгарію, Румунію, Польщу. На експорт іде близько 25% продукції «Технокома».

<http://economics.lb.ua/food/2012/04/02/>

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 1-4 робочого зошита (стор. 156).

VII. Підсумки уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати текст підручника § 50 та відповісти на питання 1-4.
2. Виконати письмово завдання 5 на стор. 157 робочого зошита.
3. Творче завдання 6 (стор. 157 робочого зошита – за бажанням).

Урок № 62

Тема. Соціальна інфраструктура

Мета:

- поглиблення знань учнів про соціальну інфраструктуру Харківської області, її роль і значення у житті суспільства;
- розвиток умінь аналізу проблеми і перспективи розвитку та принципів розміщення соціальної інфраструктури;
- удосконалення вміння працювати з економічними картами та статистичним матеріалом.

Очікувані результати. *Після цього уроку учні зможуть:*

- *визначити* структуру й особливості розміщення сфери послуг;
- *обґрунтувати* значення соціальної інфраструктури для розвитку господарства, зростання рівня та якості життя людей;
- *скласти* характеристику галузей соціального комплексу;
- *порівняти* розвиток соціальної інфраструктури області зі станом інфраструктури в інших регіонах України.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта сфери послуг України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики у Харківській області.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

За значенням у житті суспільства в соціальній інфраструктурі виділяють дві групи підприємств і установ: перша задовольняє фізичні та інтелектуальні потреби людей, духовно збагачує особистість, друга забезпечує фізіологічні потреби людей, а також матеріальні побутові умови їхнього життя. В економічному плані галузі соціальної сфери необхідні для відображення робочої сили. Їх соціальне значення визначається тим, що сфера послуг підвищує рівень життя населення, сприяє всебічному й гармонійному розвитку особистості. Вкладення в соціальну сферу ведуть до економічного зростання країни, оскільки фізичне й психічне здоров'я, освіта і культура трудових ресурсів підвищують продуктивність праці. Тому

соціальна інфраструктура розглядається як важливий чинник економічного розвитку.

III. Актуалізація опорних знань

- У чому полягає особлива роль соціальної інфраструктури в господарському комплексі?
- Чому в сучасній світовій економіці зростає частка невиробничої сфери?
- Чому рівень освіченості населення є одним із головних показників рівня розвитку країни?
- Які природно-рекреаційні ресурси є в Харківській області?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Відповіді на питання 1,3,4 (стор. 388 підручника);
- Експрес-опитування (тестове питання 2 стор. 388 підручника);
- Аналіз виконання завдання 5 стор.157 робочого зошита;
- Презентація творчого завдання 6 (стор. 157 робочого зошита).

V. Вивчення нового матеріалу

План

- 1 *Значення соціальної інфраструктури в розвитку області.*
- 2 *Торгівля, ресторанне господарство та побутове обслуговування населення.**
- 3 *Освіта і наука.**
- 4 *Культура та мистецтво.**
- 5 *Фізична культура і спорт.**
- 6 *Охорона здоров'я.**

Методичні поради вчителю

Навчальний симпозіум на тему «Соціальна інфраструктура Харківщини».

- *Підготовка виступів у класі за однією з наведених тем.*
- *Виступи учнів, обговорення виступів, відповіді промовців на запитання класу.*
- *Учні опрацьовують текст посібника (§ 51) та аналізують тематичні карти.*

Теми виступів:

- *Значення соціальної інфраструктури в розвитку області. Галузі соціальної інфраструктури. Проблеми та перспективи розвитку.*
- *Характеристика окремої галузі соціальної інфраструктури: склад, значення, принципи розміщення, розвиток в порівнянні з іншими регіонами України.*

Додаткові матеріали для вчителя

У 2011р. виконанням наукових та науково-технічних робіт у Харківській області займалося 189 організацій та підприємств (або 15,1% від загальної кількості наукових організацій країни). Науковими та науково-технічними роботами в організаціях (підприємствах) області займалися 21,8 тис. працівників основної (науково-технічної) діяльності (дослідники, техніки, допоміжний персонал та інші працівники – 18,0 тис. осіб.). Серед безпосередніх виконавців наукових та науково-технічних робіт науковий ступінь доктора наук мала 621 особа, кандидата наук – 2656 осіб. Загальний обсяг виконаних у 2011р. наукових та науково-технічних робіт становив 1963,0 млн.грн. (17,1% від наукового продукту, виробленого в Україні).

Протягом 2011 року у Харківській області здійснювали туристичну діяльність 295 суб'єктів туристичної діяльності, з них юридичних осіб – 125, фізичних осіб-підприємців – 170. Ними за цей період було обслуговано 74,0 тис.осіб, з них туристів, які виїжджали за кордон – 57,8 тис. осіб (78,1%), охоплених внутрішнім туризмом – 15,6 тис. осіб (21,1%), іноземних туристів – 0,6 тис. осіб (0,8%). Крім того, екскурсійною діяльністю було охоплено 11,2 тис. осіб. Доход від надання туристичних послуг склав 54,7 млн.грн.

Лише за 2012 рік в рамках підготовки до Євро-2012 на Харківщині було здано до експлуатації 10 готелів на 600 номерів. Так, 17 січня 2012 року в історичному центрі міста Харкова на вулиці Чубаря відкрив свої двері тризірковий готель Reikartz. Готель розрахований на 47 номерів і має всі необхідні об'єкти інфраструктури. Серед номерів Reikartz – 8 одномісних, 4 двомісних, 22 класу Standart і 13 номерів Superior. Ще один об'єкт Чемпіонату Європи з футболу 2012 р. в Харкові – п'ятизірковий готель Kharkiv Palace – почав свою роботу ще 14 грудня 2011 року. Усього в Kharkiv Palace 186 номерів на 11 поверхах. У готелі є п'ять ресторанів і п'ять конференц-залів загальною місткістю близько 600 осіб. Також тут є лобі-бар, спа-центр, тренажерний зал, басейн, представницький поверх і президентський номер. 4 по 20 червня 2012 року в 21 готель та гуртожитку м. Харкова прийняли майже 1,8 тис. гостей Євро-2012.

В області на кінець 2011 року налічувалось 648 дошкільних навчальних закладів (ДНЗ). Дошкільні установи області за видами розподілялись таким чином: дитячі садки – 82, ясла-садки – 451, навчально-виховні

комплекси – 115. Чисельність дітей, що були охоплені дошкільною освітою на кінець року, складала 71,5 тис. осіб. У закладах загального розвитку виховувались 54,0 тис. дітей, у комбінованих – 15,8 тис. дітей, у санаторних – 1,4 тис. дітей, у спеціальних – 0,3 тис. дітей.

Мережа ПТНЗ Харківщини

Професійно-технічна освіта Харківщини нараховує 58 ПТНЗ, 4 філії та 216 інших установ, у тому числі:

- 4 центри професійно-технічної освіти;
- 5 вищих професійних училища;
- 35 професійних ліцеїв;
- 4 професійно-технічних училища;
- 1 професійний ліцей при вищому навчальному закладі;
- 6 навчальних центрів при установах виконання покарань (УВП).

При цьому у 44 ПТНЗ разом з робітничою професією учням надається повна загальна середня освіта.

Прийом на навчання за освітньо-кваліфікаційними рівнями «молодший спеціаліст», «бакалавр», «спеціаліст» і «магістр» у 2012 році здійснювали 88 вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації державної, комунальної і приватної форм власності Харківської області. Загальний ліцензований обсяг прийому до вищих навчальних закладів у 2012 році складав 58605 осіб. Набір на I курс до вищих навчальних закладів I-IV рівнів акредитації у 2012 році проводився за 370 напрямками підготовки та на 184 спеціальності.

На XXX літніх Олімпійські ігри в Лондоні харків'янин Олексій Торохтій став Олімпійським чемпіоном з важкої атлетики у ваговій категорії до 105 кг. За сумою двоборства українець підняв 412 кг (ривок – 185 кг, поштовх – 227 кг). Ще один наш земляк Олександр Гвоздик завоював бронзову медаль у боксі (вагова категорія до 81 кг).

1 грудня 2012 року у фіналі Чемпіонату світу з шахів серед жінок, що проходив у м. Ханті-Мансійськ харків'янка Ганна Ушеніна перемогла Антуанету Стефанову і стала 14-ою чемпіонкою світу.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 1-7 робочого зошита (стор. 158-159)**.

** Наукова установа Харкова, на базі якої створено технопарк

VII. Підсумки уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 51 підручника та відповісти на запитання 1-3.
2. Виконати письмово завдання 8 на стор. 159 робочого зошита.
3. Творче завдання (за бажанням).

Урок № 63

Тема. Транспорт і зв'язок

Мета:

- закріплення знань про значення транспорту, особливості його видів;
- закріплення умінь характеристики галузей транспорту за планом; визначення рівня забезпеченості Харківської області транспортними магістралями;
- розвиток умінь працювати з картами транспорту, систематизації матеріалу, просторового мислення.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *називати* види транспорту і зв'язку області та *показувати на карті* основні транспортні магістралі та вузли;
- *характеризувати* транспортно-географічне положення області; розвиток окремих галузей транспорту і зв'язку;
- *обґрунтовувати* проблеми і перспективи розвитку транспорту і зв'язку;
- *робити висновки* про роль транспорту і зв'язку в господарстві області.

Обладнання: підручник, робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, карта транспорту України, матеріали Держкомстату України та Головного управління статистики у Харківській області.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Транспорт – це галузь виробничої сфери, хоча, на відміну від промисловості та сільського господарства, на транспорті не створюються матеріальні цінності. У той же час транспортні магістралі з'єднують різні території, сприяючи їх спеціалізації на випуску різної продукції та об'єднуючи їх у єдиний господарський комплекс. Усталена транспортна система, що динамічно розвивається, – необхідна умова підйому економіки, а, отже, й підвищення рівня життя населення.

III. Актуалізація опорних знань

- У чому особливість транспортно-географічного положення Харківської області?
- Як робота транспорту впливає на розвиток економіки та соціальної сфери?
- Яке значення для економічного розвитку Харківщини мало будівництво залізниць наприкінці XIX – початку XX ст.?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Експрес-опитування (тестові запитання 1-3 на стор. 396 підручника).
- Аналіз виконання завдання 8 на стор.159 робочого зошита.
- Презентація творчого завдання.

V. Вивчення нового матеріалу

План

- 1. Роль транспорту в господарстві нашої області, його зв'язок з іншими галузями господарства.*
- 2. Галузева і територіальна структура транспортного комплексу області. Характеристика розвитку і розміщення залізничного, автомобільного, повітряного і трубопровідного транспорту.*
- 3. Найважливіші транспортні вузли області.*
- 4. Робота міського транспорту.*
- 5. Зв'язок.*
- 6. Проблеми і перспективи розвитку транспорту та зв'язку.*

Методичні поради вчителю

Евристична бесіда

- *Визначення ролі транспорту у господарському комплексі регіону, особливостей його розвитку.*

Робота в групах з підручником і картою

- *Характеристика окремих видів транспорту та зв'язку за типовим планом.*

Обговорення в колі

- *Визначення перспектив розвитку транспортної інфраструктури та зв'язку.*

Додаткові матеріали для вчителя

Відправлення (перевезення) вантажів за видами транспорту у 1990-2010 роках

(млн.т)

	Види транспорту		
	залізничний ¹	автомобільний ²	авіаційний
1990	73,3	199,4	0,019
1995	30,9	61,0	0,0
2000	19,1	27,8	0,0
2005	31,4	36,5	0,0
2008	31,6	45,4	—
2010	28,0	28,8	—

Вантажообіг за видами транспорту у 1990-2010 роках

(млрд.ткм)

	Види транспорту		
	залізничний ¹	автомобільний ²	авіаційний
1990	82,4	4,0	0,2
1995	18,7	1,1	0,0
2000	13,1	0,6	0,0
2005	22,5	1,8	0,0
2008	25,2	3,6	—
2010	20,3	3,2	—

Відправлення (перевезення) пасажирів за видами транспорту у 1990-2010 роках

(млн.)

	Види транспорту					
	залізничний ¹	автомобільний ² (автобуси)	авіаційний	трамвайний	тролейбусний	метрополітенний
1990	172,1	493,4	0,895	320,0	302,0	283,0
1995	105,6	299,5	0,050	121,2	139,6	275,9
2000	77,9	102,2	0,010	122,1	127,1	233,1
2005	68,3	159,4	0,023	126,7	142,7	288,6
2008	69,8	167,9	—	101,2	103,0	282,3
2010	66,4	146,9	—	75,5	88,1	247,1

**Пасажирообіг за видами транспорту
(без міського електротранспорту) у 1990-2010 роках**
(млрд.пас.км)

	Види транспорту		
	залізничний ¹	автомобільний ² (автобуси)	авіаційний
1990	17,5	5,5	1,6
1995	8,2	2,5	0,07
2000	6,1	1,0	0,01
2005	7,0	1,7	0,1
2008	7,1	1,9	–
2010	6,7	1,7	–

Довжина шляхів сполучення у 1990–2010 роках

(км)

	Експлуатаційна довжина залізничних колій загального користування		Довжина автомобільних доріг загального користування		Експлуатаційна довжина тролейбусних ліній в однопутному обчисленні	Експлуатаційна довжина трамвайних колій в однокільному обчисленні	Експлуатаційна довжина колій метрополітену в двокільному обчисленні
	Усього	у тому числі електрифікованих	Усього	у тому числі з твердим покриттям			
1990	1524	1053	8692	8179	264	264	27
1995	1518	1056	9280	8971	268	264	33
2000	1512	1050	9535	9216	272	249	33
2005	1512	1050	9551	9264	273	247	36
2008	1512	1109	9608	9366	269	231	36
2010	1514	1109	9614	9372	269	231	38

Продукція (послуги) підприємств пошти та зв'язку загального користування

	1990	1995	2000	2005	2008	2009	2010
Відправлено, млн. одиниць							
газет і журналів	1019,7	55,5	49,1	74,1	75,5	69,8	80,4
листів	89,2	33,7	30,1	24,6	22,5	17,6	17,4
телеграм	4,0	1,4	0,6	0,3	0,1	0,1	0,1
посилок	3,2	0,2	1,6	0,9	1,7	1,3	1,0

Засоби зв'язку, тис.одиниць							
Кількість основних телефонних апаратів							
мережі загального користування	401,5	469,0	560,5	724,8	835,2	770,6	770,9
міське поселення	359,3	418,7	505,4	662,0	770,3	705,8	706,4
сільська місцевість	42,2	50,3	55,1	62,8	64,9	64,8	64,5

27 травня 2012 року між Харковом і Києвом почав курсувати швидкісний міжрегіональний електропоїзд «Український експрес» виробництва Hyundai Rotem. Відстань 488 км долає за 4 години 25 хвилин з маршрутною швидкістю більш як 106 км на годину. Він замінив перший в Україні фірмовий швидкісний поїзд «Столичний експрес», який долав відстань між Харковом і Києвом за 5 годин 50 хвилин. Новий поїзд відноситься до категорії Інтерсіті+ (IC+). Того ж дня за маршрутами Харків-Донецьк та Харків-Дніпропетровськ почали курсувати перші в Україні двоповерхові потяги виробництва Skoda Vagonka, які належать до класу Інтерсіті. Шлях до Донецька новий потяг долає за 3 години 57 хвилин, а до Дніпропетровська – 3 години 07 хвилин. Перший швидкісний міжрегіональний поїзд українського виробництва «Україна-2» (Крюківський вагонобудівний завод) з 2012 року курсує сполученням Харків-Сімферополь.

28 листопада 2011 введена в експлуатацію нова злітно-посадкова смуга Міжнародного аеропорту «Харків». Відкриття нової ЗПС знаменує собою завершення трирічного періоду великомасштабних будівельних робіт з реконструкції одного з найважливіших об'єктів транспортної інфраструктури Слобожанщини. Раніше були здані в експлуатацію привокзальна площа і новий пасажирський термінал (обидва – літо 2010 року), а також VIP-корпус і тимчасовий аеровокзал (обидва – осінь 2011 року).

Довжина нової ЗПС складає 2500 м, що дозволяє їй приймати важкі повітряні судна Boeing і Airbus. Це означає, що тепер не існує технічних перешкод для того, щоб здійснювати з Харкова прямі безпересадочні перельоти маршрутами середньої дальності. У сукупності з тими можливостями, які дають аеропорту нові сучасні термінали відкриття злітно-посадкової смуги дозволяє говорити про появу в Україні нового великого центру цивільної авіації континентального масштабу.

Міжнародний аеропорт «Харків» з 8 до 18 червня, в період проведення в місті матчів Євро-2012, обслужив 750 зльотів-посадок повітряних суден з 52 тис. 500 пасажирами на борту. Це в три рази більше зльотно-посадкових операцій і майже в 4,5 рази інтенсивніший пасажиропотік, ніж за стандартного режиму за аналогічний період часу.

Рік	Пасажиропотік Харкова	%	Загальний пасажиропотік по країні	%	Частка Харкова
2002	50800 пас.	-		-	
2003	64000 пас.	+26%		-	
2004	104500 пас.	+63,3%		-	
2005	140500 пас.	+34,4%	6450000 пас.	-	2,18%
2006	201900 пас.	+43,7%	7441000 пас.	+15,6%	2,71%
2007	258400 пас.	+28,0%	9300000 пас.	+25,0%	2,78%
2008	309900 пас.	+20,0%	10800000 пас.	+16,0%	2,87%
2009	196200 пас.	-36,7%	9100000 пас.	-16,2%	2,16%
2010	243200 пас.	+24,0%	10200000 пас.	+12,1%	2,38%
2011	308700 пас.	+26,9%	12464800 пас.	+21,7%	2,48%

Харківська філія ПАТ «Укртелеком» є найпотужнішим оператором телекомунікацій в області, вона займає одну з провідних позицій серед філій ПАТ «Укртелеком» за рівнем телефонізації, впровадження нових технологій та надання широкого спектра сучасних телекомунікаційних послуг.

Насьогоднішній день Харківська філія ПАТ «Укртелеком» є єдиним оператором телекомунікацій, який надає повний спектр телекомунікаційних послуг від традиційної телефонії до мобільного Інтернету та мобільного відеозв'язку. Ємність мережі Харківської філії ПАТ «Укртелеком» на 01.01.2011 р. становить більш ніж 679 тис основних телефонних апаратів.

«Укртелеком» як офіційний телекомунікаційний партнер Євро-2012 забезпечував трансляції матчів, зв'язок для представників UEFA і журналістів, а також безкоштовні точки доступу Wi-Fi.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 1-4 робочого зошита (стор. 160).
- Розрахунок щільності шляхів сполучення області (завдання 6 робочого зошита стор. 161).

VII. Підсумок уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 52 підручника та відповісти на запитання 1-5.
2. Виконати письмово завдання 5 на стор. 161 робочого зошита.
3. Творче завдання (за бажанням).

Урок № 64

Тема. Зовнішні економічні зв'язки області

Мета:

- формування уявлення про форми і напрями міжнародного співробітництва Харківської області;
- систематизація знань про зовнішні економічні зв'язки; визначення обсягів та структури зовнішньої торгівлі;
- формування практичних навичок роботи зі статистичними матеріалами.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- назвати форми і напрями міжнародного співробітництва області;
- визначити обсяги та структуру зовнішньої торгівлі;
- охарактеризувати зовнішні економічні зв'язки області;
- зробити висновки про значення і проблеми зовнішньоекономічних зв'язків області для її економічного розвитку.

Обладнання. Підручники, робочі зошити, карта «Зовнішні економічні зв'язки України», кольорові олівці.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

- Експрес-перевірка (відповіді на запитання 1-5 на стор. 69);
- Перевірка результатів самостійної роботи учнів над завданням 5 на стор. 161 робочого зошита
- Презентація творчого завдання.

III. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя.

На сучасному етапі розвитку економіки України зовнішньоекономічні зв'язки відіграють важливу роль у процесі інтеграції до світового господарства. Вони є своєрідним індикатором включення національної економіки в систему міжнародних економічних відносин. Зовнішньоекономічні зв'язки, а саме їх динаміка та структура, відображають стан розвитку господарства, технічний рівень та конкурентоспроможність національного

виробництва. Особливої актуальності в останній час набуває дослідження регіональних особливостей зовнішньоекономічних зв'язків, оскільки розширення безпосередньої участі регіонів України у зовнішньоекономічній діяльності впливає на стан входження країни до світової економіки. Крім цього, зовнішньоекономічні зв'язки відіграють важливу роль у соціально-економічному розвитку області.

IV. Актуалізація опорних знань

Бліцопитування:

- У чому полягає особливість економіко-географічного положення Харківської області?
- Яке місце в економіці України посідає Харківська область?
- Які галузі виробництва розвинуті на Харківщині?
- Які іноземні підприємства на території Харківської області ви знаєте

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Роль Харківщини в загальнодержавному і міжнародному поділі праці.*
2. *Форми міжнародного співробітництва. Обсяги і структура зовнішньоекономічних зв'язків.*
3. *Географія зовнішньої торгівлі. Торговельний баланс області.*
4. *Значення зовнішніх економічних зв'язків у розвитку господарства області.*
5. *Інтеграція в світову економіку. Перспективи створення ВЕЗ.*
6. *Єврорегіон «Слобожанщина» і проблеми прикордонного економічного співробітництва..*

Методичні поради вчителю

Робота з підручником та зошитом.

- Користуючись матеріалами підручника (с.407-409) учні виконують завдання 1-3 на стор. 162 робочого зошита.

Робота зі статистичними матеріалами.

- Ознайомлення учнів з матеріалами таблиць 53.1-53.3 на стор. 410-413 підручника та додатковими матеріалами, після

чого учні виконують завдання 5-7 на стор. 162-163 робочого зошита.

Учні самостійно узагальнюють матеріал уроку про значення зовнішніх економічних зв'язків в розвитку господарства області, інтеграцію в світову економіку, перспективи створення ВЕЗ, проблеми прикордонного економічного співробітництва за допомогою п'яти речень. Приклади.

Додаткові матеріали для вчителя

Географічна структура зовнішньої торгівлі товарами Харківської області за 1996-2011 роки¹

(млн.дол. США)

Експорт								
Роки	Всього	Країни СНД	Інші країни світу	Європа	Азія	Африка	Америка	Австра-лія і Океанія
1996	367,7	295,1	63,2	36,1	17,8	1,1	8,1	0,0
1997	412,6	273,7	128,9	47,3	75,8	1,5	4,2	0,1
1998	360,6	218,7	135,4	50,6	74,2	3,4	7,2	0,0
1999	313,8	176,1	132,1	46,5	66,9	6,2	12,4	0,1
2000	315,3	229,3	80,4	48,5	23,3	2,5	6,1	0,0
2001	425,6	265,8	152,6	92,8	51,1	2,3	6,3	0,0
2002	393,2	234,4	158,8	82,6	54,6	3,7	17,8	0,0
2003	522,2	279,2	243,0	152,4	57,9	2,7	30,0	0,0
2004	724,4	407,4	317,0	180,9	92,5	5,9	37,5	0,2
2005	721,6	496,0	225,6	105,4	88,8	18,2	12,8	0,4
2006	888,6	647,3	241,3	121,1	102,3	8,7	8,8	0,5
2007	1143,0	890,9	252,1	130,2	95,1	18,4	7,7	0,7
2008	1551,5	1165,9	385,6	155,6	199,3	14,3	15,5	0,9
2009	1307,2	787,6	519,6	113,0	308,4	63,0	34,2	1,0
2010	1433,1	1018,2	414,9	101,6	213,0	64,1	35,5	0,8
2011	1845,8	1380,7	465,1	169,6	218,9	66,8	8,4	1,4

(млн.дол. США)

Імпорт								
Роки	Всього	Країни СНД	Інші країни світу	Європа	Азія	Африка	Америка	Австра-лія і Океанія
1996	387,4	194,8	182,4	128,6	29,2	0,5	24,1	0,0
1997	611,8	308,5	290,2	223,6	45,5	4,9	16,1	0,1
1998	931,6	368,0	550,0	368,6	67,4	10,9	102,9	0,0
1999	779,8	374,7	382,1	263,9	49,8	5,5	62,8	0,1

2000	450,5	177,3	258,3	154,5	52	10,6	41,1	0,1
2001	474,8	185,5	28,6	194,4	41,3	11,9	35,6	0,1
2002	556,4	220,3	336,1	222,8	52,7	7,5	53,0	0,0
2003	819,9	373,6	446,3	280,8	81,3	9,5	74,6	0,1
2004	1525,4	873,9	651,5	318,7	98,1	13,2	221,5	0,1
2005	1571,6	861,6	710,0	430,8	164,3	19,9	94,7	0,3
2006	1936,4	995,7	940,7	558,5	238,2	17,6	125,9	0,5
2007	2265,4	1143,3	1122,1	629,6	290,8	20,6	178,3	2,8
2008	2480,2	1200,5	1279,7	651,0	439,8	23,0	160,5	5,4
2009	1451,0	655,3	795,7	421,0	232,0	23,4	118,5	0,7
2010	1834,1	842,8	991,3	489,1	350,7	31,0	119,9	0,5
2011	2277,3	1007,8	1269,5	660,1	439,6	34,0	133,1	... ²

¹ Інформація підготовлена на основі даних Держмитслужби України

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдання 8 (стор. 163-164 робочого зошита);

VII. Підсумок уроку.

Коротка дискусія на тему: «Чи може наш регіон сьогодні існувати без зовнішніх економічних зв'язків?»

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 53 підручника та відповісти на запитання 1-4.
2. Індивідуальні випереджувальні завдання: підготувати доповіді на теми «Забруднення повітря», «Проблеми земельних ресурсів Харківщини», «Проблеми водних ресурсів у регіоні», «Проблеми твердих побутових відходів».
3. Творче завдання (стор. 164 робочого зошита – за бажанням).

Урок № 65

Тема. Господарська діяльність та екологічні умови життя

Мета:

- розвиток уявлень про раціональне і нераціональне природокористування;
- розкриття особливостей природокористування на території Харківської області;

- розвиток умінь і навичок щодо формулювання висновків на основі вивченого матеріалу і висловлювання власної точки зору.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *схарактеризувати* види господарського впливу на природні умови та природні ресурси Харківщини;
- *показати* на карті райони з напруженою екологічною ситуацією;
- *запропонувати* шляхи раціонального природокористування.

Обладнання: підручники, робочі зошити, екологічний атлас Харківської області.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Перевірка домашнього завдання

- Експрес-перевірка (відповіді на тестові завдання 1-4, стор. 414-415);
- Презентація творчого завдання (проект створення природоохоронного об'єкта).

III. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя.

Упровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки, поява нових технологій, джерел енергії і матеріалів призвели до революційних змін у житті суспільства. Людство вступило в епоху науково-технічної революції, що посилює антропогенний вплив на природу. Цей вплив має суперечливий характер. У ньому переплітаються позитивні й негативні явища. З одного боку, вдосконалення технологій і зростання виробництва сприяють більш повному задоволенню потреб людей, раціональному користуванню природними ресурсами, збільшенню виробництва продуктів харчування і т. ін. З іншого – забруднюється природне середовище, знищуються ліси, посилюється ерозія ґрунтів, випадають кислотні дощі, зменшується озоновий шар, погіршується стан здоров'я людей тощо. І дуже важливо знати, як ці процеси відбуваються в нашому краї.

IV. Актуалізація опорних знань

Бліцопитування:

- Як промисловість може впливати на навколишнє природне середовище?
- Як забруднення довкілля впливає на здоров'я людини?
- Що таке природокористування?

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Зміна природних компонентів під впливом господарської діяльності людини. Види впливу на довкілля.*
2. *Основні забруднювачі навколишнього середовища.*
3. *Проблема твердих побутових відходів.*
4. *Основні заходи щодо зменшення впливу господарської діяльності на навколишнє середовище в області.*

Методичні поради вчителю

1. Робота з підручником та зошитом. Користуючись підручником (с. 416) учні виконують завдання 1 на стор. 165 робочого зошита.
2. Повідомлення учнів, що отримали випереджальне завдання. Проводиться обговорення виступів.
3. Робота з підручником та зошитом. Користуючись матеріалами підручника (с.419-420), учні виконують завдання 2-3 на стор. 165 робочого зошита.
4. Робота в малих групах. Під час колективного обговорення учні складають план заходів щодо зменшення впливу господарської діяльності на навколишнє середовище Харківщини.
5. Кожна група презентує свій проект, після чого найкращі пропозиції записуються до робочого зошита (завдання 6 на стор. 166).

Додаткові матеріали для вчителя

- Дивитись додаткові матеріали до уроку №13.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 4,7 (стор. 165-166 робочого зошита);

VII. Підсумок уроку

Учитель з учнями підбивають підсумок уроку, визначаючи ключові запитання:

- Де на території Харківщини найнапруженіша екологічна ситуація?
- Чому так сталося?
- Як змінити ситуацію та запобігати цьому в подальшому?

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 54 підручника та відповісти на запитання 1-4.
2. Виконати письмово завдання 5 на стор. 165 робочого зошита.
3. Індивідуальні випереджальні завдання:
 - підготувати доповідь на тему «Особливості географічного положення та його вплив на господарську спеціалізацію. Природні умови і ресурси свого району (міста)»;
 - підготувати короткі повідомлення про діяльність нових підприємств району (міста);
 - зібрати інформацію про визначні місця (туристичні об'єкти) свого району (міста).

Урок № 66

Тема. Економіко-географічна характеристика свого району (міста)

Мета:

- узагальнення та систематизація знань про природу, населення і господарство рідного краю;
- подальше поглиблення навичок географічних спостережень і складання комплексних соціально-економічних характеристик;
- спонукання до подальших краєзнавчих досліджень.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *характеризувати* економіко-географічне положення свого району (міста) та *порівнювати* його з ЕГП сусідніх районів;
- *пояснювати* походження назв географічних об'єктів своєї місцевості;

- *характеризувати* природні умови, ресурси, населення, господарство;
- *складати* комплексну економіко-географічну характеристику свого району (міста);
- *робити висновки* про проблеми та перспективи розвитку господарства рідного краю.

Обладнання: підручник, навчальний посібник з географії свого району (міста), робочий зошит, мультимедійна презентація, атлас Харківської області, адміністративна карта Харківської області, зображення герба району (міста).

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Вивчення будь-якої території найдостовірніше, якщо його проводять безпосередньо на місцевості. Ми матимемо таку можливість на екскурсії на місцеве підприємство для складання його комплексної характеристики. А познайомитися з населенням і господарством нашої «малої батьківщини»ми спробуємо, якщо сьогодні вирушимо у заочну експедицію рідним краєм.

III. Актуалізація опорних знань

Дві правди й одна неправда

Учитель пропонує учням сформулювати три твердження (2 »правди», 1 – «неправду»), пов'язавши їх з темою уроку.

Наприклад:

- у роботах академіка Д.І. Багалія можна знайти відомості про те, що серед багатонаціонального населення м. Харкова у XVIII ст. перше місце за чисельністю належало німцям;
- Харків – друге за кількістю населення місто України;
- для сучасного Харкова сальдо міграції є позитивним.

Далі ці твердження можуть бути розглянуті учнями і прокоментовані ними в парах, групах і загальному колі. Таким чином буде забезпечене достатньо широке повторення матеріалу попередніх тем.

Головне – вимагати від учнів повної аргументації того, чому вони вважають те чи інше твердження правдивим, чи таким, що не відповідає дійсності.

IV. Перевірка домашнього завдання

- Відповіді на запитання 1-4 (стор. 421 підручника);
- Перевірка письмового завдання 5 на стор. 165 робочого зошита.
- Аналіз виконання завдання 6 на стор. 166 робочого зошита;
- Презентація карт впливу господарської діяльності на довкілля (завдання 7 стор. 166 робочого зошита)

V. Вивчення нового матеріалу

План

1. *Особливості географічного положення вашого району та його вплив на господарську спеціалізацію.*
2. *Природні умови і ресурси району, їх оцінка.*
3. *Населення і трудові ресурси. Демографічна ситуація.*
4. *Адміністративні одиниці і населені пункти. Історія заселення території.*
5. *Особливості топоніміки своєї місцевості. Особливості культури і побуту місцевого населення.*
6. *Загальна характеристика господарства. Галузі спеціалізації.*
7. *Промислові підприємства. Сільське господарство. Транспорт.*
8. *Проблеми і перспективи розвитку.*

Методичні поради вчителю

Створення «візитної картки» рідного краю (району, міста) з використанням типового плану комплексної економіко-географічної характеристики території.

Повідомлення учнів, що отримали випереджальне завдання.

- *Проводиться обговорення виступів.*

Робота з зошитом та додатковими джерелами інформації.

- *Учні виконують завдання 1 на стор. 167 робочого зошита.*

Робота з підручником (регіональним навчальним посібником з економічної географії) та зошитом.

- *Користуючись відповідними матеріалами підручника, учні виконують завдання 2 на стор. 167 робочого зошита.*

Повідомлення учнів, що отримали випереджальне завдання.

- *Під час доповідей учні виконують завдання 4 на стор. 168 робочого зошита.*

Робота в малих групах.

- Використовуючи заздалегідь підготовлені матеріали, учні виконують завдання 5 на стор. 168 робочого зошита.

Прийом «Прес-конференція» Кожна група презентує свій маршрут визначними місцями свого району.

Додаткові матеріали для вчителя

Кордони міста Харкова розширені. У межі обласного центру увійшли невеликі селища, які зараз знаходяться в межах окружної дороги – Кулиничі, Мала Данилівка, Бобровка, Покотилівка, Пономаренки, Комунар і навіть найменше селище з населенням всього в 17 осіб – Лелюки. Населення Харкова збільшилося, але всього на 30 000 чоловік, адже найчисленніше селище серед тих, що приєднали – Покотилівка, де зараз живуть 10 000 людей. Харків'янами стали також мешканці селищ: Кулиничі – 3000 чол., Пономаренки – 200 чол., Хроли – 2700 чол., Бобрівка – 82 чол., Мала Данилівка – 7500 чол., Павленки – 2700 чол., Бражники – 100 чол., Заїки – 215 чол., Перемога – 800 чол., Затишшя – 650 чол., Логачівка – 500 чол., Комунар – 840 чол., Мовчани – 210 чол., Федорці – 305 чол., Горбані – 190 чол.

Таким чином, до складу міста увійшли 128 вулиць, провулків та в'їздів. З них 83 мають найменування, які дублюють вже існуючі вулиці, зокрема, це чотири вулиці Миру, кілька Польових, Наукових, Сонячних і т.д. Тому однойменні вулиці будуть перейменовуватись. Вивчаються старі карти у пошуках назв, зокрема, ярів, хуторів, які там колись були. Наприклад, до складу Харкова увійшли самотійні населені пункти: Федорці, Павленки, Кулиничі, Затишшя, Бражники. Ці назви якраз і будуть закріплюватися в нових вулицях, як і будь-які інші історичні назви, пов'язані з кожною конкретною місцевістю. Крім селищ, сюди увійшли також ліси та інші безхазяйні території (проводиться перевірка, щоб ці території не були заповідними).

Харків зустрів свій 358-й День народження значно видозміненим. Місто, що прийняло і гідно провело матчі Євро-2012, немов отримало друге дихання.

Безумовно, головним подарунком до Дня міста став оновлений ЦПКиВім. Горького. Це перший в Україні «Діснейленд» з неймовірними розвагами. На території парку працюють нові майданчики і тридцять шість суперсучасних атракціонів, вироблених в Німеччині, Італії, Канаді та Франції, більшість з яких – унікальні. Серед них – «американські гірки», найбільше в Україні колесо огляду (висота – 55 м), а також атракціони для маленьких дітей, комплекс для любителів екстремальних видів спорту, роллердром, ретро-зона, ставок з човнами, автодром, альтанки для любителів доміно, контактний зоопарк та інші об'єкти. У парку також

встановили декоративні конструкції: «Канада», «Англія», «Єгипет», «Майя», «Вхідна група», «Дикий Захід». У французькій зоні встановлено французьку карусель, поруч – кафе. Єдиний побратим розважальної машини «Зліт», встановленої в ЦПКиВ, запущений в Нью-Йорку, таких всього п'ять у світі. Вражає ланцюгова карусель «Арабія»з підйомом на висоту 40 метрів. Єдині об'єкти, які не відкрилися в парку Горького до 23 серпня, – це Будинок жахів і сімейно-розважальний центр. Будинок жахів запрацює восени, а центр(який буде працювати цілий рік)- ближче до зими.

Презентували харків'янам також реконструйований майдан Конституції. Його прикрасив новий пам'ятник Незалежності. Крилата богиня Ніка замінила відразу два монументи: за змістом – скульптуру Незалежності на майдані Рози Люксембург і територіально – монумент на честь проголошення Радянської влади в Україні. Куля символізує історію, вона котиться в часі. Вінок слави бронзова фігура ніби дарує харків'янам. Алегорична постать вгорі – Незалежність, здобута не в ході кровопролитної війни, а як подарунок долі, подарунок неба. Тобто ця фігура спустилася до нас із неба.

Подарунок для віруючих харків'ян – чотири нових храми, всі вони відкрилися напередодні Дня міста у віддалених районах міста –храм Святої Тамири на Залютино, в П'ятихатках на перетині Білгородського шосе та проспекту Курчатова – церква Святої Софії Премудрості Божої, і два на Салтівці – на перехресті вулиці Героїв Праці та проспекту Тракторобудівників – Свято-Володимирський храм і храм Святого Віктора на території неонатального центру на Салтівському шосе.

У Харкові на проспекті Гагаріна 1 червня 2012 року урочисто відкрито сучасний надземний пішохідний міст. Довжина конструкції – 70 м, перехід розташований на висоті 8,5м. Споруда виконана з металевих конструкцій, що спираються на монолітні залізобетонні фундаменти. Міст оснащений пандусами з огорожею, двома ліфтами для людей з обмеженими можливостями, кондиціонером. Перехід засклений антивандальним тонованим склом площею 1100 кв.м. Міст опалюється електричними нагрівальними приладами, що дозволить навіть взимку підтримувати температуру в переході до +10 ... +15 градусів. До конструкції підвели воду і каналізацію, обладнали санвузол. Також перехід оснастили автоматичною вентиляцією. Вночі перехід освітлений. З переходу відкривається прекрасний вид на проспект Гагаріна. Пропускна здатність складає 700 чол/год.

VI. Закріплення вивченого матеріалу

- Виконання завдань 1,2 і 4 робочого зошита (стор. 167-168).

VII. Підсумок уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати текст навчального посібника з географії свого району (міста) та відповісти на запитання, визначені вчителем (для учнів м. Харкова – опрацювати § 55 підручника та відповісти на запитання 1-6).
2. Виконати завдання 3 на стор. 167 робочого зошита – **практична робота** «Складання комплексної економічної карти свого району (картосхеми міста)»
3. Виконати завдання 5 на стор. 168 робочого зошита – розробити туристичний маршрут визначними місцями свого району (груповий проект).
4. Творче завдання 2 (за бажанням).

Урок № 67

Тема. Практична робота (на місцевості). Екскурсія на місцеве підприємство і складання його комплексної характеристики

Мета:

- поглиблення і закріплення теоретичних знань з економічної і соціальної географії Харківської області,
- розвиток навчальних компетенцій учнів стосовно соціально-економічних досліджень у процесі комплексного суспільно-географічного вивчення свого району (міста),
- ознайомлення з елементами галузевих територіальних систем

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *проводити* нескладні соціально-економічні дослідження;
- *пояснювати* взаємозв'язок між елементами галузевих територіальних систем;
- *схарактеризувати* підприємство за типовим планом.

Обладнання: робочі зошити, польові щоденники, інструкція з охорони праці.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

Учитель обов'язково оформляє відповідну документацію, проводить інструктаж з ТБ, робить запис у журналі цільових інструктажів (див. організаційний момент до уроку №16)

II. Виконання завдань практичної роботи (на прикладі екскурсії на ВАТ «Мереф'янська скляна компанія»)

ЗВІТ

учня _____ класу
(прізвище та ім'я)

про екскурсію на ВАТ «Мереф'янська скляна компанія»
Термін проведення екскурсії _____

1. Форма власності підприємства: приватна (товариство з обмеженою відповідальністю)

2. Коли і як було створено підприємство?

Мереф'янський скляний завод починає свою історію з 1896 року, коли поміщик Харківської губернії Е. Борткевич заснував у селищі Артемівка скляне виробництво для забезпечення склотарою власного спиртогорілчаного заводу.

Мерефа з точки зору розташування тут скляного заводу цілком підходила для цієї мети – поблизу знаходилися великі запаси піску та лісові масиви, які були паливом для енергоємного скляного виробництва.

За радянських часів на заводі випускався широкий асортимент продукції скляного виробництва:

- зі скляних кручених ниток виготовляли стрічки і тканину;
- із жаростійкого скла – великий асортимент посуду різних ємностей;
- скловата;
- скляна тара для харчової промисловості, лікєро-горілчаних та безалкогольних напоїв.

У 90-х роках підприємство розділилося на два незалежних заводи: склотарний і завод з виготовлення скловолокна.

У 1994 в Мадриді (Іспанія) на 24 Міжнародному Форумі (XXIV International Trophy) Мереф'янський скляний завод був удостоєний нагороди за комерційні успіхи.

19 червня 2008 р. ТОВ «Мереф'янська скляна компанія» офіційно відкрила новий склотарний завод, обладнаний технікою останнього покоління німецької фірми HEYE International – однієї з провідних світових фірм-виробників машин у склотарній промисловості.

У 2011 році заводу-праородичу ТОВ «Мереф'янська скляна компанія» виповнилося 115 років, а сама компанія в цьому році святкує своє 3-х річчя.

3. До якої галузі виробничої чи невиробничої сфери відноситься діяльність підприємства?

Виробництво скла та виробів з нього відноситься до галузі переробної промисловості виробничої сфери.

4. Які товари виробляє або які послуги надає підприємство?

Підприємство виробляє склотару об'ємом до 2л з безбарвного скла як стандартних зразків, так і ексклюзивних моделей

5. Які технології використовують на підприємстві?

На заводі встановлені високопродуктивні сучасні виробничі лінії на основі 10 секційних IS-машин, оснащених для передового NNPВ процесу, а також високоточне електронне обладнання для склотарної промисловості. Побудована новітня найсучасніша піч для розігріву скляної маси, яка відповідає останнім вимогам науки і техніки як в інжинірингу так і в оснащеності. Піччю можна управляти повністю автоматично за допомогою досконалих систем контрольно-вимірювальних приладів. Для контролю якості готової продукції використовуються автоматизовані лінії контролю якості.

Технологія NNPВ (Narrow Neck преси та Blow – вузькогорлого пресо-видування) відрізняється тим, що зазвичай для виробництва вузькогорлої тари (пляшок) використовується процес подвійного видування, тоді як для виробництва широкогорлої тари (банок) – процес пресовидування. NNPВ – це пресовидування, застосоване при виробництві вузькогорлої тари. Пляшки NNPВ мають характерні ознаки: відсутність так званого «пояса»(settle wave) на корпусі пляшки і наявність «точок»(найчастіше – на плечах пляшки), які залишаються від застосовуваного в NNPВ вакууму. Упровадження NNPВ дає можливість значно зменшити вагу склотари і забезпечити рівномірний розподіл скла по стінках пляшки в процесі формування що, в свою чергу, робить пляшку міцнішою та мінімізує бій на лініях розливу.

Проектна потужність заводу – 300 млн. одиниць склотари різної ємності і форми на рік.

6. Які місцеві ресурси використовують у виробництві? Чому?

Виробництво скла на Мереф'янському скляному заводі базується на використанні високоякісних кварцових пісків (вміст кремнезему не менше 85-90 %) Новоселківського родовища. Дана сировина має мінімальний вміст шкідливих домішок Fe, Fe₂O₃, Al₂O₃, тому ідеально підходить для виробництва екологічно чистого скляного посуду.

7. Які привізні ресурси використовують у виробництві?

Окрім піску до складу шихти (суміш із якої виплавляють скломасу) входить сода, доломіти, крейда та інша сировина, їх здебільшого привозять з інших областей України

8. Спеціалісти яких професій працюють на виробництві?

Загалом, штат підприємства налічує близько 500 працівників від інженера з підготовки кадрів і кучерів (консультантів), закріплених за робітниками, до слюсарів та наладчиків скляних автоматів.

9. Куди постачають готову продукцію?

Близько 88% продукції реалізується на внутрішньому ринку України, обсяг експорту – 12%. Продукція експортується до Росії, Грузії, Молдови, Білорусі, Вірменії, Азербайджану і Латвії (країни розташовані в порядку зменшення обсягів поставок).

10. Висловіть ваші особисті враження від екскурсії.

Кожен учень обов'язково описує власні враження. Визначає ступінь необхідності продукції підприємства для господарства регіону і країни, визначає, де саме використовують продукцію.

III. Підсумок уроку

Підсумок підбиває вчитель разом із учнями. Коротко визначають значення продукції для народного господарства і ступінь використання місцевих ресурсів (природних, трудових та інших).

IV. Домашнє завдання:

1. Систематизувати зібрані вами матеріали під час екскурсії у робочому зошиті (стор. 169-170).
2. Учні об'єднуються в малі групи, у складі яких готують «Програми розвитку рідного краю». Алгоритм виконання проекту поданий на сторінці 171 робочого зошита.
3. Індивідуальне випереджальне завдання: підготувати звіт про роботу підприємства у формі мультимедійної презентації.

Урок № 68

Тема. Програма розвитку рідного краю. Складання проекту «Мій край в ХХІ столітті»

Мета:

- поглиблення та систематизація знань про рідний край; удосконалення навичок самостійної роботи із джерелами знань – картами атласу, підручниками, додатковою літературою, матеріалами власних спостережень;
- розвиток вмінь формулювати власну точку зору та відстоювати її в ході дискусії.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- скласти проект, працюючи в групі;
- презентувати проекти у формі співдоповіді;
- вести дискусію, відстоювати власну позицію в ході неї.

Обладнання: атласи Харківської області, мультимедійна апаратура (комп'ютер, проектор).

Хід уроку

І. Організаційний етап уроку

Симпозіум

Обговорення думок членів групи у вигляді виступів із заздалегідь підготовленими повідомленнями, що відбивають їхню точку зору, після чого промовці відповідають на запитання.

Групи, в яких працюють учні, визначаються в залежності від сфери дослідження (*соціальна, економічна, політична, духовна, демографічна, екологічна, змішана*), бажано, щоб окремо працювала група журналістів.

Учитель нагадує, що симпозіум проходить за програмою, яку спікери груп отримали на попередньому уроці. Учні знайомляться з правилами проведення дискусії у формі симпозіуму.

Такі правила можна узагальнити в кількох положеннях:

1. Виступи мають здійснюватись організовано (кожен учасник може виступати лише з дозволу ведучого, повторний виступ може бути тільки після певного проміжку часу, не можна дозволяти суперечки, лайки між учасниками).

2. Кожен виступ має бути підкріплений фактами.

3. Під час обговорення слід надавати можливість висловитись кожному учаснику.

4. Кожне висловлення має бути уважно розглянуте.

5. Під час обговорення неприпустимо «переходити на особистості», чіпляти ярлики, вживати принизливі висловлювання тощо.

6. Обов'язково слід дотримуватися визначеного регламенту. Краще, коли час залишиться, його можна рівномірно розподілити наприкінці дискусії між учасниками, ніж не вистачить на колективне обговорення та підбиття підсумків.

II. Мотивація навчальної діяльності

Як мотивація навчальної та пізнавальної діяльності учнів, а також створення особливої атмосфери заходу може бути початок симпозіуму з урочистого привітання юних дослідників і демонстрації відеоролика або презентації про славетні часи з історії рідного краю та його сьогодення.

III. Презентація проектів

Далі слово надається учасникам заходу для презентації проектів (у вигляді співдоповіді авторів або в електронному вигляді).

У ході доповіді учасники повинні здійснити:

1. Обґрунтування вибору теми.
2. Визначення актуальності (важливості) такого проекту.
3. Визначення мети та завдань роботи.
4. Визначення етапів та інструментів проведення дослідження.
5. Аналіз сильних і слабких сторін нинішнього стану рідного краю.
6. Визначення пріоритетних напрямів розвитку рідного краю.
7. Визначення ресурсів, на основі яких буде здійснюватись розвиток і модернізація сфер життя рідного краю.

Протягом основної частини уроку група журналістів здійснює фото і відео зйомку, готує запитання до учасників симпозіуму.

IV. Підсумок уроку

Прийом «Прес-конференція» Обговорення результатів роботи за запитаннями, які протягом уроку підготували журналісти. Після цього учні заповнюють картки самооцінки участі у симпозіумі.

Лист для самооцінювання участі у симпозіумі

Прізвище, ініціали _____

1. Запишіть, за якою темою ви виступали на симпозіумі

2. На які запитання колег ви відповідали?

3. Які ви задавали запитання колегам? _____

4. Чий виступ вам сподобався найбільше?

5. Виходячи з особистого внеску в цей проект, оцініть себе за 12-бальною системою

Учням, які виконували роль журналістів, оцінка виставляється на наступному уроці.

V. Домашнє завдання:

1. Групі журналістів підготувати репортаж за матеріалами уроку на тему: «Мій край в ХХІ столітті» у вигляді відеоролика або мультимедійної презентації.
2. Індивідуальні завдання. Підготувати ілюстровані повідомлення про визначні місця рідного краю: цікаві природні об'єкти; історико-культурні пам'ятки; об'єкти рекреації та дозвілля; видатних земляків.

Урок № 69

Тема. Мій рідний край – перлина Харківщини. Складання проекту туристсько-краєзнавчого проспекту

Мета:

- поглиблення та систематизація знань про рідний край;
- удосконалення навичок самостійної роботи із джерелами знань – картами атласу, підручниками, додатковою літературою, матеріалами власних спостережень;
- розвиток умінь роботи в групі.

Очікувані результати. *Після цього уроку учні зможуть:*

- *скласти* проект, працюючи в групі;
- *скласти* туристсько-краєзнавчий маршрут;
- *презентувати проекти* у формі туристсько-краєзнавчого проспекту.

Обладнання: атласи Харківської області, мультимедійна апаратура (комп'ютер, проектор).

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Група учнів, які виконували роль журналістів на попередньому уроці, презентує репортаж за матеріалами уроку на тему: «Мій край в ХХІ столітті» у вигляді відеоролика.

Після перегляду відеорепортажу учитель наголошує на тому, що залучення інвестицій у розвиток рідного краю неможливе без рекламної компанії. Наприклад, у формі проекту туристсько-краєзнавчого проспекту.

III. Актуалізація опорних знань

Повідомлення учнів, які отримали індивідуальні випереджальні завдання, відбуваються у такій послідовності.

1. Визначні місця:

- а) цікаві природні об'єкти (з використанням матеріалів, зібраних під час виконання практичної роботи на місцевості);
- б) історико-культурні пам'ятки;
- в) об'єкти рекреації та дозвілля.

2. Ключові підприємства та установи (у даному пункті обов'язково презентуються матеріали, зібрані в ході екскурсії на місцеве підприємство).

3. Видатні земляки.

Після обговорення повідомлень учням пропонується робота в групах.

IV. Вивчення нового матеріалу

Робота в групах

Учні в групах пишуть коротке есе з чітким викладенням власної позиції, в якому слід дати відповідь на основне питання уроку: «Місце рідного краю в Україні та світі» і виконують ескіз туристсько-краєзнавчого проспекту.

Додаткові матеріали

VI. Закріплення вивченого матеріалу

VII. Підсумок уроку

VIII. Домашнє завдання:

1. Опрацювати § 54 підручника та відповісти на запитання 1-4.
2. Виконати письмово завдання 5 на стор. 165 робочого зошита.
3. Індивідуальні випереджувальні завдання:
 - підготувати доповідь на тему «Особливості географічного положення та його вплив на господарську спеціалізацію. Природні умови і ресурси свого району (міста)»;
 - підготувати короткі повідомлення про діяльність нових підприємств району (міста);
 - зібрати інформацію про визначні місця (туристичні об'єкти) свого району (міста).

Урок № 70

Тема. Підведення підсумків вивчення спецкурсу «Харківщинознавство»

Мета:

- узагальнення й систематизація знань, умінь і навичок, отриманих під час вивчення курсу «Харківщинознавство»;
- закріплення навичок проектної діяльності учнів.

Очікувані результати. Після цього уроку учні зможуть:

- *узагальнювати і аналізувати* вивчений матеріал, робити висновки.

Обладнання: підручник, робочий зошит, презентації учнівських проектів, атлас Харківської області.

Хід уроку

I. Організаційний етап уроку

II. Мотивація навчальної діяльності

Вступне слово вчителя

Ось і закінчується вивчення унікального курсу «Харківщинознавство». Ми здійснили подорож у просторі та часі нашим рідним краєм. Надійними помічниками у цій подорожі були підручник та робочий зошит, які були створені для того, щоб зробити вашу подорож і цікавою, і корисною. Давайте згадаємо найцікавіші моменти нашої подорожі.

III. Актуалізація опорних знань

Бліцопитування

- Які завдання було поставлено на початку вивчення курсу «Харківщинознавство»?
- Що нового ви дізналися про свій рідний край? Що було найцікавішим на уроках харківщинознавства?
- Знання з яких предметів знадобилися вам на уроках харківщинознавства? У чому вам допомогли нові знання про рідний край?

IV. Перевірка домашнього завдання

- Презентація проектів туристсько-краєзнавчого проспекту «Мій рідний край – перлина Харківщини»

V. Закріплення вивченого матеріалу

- *Виконання завдань 4 і 5 (стор. 173 робочого зошита).*

Методичні поради вчителю

Завдання 4 і 5 можна виконувати як письмово у робочому зошиті, так і усно (вправа «Відкритий мікрофон»).

VI. Підсумок уроку

VII. Домашнє завдання:

1. Продовжувати краєзнавчі дослідження за цікавими для вас темами.
2. Збирати краєзнавчий матеріал для використання на уроках географії, історії, художньої культури та ін.

Література

1. Антология педагогической мысли России XVIII в. / АПН СССР. Ред. кол.: Г.Н.Волков и др. – М: Наука, 1985 – 664 с.
2. Архітектурна спадщина України / Ред. М. Дьомін; Держ. комітет України у справах містобуд. і архітектури. – К.: Українознавство. – 1996. – Вип.3: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури. Ч.1/ Ред. В.Тимофієнко. – 1996. – 268 с.
3. Атлас Харківської області / [гол. ред.: І. Ю. Левицький] – К.: ГУГКК при Каб. Мін., 1993 – 46 с.
4. Багале́й Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905гг.) / Д.И. Багале́й, Д.П. Миллер. – Т.1. – Х.: 1993. – 568 с.
5. Багалі́й Д.І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалі́й / Передмова, коментар В. В. Кравченка. – Харків: Дельта, 1990. – 256 с.
6. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945-1991 рр.) / НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л., 2003. – 669 с.
7. Білецький Б.Ф. Історія України від найдавніших часів до наших днів / Б.Ф. Білецький, А.П. Коцур, В.П. Коцур, Ю.І. Макар / Чернівецький держ. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці: Рута, 1994. – 245с.
8. Булава Л.М. Фізична географія України. 8 клас. Дидактичні матеріали для формування предметної компетентності учнів. Методичний посібник для вчителів. – Харків: Видавнича група «Основа», 2009. – Частина 1. – 90 с.; частина 2. – 112 с.
9. В боях за Харьковщину. Воспоминания участников Великой Отечественной войны. – Х.: Прапор, 1973. – 437 с.
10. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. / В.Ф. Верстюк, О.М. Дзюба, В.Ф. Репринцев. – К.: Наукова думка. 1995. – 428 с.
11. Вовк В.Ф. Навчальна практика з географії. – Новий Мерчик, 2008. – 32 с.

12. Вовк В.Ф. Фізико-географічна навчальна практика у 8 класі малокомплектної сільської школи // Географія та основи економіки в школі. – 2003. – № 1. – С. 27-28.
13. Географическая база «Гайдары»/ Под ред. И.Ю.Левицкого и А.О.Жемерова. – Х.: ХГУ, 1991. – 160 с.
14. Гильборг Р. Г. География родног окрая. Харьковская область учебн. пособие для учащихся сред. шк. / Р. Г. Гильборг; под ред. И.Г.Черванева и Г.В. Ельниковой. – Х.: Каравелла, 1999. – 304 с.
15. Грабовський С. Кому насправді належить свято 1 травня? / День. – 2010. – № 77.
16. Грінченко О.І. Методичні рекомендації до навчальної програми «Харківщинознавство»спецкурсу варіативної складової навчального плану ЗНЗ для учнів 8-9-х класів [Електронний ресурс] / О.І. Грінченко, С.Л. Губіна. – КВНЗ «ХАНО», 2010. – Режим доступу: <http://edu-post-diploma.kharkov.ua/>
17. Грінченко О.І. Мотивація учнів до пізнавальної діяльності на уроках «Харківщинознавства»/ О.І.Грінченко, С.Л.Губіна, Т.В.Дрожжина, Л.І.Дух //Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»/ Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди. – Харків: Колегіум, 2013. – Вип. 48. – 213 с. – С. 141 – 145.
18. Грінченко О.І. Рекомендації щодо порядку викладання навчального спецкурсу «Харківщинознавство»у 2010-2011 навчальному році [Електронний ресурс] / О.І. Грінченко, О.М. Саввіч. – Харків: Харківська академія неперервної освіти, 2010. – Режим доступу: <http://edu-post-diploma.kharkov.ua/>
19. Даниленко В. Сталінізм в Україні: 20-30-ті роки / В. Даниленко, І. Касьянов, С. Кульчицький. – К.: Либідь. 1991. – 344 с.
20. Демідієнко О.Я. Основи краєзнавства / О.Я. Демідієнко, О.М. Іонова, В.І. Кузнєцова. – Харків: Світ дитинства, 1999. – 92 с.
21. Довгань Г. Д. Географія материків і океанів. 7 клас: Розробки уроків. – Харків: Веста: Вид-во «Ранок», 2007. – 368 с.

22. Довгань Г. Д. Фізична географія України. 8 клас: Розробки уроків. – Х.: Веста: Вид-во «Ранок», 2008. – 304 с.
23. Довідник юного краєзнавця Харківщини / Упоряд. В.А. Редіна, О.О. Сіталова. – Харків: ОблСЮТур, 2005. – 112 с.
24. Екологічний атлас Харківської області / гол. ред. ради: А.В. Гриценко. – вид. 2-е, перероб. – Х.: УкрНДІЕП, 2005. – 80 с.
25. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – М.: Учпедгиз, 1983. – 267 с.
26. Жванко Л.М. Краєзнавство: Навчальний посібник. – Харків: ХНАМГ, 2009. – 163 с.
27. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині (збірник документів). Науково-видавничий відділ управління державними архівами НКВС УРСР. – Київ: Укр. держ. вид-во, 1944. – 189 с.
28. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід. Метод. посіб. / авт. – уклад.: О. Пометун, Л. Пироженко. – К.: АПН; 2002. – 136 с.
29. Історія української культури /За загал. ред. І.Крип'якевича. – ДО.: Лібідь, 1994. – 656 с.
30. Історія міст та сіл Української РСР: У 26 т. – Харківська область. – К.: УРЕ, 1967. – 1002 с.
31. Історія української архітектури: підручник/ Юрій Асєєв, Віктор Вечерський, Олена Годованюк; За ред. Володимира Тимофійєнка; Укр. академія арх.. – К.: Техніка, 2003. – 471 с.
32. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. — Київ: Либідь, 1993. – 383 с.
33. Краєзнавство: Методичні вказівки до вивчення курсу (для студентів 1 курсу спеціальностей 6.030504 – «Економіка підприємства», 6.030509 – «Облік і аудит») / Укл. Жванко Л.М. – Харків: ХНАМГ, 2007. – 57 с.
34. Красников М. П. Харківська область (Географічний нарис) / М.П.Красников, С.Г.Трегуба. – К. : Рад. школа, 1962. – 102 с.

35. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). — К.: Основи. 1996. — 176 с.
36. Кушнар'ов Є.П. 100 кроків Харківською землею. — Харків: Фоліо, 2004. — 351 с.
37. Лавріненко Ю.А. Розстріляне відродження: Антологія 1917-1933: поезія — проза — драма-есе / Микола Кузьмович Наєнко (підгот. тексту, фахове ред. І передм.). — К.: Просвіта, 2007. — 927 с.
38. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков от крепости до столицы: Заметки о старом городе. — Х.: Фолио, 1998. — 335 с.
39. Лепеха Т. Украиноведение: Учеб. пособие. — К.: Просвещение, 2005. — 376 с.
40. Литвин В.М. Історія України: навч. посібн / В.М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А.Г. Слюсаренко. — К., 2008. — 452 с.
41. Львова П.М. Харківський літературний музей // Літературна Харківщина: Довідник / За загал. ред. М. Ф. Гетьманця. — Х.: Майдан, 1995. — С. 332, 333.
42. Маринич О.М. Удосконалена схема фізико-географічного районування України / О.М. Маринич, Г.О. Пархоменко, О.М. Петренко, П.Г. Шищенко // Український географічний журнал. — 2003. — Т. 41, № 1. — С. 16-20.
43. Маринич О.М. Фізична географія України: Підручник для вузів / О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. — К.: Знання, 2003. — 480с.
44. Методика преподавания региональной географии в школе / Под ред. М.А. Никоновой. — М.: Астрель, 2003. — 188 с.
45. Методичні поради щодо організації та проведення екскурсій зі школярами. — Харків: ОблСЮТур, 2006. — 12 с.
46. Муніч Н.В. Ландшафт у шкільній географічній освіті / Географія та економіка в сучасній школі. — 2012. № 4. — С. 25-32.
47. Обод М.Л. Економічна і соціальна географія України. 9 клас: Посібник для вчителя. — Харків: Веста: Видавництво «Ранок», 2003. — 352 с.

48. Овсійчук В. Класицизм і романтизм в українському мистецтві / Володимир Овсійчук; ред. Ольга Козакевич; авт передм. Степан Павлюк – НАНУ, Ін-т народознавства. – 444 с.
49. Півень В. Динаміка чисельності та структури населення Харківщини в 1970-1991 рр. // Актуальные проблемы демографии. – 2010. – Вып. 13. – С. 168
50. Погорелова С.М. Природа Харківщини. – Харків: Веста: Вид-во «Ранок», 2002. – 192 с.
51. Пометун О.І. Енциклопедія інтерактивного навчання. – К., 2007. – 144 с.
52. Посохова Л.Ю. Харківський колегіум (XVII – перша половина XIX ст.) – Х., 1999. – 148 с.
53. Потрашков С. В. Харьковские полки: Три века истории. – Х.: ОКО, 1998. – 152 с.
54. Правила проведення туристських подорожей з учнівською і студентською молоддю України. – Харків: ОблСЮТур, 2006. – 24 с.
55. Природно-заповідний фонд Харківської області: Довідник / О. В. Клімов, О. Г. Вовк, О. В. Філатова та ін.. – Х.: Райдер, 2005. – 304 с.
56. Про порядок організації екскурсійних поїздок та туристських подорожей організованих груп учнівської молоді. Лист ГУОН Харківської облдержадміністрації № 01-38/5615 від 27.10.10 [Електронний ресурс] // <http://www.guonkh.gov.ua/>
57. Про порядок проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів: Лист Міністерства освіти і науки України від 07.03.2001 р. №1/9-97 // Освіта України. – 2001. – №12.
58. Прокопенко И.Ф., Кочат Д.А. История становления и развития народного образования на территории Харьковщины в до октябрьский период (XIX – нач. XX вв.) / И.Ф. Прокопенко, Д.А. Кочат. – Х, 1990. – 186 с.

59. Рідний край: навчальний посібник з краєзнавства / За ред. І.Ф. Прокопенка. – 2-е вид., випр. і доп. – Харків: ХДПУ, 1999. – 562 с.
60. Садкіна В.І. Географія: Підручн. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / В.І. Садкіна, О.В. Гончаренко. – Харків: Оберіг, 2009. – 288 с.
61. Садкіна В.І. Усі уроки географії. 9 клас. – Х.: Вид. група «Основа», 2009. – 320 с.
62. Складнев Г., Шаповал А., Калюжная Н. и др. Партийная организация Харьковщины в годы Великой отечественной войны. – Х.: Прапор, 1968. – 271 с.
63. Скоробогатов А.В. ОУН у Харкові за часів окупації (1941-1943 рр.) // Український історичний журнал. – 1999. – Вип. 6 (№428). – С. 81-89
64. Смолина О.О. Стилистические направления в архитектуре монастырских ансамблей Слобожанщины II пол. XVII – нач. XX в.в. / О.О. Смолина // Вісник Харк. держ. академії дизайну і мистецтв. – Х., 2001. – Вип. 5. – С. 48-49.
65. Стадник О.Г. Економічна і соціальна географія України. 9 клас: Майстер-клас. – Х.: Вид-во «Ранок», 2009. – 320 с.
66. Стадник О.Г. Соціально-економічна географія світу. 10 клас: Майстер-клас. – Х.: Вид-во «Ранок», 2010. – 320 с.
67. Стадник О.Г. Фізична географія України. 8 клас: Розробки уроків. – Х.: Веста: Вид-во «Ранок», 2008. – 400 с.
68. Стадник О.Г. Літня практика з географії / О.Г. Стадник. – Харків: Видав. гр. «Основа», 2004. – 112 с.
69. Таранущенко С. Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII ст. – Харків, 1998.
70. Топоніміка Харківщини / Автори-укладачі А.П.Ярещенко та В.О.Ярощик. – Х., 1999. – 90 с.
71. Физико-географическое районирование Украинской ССР / В.П.Попов, А. М. Маринич, А. И. Ланько. – К.: Изд-во Киев.ун-та, 1968. – 683 с.

72. Фізична географія Харківської області: навч. посібник / О.О. Жемеров, Н.І. Мачача, І.Ю. Лекарева, В.Г. Космачов; за ред. О.О. Жемерова. – Х.: ХДУ, 1993. – 96 с.
73. Харків: Путівник. – Х.: Харків. книж. вид-во, 1963. – 152 с.
74. Харківська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина / відповід. ред. Т.В. Погурельська. – К.: Мапа, 2003. – 20 с.
75. Харківська область у 2010 році: статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області / за редакцією О.С.Никифорова. – Х.: ТОВ «Золоті сторінки», 2011. – 602 с.
76. Харківська область. Рідний край: атлас / ред. О.Ю.Король, Н.О.Крижова. – К. : ДНВП Картографія, 2002. – 16 с.
77. Харківщинознавство: навч. посіб. для учнів 8-9 кл. загальноосвіт. навч. закл. / О.І. Грінченко, С.Л. Губіна, Т.В. Дрожжина та ін.; за ред. Л.Д. Покроєвої, Т.В. Дрожжиної; Харків. академія неперервн. освіти. – Вид. 3-тє, переробл. й доповн. – Х.: Гімназія, 2010. – 448 с.
78. Харківщинознавство: робочий зошит для учнів 8-9 кл. загальноосвітн. навч. заклад. / О.І. Грінченко, С.Л. Губіна, Т.В.Дрожжина та ін.; за ред. Л.Д. Покроєвої, Т.В. Дрожжиної, О.І.Грінченка; Харківська академія неперервної освіти. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Х.: Гімназія, 2011. – 176 с.
79. Харьков в Великой октябрьской социалистической революции. Сб. документов. – Х.: Харьковское областное изд-во, 1957. – 545 с.
80. Харьков и Харьковская губерния в первой русской революции 190-1907 годов. Сб. документов и материалов. – Х.: Харьковское областное изд-во, 1955. – 428 с.
81. Харьков. Краткая справочная книга. – Х.: Прапор, 1976. – 296 с.
82. Харьковская и Богодуховская епархия // Православная энциклопедия. – М. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2002. – 752 с.

83. Харьковская область: Природа, население, хозяйство / Под ред. А.П.Голикова, А.Л. Сидоренко. – Х.: Бизнес-Информ, 1997. – 288 с.
84. Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства. Сб. документов и материалов. – Х.: Прапор, 1965. – 428 с.
85. Червона книга України. Вони чекають на нашу допомогу / Упоряд. О.Ю. Шапаренко, С.О. Шапаренко. – Х.: Торсінг-плюс, 2008. – 384 с.
86. Чисельність населення Харківської області за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року: Збірник. – Харків: ХОУС, 2003. – 29 с.
87. Щербаківський В. Архітектура у різних народів і на Україні. – Львів, 1991
88. Що зроблено. Харківщина у 2005-2009 роках: Звіт Харків. обл. держав. адміністрації. [Електронний ресурс] // <http://www.kharkivoda.avakov.com/>
89. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005. – 143 с.
90. Яковенко Н. Нариси історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К.: Генеза. – 1997.

Internet-pecypcu

<http://www.alekseevka.at.ua/>
<http://www.archives.kharkov.ua/>
<http://www.avianews.com.ua/>
<http://www.bank.gov.ua/>
<http://www.biscuit.com.ua>
<http://www.building.ua/>
<http://www.city.kharkov.ua/>
<http://www.city-kharkiv.com.ua/uefaeuro2012/>
<http://www.dozor.kharkov.ua/>
<http://www.economics.lb.ua/>
http://www.geocities.com/ua_ukraine/ukrainerus.html/
<http://www.golodomor.org.ua/>
<http://www.gortransport.kharkov.ua/>
<http://www.guonkh.gov.ua/>
<http://www.h.ua/story/>
<http://www.heraldry.com.ua/>
<http://www.hrk.aero/>
<http://www.kharkiv.ukrtelecom.ua/>
<http://www.kharkiv.unian.net/>
<http://www.kharkivoda.gov.ua/>
<http://www.mediaport.ua/>
<http://www.nbu.gov.ua/>
<http://www.nika.km.ua/turi-po-ukran/harkv.html>
<http://www.osvita.ua/>
<http://www.otb.com.ua/>
<http://www.pensionerka.com/blogs/>
<http://www.ptu.org.ua/>
<http://www.rada.com.ua/>
<http://www.ru.wikipedia.org/>
<http://www.slk.kh.ua/>
<http://www.spr.ua/>
<http://www.sq.com.ua/>
<http://www.ua.textreferat.com/>
<http://www.uk.wikipedia.org/wiki/>
<http://www.ukrhistory.narod.ru/>
<http://www.unian.ua/>
<http://www.uprstat.kharkov.ukrtel.net/>
<http://www.uz.gov.ua/>
<http://www.x-torg.com/page/>
<http://www.youtube.com/>
<http://www.ysadba.rider.com.ua/>

Харківщинознавство: методичний посібник для вчителів / О. І. Грінченко, С. Л. Губіна, Т. В. Дрожжина та ін.; за ред. Л. Д. Покроської, Т. В. Дрожжиної; Харківська академія неперервної освіти. – Х. : Харківська академія неперервної освіти, 2013. - 340 с.

Методичний посібник укладено відповідно до програми, схваленої методичною радою ХОНМІБО (протокол № 2 від 27.05.2010 р.) та є складовою навчально-методичного комплексу спецкурсу «Харківщинознавство». Він містить поурочні плани та додаткові матеріали до уроків.

Видання адресоване учителям, які викладають «Харківщинознавство», а також учителям історії, географії, керівникам краєзнавчих гуртків.

Художній і технічний редактор: Семисошенко С.В.

Підписано до друку: 27.04.2013 р.

Тираж: 1000 прим.

Харківська академія неперервної освіти

61057, м. Харків, вул. Пушкінська, 24,

тел./факс (057) 731-21-31

E-mail: onmibo@ukrpost.ua

Web-сайт: www.edu-post-diploma.kharkov.ua